

Academia Română

Ministerul Culturii și Cultelor

Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București

coordonatori: Alexandru Suceveanu și Mircea Victor Angelescu

HISTRIA

- ghid album -

EX PONTO

HISTRIA

ghid album

coordonatori: Alexandru Suceveanu și Mircea Victor Angelescu

Academia Română

Ministerul Culturii și Cultelor

Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București

coordonatori:
Alexandru Suceveanu
Mircea Victor Angelescu

HISTRIA

GHID ALBUM

Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța

EX PONTO

Constanța - 2005

Coordonatori:

Alexandru Suceveanu și Mircea Victor Angelescu

Autori:

Irina Achim
Mircea Victor Angelescu
Constantin Băjenaru
Octavian Bounegru
Mircea Dabîca
Catrinel Domăneanțu
Virgil Lungu
Viorica Rusu-Bolindeț
Alexandru Suceveanu

Secretari de redacție:

Livia Buzoianu, Irina Achim, Mircea Dabîca, Adela Bâltâc

Ilustrația grafică:

Anca Poli, Irina Băldescu, Gordana Milošević

Ilustrația foto:

Marius Amarie

Prepress:

Leonard Vizireanu

Tipărit la SC **INFCON** SA - 0241 580 527

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
SUCEVEANU, ALEXANDRU

Histria: ghid album / Alexandru Suceveanu; coord. de ed.:
Mircea Victor Angelescu. – Constanța: Ex Ponto, 2005
ISBN: 978-944-453-8

I. Angelescu, Mircea Victor (coord.)

94(498 Histria)(084)
908(498 Histria)(084)

CUPRINS

Cuvânt înainte	
(acad. Răzvan Theodorescu)	7
Nota coordonatorilor	9
Lista abrevierilor	13
Scurt istoric al cetății	
(Al. Suceveanu)	15
Incinta romană târzie	
(Catrinel Domăneanțu)	58
Piața mare a orașului roman târziu	
(Irina Achim)	65
Cartierul oficial al orașului roman târziu	
(Catrinel Domăneanțu)	70
Terme I	
(Al. Suceveanu)	77
Basilica creștină din colțul de sud-est al cetății romane târzii	
(M. V. Angelescu)	82
Basilica episcopală	
(Al. Suceveanu)	85
Cartierul rezidențial al orașului roman târziu	
(O. Bounegru și V. Lungu)	91
Zona sacră grecească	
(Catrinel Domăneanțu)	101
Incinta elenistică în contextul sistemului defensiv grecesc	
(M. V. Angelescu)	108
Basilica extra muros	
(Viorica Rusu-Bolindeț)	11
Terme II	
(Al. Suceveanu)	117
Incinta romană timpurie	
(Al. Suceveanu)	122
Muzeul	
(Catrinel Domăneanțu, M. V. Angelescu, C. Băjenaru, M. Dabîca)	125
Bibliografia generală	141
Lista ilustrației	171

CUVÂNT PENTRU HISTRIA

În biografia mea deloc lină, Histria deține un loc aparte și binecuvântat. Pedepsit în tinerețe pentru originile, gândurile și faptele mele socotite, politic, drept indezirabile și exmatriculat din Universitatea bucureșteană spre a fi trimis să lucrez ca muncitor—ceea ce am și făcut până la epuizare fizică—, profesorul meu și al nostru, academicianul Emil Condurachi, a avut, ca de atâtea ori, gândul cel bun: spre a mă „salva” m-a angajat, în complicitate cu neuitatul Vasile Canarache, ghid la Histria pentru tot mai numeroșii vizitatori români și străini ai ruinelor pontice. Aici s-a întâmplat, la amiaza unei zile de iulie a anului 1961 să aflu vestea cea mare a reprimirii mele în Facultatea de istorie de unde fusesem brutal îndepărtat, cu 27 de luni înainte. Își poate închipui oricine de ce, dincolo de frumusețea inefabilă și melancolică a cetății de pe Sinoe, dincolo de tezaurul de istorie pe care îl ascunde și dincolo de bogăția arheologică și epigrafică pe care a livrat-o câtorva generații de învățați, Histria are o semnificație cu totul specială pentru mine de câte ori călătoresc spre ea sau doar o evoc.

Am încercat să-mi închipui cum va fi arătat locul acesta de o sălbatică frumusețe, așezat la marginile stepei din *Barbaricum*, cu exact 90 de ani în urmă, când Vasile Pârvan își începea aici investigațiile, la trei decenii și jumătate de când Dobrogea încetase să mai fie o posesiune otomană.

Efortul va fi fost atunci considerabil, mai mult decât astăzi—când este încă foarte mare—, fără legături lesnicioase, fără vecinătăți umane imediate. Există cu siguranță, de la autorul „Geticei” încoace, un autentic „eroism histriot”, întreținut de pasiune și de devotament, al învățaților care au zăbovit la Histria, uneori o viață. Se pare, în fapt, că de Histria te poți îndrăgosti, iar spre a o cerceta trebuie să te lași pătruns de farmecul cetății. De la zidul de incintă al romanității târzii până la zona sacră de epocă arhaică și clasică— unde am văzut, nu demult, descoperiri absolut senzaționale—, de la basilicile romane la locuințele bizantine târzii stăruie pretutindeni amintirea profesorilor savanți ce s-au ilustrat aici, pe urmele fondatorului arheologiei românești. Ei au fost, rând pe rând, Scarlat Lambrino, magistrul meu, Emil Condurachi, și Dionisie Pippidi, înconjurați de colaboratori și de elevi emeriți, dintre care astăzi unul le moștenește tradiția, prietenul și colegul meu, Alexandru Suceveanu.

Nu știu când se va încheia cercetarea Histriei. Probabil că niciodată, în timpul omenește previzibil. Va exista mereu o taină a cutărui sau cutărui

colț, la incinte, în spațiile extramurane, la necropole. Histria va rămâne și urmașilor noștri, inefabilă în frumusețea ei distantă și cuceritoare, un loc al explorării savante. Și chiar dacă nu-i vom ști niciodată, în detalii, devenirea istorică, fiecare generație are și va avea datoria să se adâncească în povestea adevărată a celui mai vechi oraș de pe pământul României.

Acad. Răzvan THEODORESCU

NOTA COORDONATORILOR

Anul acesta (2005) se împlinesc 91 de ani de când V. Pârvan a început cercetările arheologice în cetatea greco-romană Histria, de pe malul actualului lac Sinoe. De atunci, din 1914, generații întregi de istorici și arheologi au dedicat Histriei numeroase lucrări, vechea ctitorie milesiană fiind una dintre cele mai bine studiate și cunoscute colonii din jurul Pontului Euxin. Ajunge să enumerăm pe scurt cele trei memorii epigrafice—dintr-un generos program inițial de șase volume—ale lui V. Pârvan (*Histria*, IV, 1916; *Histria* VII, 1923; *Dacia*, 2, 1925), apoi acela al lui Sc. Lambrino (*Dacia*, 3–4, 1927–1932) și, în fine, pentru a încheia cu publicațiile anterioare anului 1949, încă utila lucrare a soției acestuia, Marcelle Flot–Lambrino, din anul 1938 dedicată ceramicii arhaice (detalii privind aceste publicații ca și cele ce vor fi menționate în continuare, titlu, locul apariției, pot fi găsite în bibliografia generală de la sfârșitul acestui volum).

După 1949, sub coordonarea lui Em. Condurachi, apar primele două volume din noua serie monografică, primul în 1954, destinat valorificării vechilor săpături precum și publicării primelor cercetări postbelice (autori: Em. Condurachi, Gr. Florescu, D.M. Pippidi, I. Stoian, V. Canarache, Gh. Cantacuzino, Vl. Zirra, Suzana Dimitriu), al doilea în 1966, cuprinzând rezultatele cercetărilor dintr-un cartier de locuințe arhaice de pe platoul din vestul cetății, din necropola tumulară și de la incinta elenistică (autori: Suzana Dimitriu, P. Alexandrescu, C. Preda, A. Doicescu). Sub coordonarea lui D.M. Pippidi apar următoarele patru volume din aceeași serie și anume cel din 1973, cuprinzând materialul numismatic (autori: C. Preda și H. Nubar = Nubar Hamparțumian), cel din 1978, dedicat ceramicii arhaice și clasice (autor: P. Alexandrescu, cu colaborarea Suzanei Dimitriu și a Mariei Coja), cel din 1979, însumând publicarea unor ateliere ceramice elenistice precum și analizele de laborator ale unora din produsele ceramice greco-histriene (autori: Maria Coja și P. Dupont) și, în sfârșit, cel din 1982, dedicat celor două edificii termale (autor: Al. Suceveanu, cu colaborarea Anișoarei Sion, a lui Gh. Poenaru Bordea și a lui Gh. Vecerde). Până în anul 1994 mai trebuie notate publicarea în 1983 a culegerii de inscripții, datorate lui D.M. Pippidi, precum și apariția, în 1990, a unui volum miscelaneu, coordonat de P. Alexandrescu și W. Schuller (autori: Maria Alexandrescu–Vianu, Monica Mărgineanu–Cârstoiu, Catrinel Domăneanțu, P. Alexandrescu, Al. Suceveanu, K. Zimmermann, Al. Avram).

Din vastul program editorial enunțat cu ocazia aniversării a 80 de

ani de cercetări arheologice la Histria (Al. Suceveanu, SCIVA, 45, 1994, 2, p. 123–143) au continuat să apară, în anii 1996 și 1998, primele două fascicule din volumul destinat publicării toartelor amforice ștampilate (autori: Al. Avram și N. Conovici), iar în anul, realmente de grație, 2000, volume cuprinzând cataloagele sculpturilor (autor: Maria Alexandrescu–Vianu), ceramicii romane timpurii (autor: Al. Suceveanu) și bolurilor elenistice cu decor în relief (autor: Catrinel Domăneanțu). În acest an contăm pe iminenta apariție a volumelor destinate publicării rezultatelor cercetărilor arheologice din zona sacră a orașului grecesc (autor: P. Alexandrescu și numeroși colaboratori), a pieselor de arhitectură (autor: Monica Mărgineanu–Cârstoiu) precum și, nu după mult timp, a cercetărilor din basilica episcopală (autor: Al. Suceveanu, cu colaborarea Gordanei Milošević, a lui O. Bounegru, Gh. Poenaru Bordea și C. Mușețeanu) și din cartierul rezidențial (*episcopium*) al orașului roman târziu (autori: O. Bounegru și V. Lungu).

În continuare vor trebui să vadă lumina tiparului rezultatele cercetărilor din sectoarele la care lucrările s-au încheiat mai demult, cum ar fi incintele grecești, cărora M.V. Angelescu le-a dedicat o teză de doctorat, sau cele din teritoriu (cărora, pe lângă vechile săpături, le vor mai trebui adăugate și lucrările apărute între timp, cum ar fi cele ale lui K. Zimmermann și Al. Avram, ale lui Al. Suceveanu, Gh. Poenaru Bordea și M.V. Angelescu, ale lui Catrinel Domăneanțu și, foarte recent ale lui Vl. Zirra și Em. Teleagă), ca și din sectoarele la care se lucrează în prezent și anume Zona sacră grecească (K. Zimmermann, Al. Avram, I. Bârzescu și Monica Mărgineanu–Cârstoiu), basilica creștină din sudul cetății (M.V. Angelescu), cartierul de locuințe elenistice de pe platoul din vestul cetății (Catrinel Domăneanțu), cartierul extra-muran (Viorica Rusu–Bolindeț, Adela Băltăc și P. Damian), basilicile creștine din piața mare a orașului roman târziu (Irina Achim și Irina Băldescu) și cea suprapusă de basilica episcopală din centrul acestuia (C. Băjenaru și Gordana Milošević). Va trebui să continue, totodată, seria publicării cataloagelor de materiale arheologice, în primul rând a ceramicii, în speță cea elenistică și cea romană târzie. În sfârșit, n-am exclude posibilitatea ca în viitor să se alcătuiască volume care să prezinte doar o anumită epocă, cu toată documentația aferentă, cum ar fi deja posibil pentru Histria secolelor VI–VII p.Chr.

Față de realizările de până acum, ca și față de intenția de a le continua—și care constituie însăși rațiunea de a fi a profesiei noastre—trebuie să recunoaștem că generațiile de arheologi și istorici ai Histriei au făcut mult prea puțin pentru popularizarea acestor numeroase și variate

cercetări. În fapt, dacă exceptăm cele câteva aluzii din elevata lucrare de popularizare a lui V. Pârvan, *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, București, 1974² sau cea dedicată exclusiv Histriei de către Sc. Lambrino (Boabe de grâu, 1, 1930, 10, p. 575–591), pentru a nu mai vorbi de prezentările generale ale cercetătorilor de la Histria în reviste de strictă specialitate, cum ar fi cele datorate lui D.M. Pippidi (BCH, 82, 1958, 1, p. 335–350) sau Gabriellei Bordenache (Rendiconti dell'Accademia di Archeologia, Lettere e Belle Arti Napoli, NS, 34, 1959–1960, p. 177–196), rezultă că primul ghid al Histriei a fost întocmit de Em. Condurachi (*Histria*, București, 1960, Editura Meridiane, Colecția „Monumentele patriei noastre”).

Din anul 1964 administrația șantierului, precum și aspectele muzeistico-expoziționale au trecut sub jurisdicția Muzeului de Istorie Națională și Arheologie din Constanța. În această ipostază, colegii noștri constănțeni au asigurat, cu ajutorul nostru, organizarea muzeului local, au amplasat în cetate o serie de panouri explicative (utile la vremea lor, acum larg depășite) și au întocmit două ghiduri, unul datorat regretatului Mihai Bucovală, altul–excelent, motiv pentru care este încă actual–Liviei Buzoianu.

Noua conjunctură internațională–cea care ne obligă să ne integrăm structurilor europene și din punctul de vedere al protecției și valorificării monumentelor istorice–a fost de natură să ne impună o abordare mult mai coerentă și totodată eficientă în acest domeniu. Astfel, pe de o parte, cu fonduri puse la dispoziție de Ministerul Culturii și Cultelor, cărora, sperăm, li se vor adăuga în curând și cele obținute prin recent înființata asociație „Histria”, ne vom continua cercetările, vom încheia acțiunea de conservare primară și ne vom putea gândi, în perspectivă, la restaurarea marilor monumente (cele cinci incinte, două edificii termale, patru basilici și zona sacră grecească). Pe de altă parte, cu largul sprijin al prietenilor de la Muzeul constănțean, vom reorganiza muzeul local (recent reparat prin grija Consiliului Județean Constanța) și vom amplasa, pe lângă cele mai importante monumente, panouri cu prezentarea planurilor și a unor schițe de restituție ale respectivelor monumente. În sfârșit, vizitatorului–căruia trebuie să-i reevaluăm atât aspirațiile, cât și, din păcate, posibilitățile pecuniare–i se vor oferi trei trepte de informare. Prima va fi asigurată de însoțirea biletului de intrare de un pliant cu traseul de vizitare, pe care vor fi marcate principalele monumente. A doua treaptă va fi asigurată de actualul ghid al Liviei Buzoianu. În fine, a treia treaptă va fi marcată de ghidul pe care îl oferim astăzi turistului care ar dori să ne onoreze cu vizita sa în

străvechea colonie milesiană.

Conceput ca o etapă intermediară între o simplă informare—pe cât de detaliată, pe atât de documentată—și seria de publicații mai sus-menționate, ghidul nostru va conține, după un scurt istoric al cetății, prezentarea principalelor monumente în chiar ordinea traseului de vizitare, cu toată documentația de rigoare și se va încheia cu bibliografia exhaustivă a contribuțiilor referitoare la Histria. Însoțit de o grafică adecvată, ghidul va putea fi consultat cu folos atât de cei mai buni specialiști ai domeniului, cât și de vizitatorii dornici să acceadă la inefabilul miraj al profesiei noastre, miraj pe deplin justificat de cetatea de pe malul lacului cu unde albastre.

Fie ca ghidul nostru să dovedească dragostea pe care o nutrim Histriei!

LISTA ABREVIERILOR

AARMSI	Analele Academiei Române. Memoriile Secției Istorice, București
ACMI	Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, București
Actes XII Eirene	Actes de la XII ^e Conférence d'études classiques, Cluj-Napoca, 2–7 octobre, 1972, București–Amsterdam, 1975
AEMTh	To Archaologiko Ergo tes Makedonia kai Thrake, Thessaloniki
AEphem	Archaologike Ephemeris, Atena
BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique, Atena–Paris
BMI	Buletinul Monumentelor Istorice, București
BSH	Bulletin de la Section Historique, București
BSNR	Buletinul Societății Numismatice Române, București
BȘtAcad	Buletinul Științific al Academiei RPR, Secția istorie, București
Bull AIESEE	Bulletin de l'Association Internationale des Études Sud-Est Européennes, București
EAZ	Ethnographisch-archäologische Zeitschrift
GrRomByzSt	Greek, Roman and Byzantin Studies, Durham, North Carolina
IGB	<i>Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae</i> , Sofia
IGLR	<i>Inscripțiile grecești și latine din secolele IV–XIII descoperite în România</i> , București, 1976
ISM	<i>Inscripțiile din Scythia Minor</i> , București
JDAI	Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, Berlin
Materiale	Materiale și Cercetări Arheologice, București
NC	Numismatic Chronicle, Londra
NEH	Nouvelles Études d'Histoire, București
OJh	Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts, Viena
RA	Revue Archéologique, Paris
RBNS	Revue Belge de Numismatique et de

	Sigillographie, Bruxelles
REL	Revue des Études Latines, Paris
RESEE	Revue des Études Sud-Est Européennes, București
RMM.MIA	Revista Muzeelor și Monumentelor. Monumente Istorice și de Artă, București
RRH	Revue Roumaine d'Histoire, București
SCIVA	Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
StCl	Studii Clasice, București
SCN	Studii și Cercetări de Numismatică, București
TravMém	Travaux et Mémoires, Collège de France, Paris
VDI	Vestnik Drevnej Istorii, Moscova
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn

SCURT ISTORIC AL ȚEȚĂȚII

Încă din cele mai vechi timpuri pământul dintre Dunăre și Marea Neagră—denumit Dobrogea, după numele unui dinast medieval local, Dobrotici—,a reprezentat terenul unor fecunde sinteze culturale, de sorginte egeo-mediteraneană. Ajunge să menționăm aici superbe manifestări artistice ale culturii neolitice Hamangia (denumită astfel după vechiul nume al localității eponime; astăzi Baia, jud. Tulcea), n-ar fi decât să amintim celebrele statuete de teracotă ale „Gânditorului” și ale perechii sale, sau—din aceeași epocă—ale culturii Gumelnița. O dată cu epoca bronzului—reprezentată de culturile Cernavodă și Noua—,apar în Dobrogea primii indo-europeni pentru ca încă de la sfârșitul celui de-al II-lea mileniu, civilizația traco-getă—reprezentată de cultura Babadag—,să ne apară pe deplin cristalizată, prezentând numeroase analogii cu nivelurile contemporane din legendara Troie. Apariția primilor greci îi va fi găsit pe autohtonii traco-geți în faza mijlocie a primei epoci a fierului (Hallstatt C), dar, din păcate, contactul între cele două civilizații nu a putut fi surprins decât în cazul ctitoriei grecești de la Orgame/Argamum, cea mai apropiată de marele centru de la Babadag. Oricum, în cazul Histriei, nu există până în prezent nici o dovadă a unei locuiri anterioare sosirii grecilor. Zona prezenta însă incontestabile avantaje pentru străinii de peste mări. Este vorba mai întâi de excelențele condiții de amplasare a unei instalații portuare, oferite la acea vreme de golful astăzi acoperit de apele lacurilor Razelm și Sinoe. Apoi de o mică zonă, favorabilă practicării agriculturii, după care urmau, către interiorul ținutului, dealuri împădurite și pășuni mănoase, măcar o sursă excelentă de apă (ca cea de la Fântânele) precum și cariere de calcar (dealurile Babadagului) sau cupru (mina de la Altân-Tepe). În sfârșit, nu ar fi exclus ca aceiași străini să fi întrevăzut, încă de la bun început, rolul pe care ctitoriile lor l-ar fi putut juca în tranzitarea către lumea egeo-mediteraneană a roadelor imensului rezervor cerealier nord-dunărean.

Încă înaintea secolului al VIII-lea a.Chr., când apar pentru prima oară în literatura greacă unele mențiuni despre zona nord-pontică, mentalul colectiv grecesc percepea nordul traco-scitic, de la Carpați și Marea Neagră la Marea Caspică, ca pe un adevărat El Dorado, ai cărui locuitori vor fi constituit însă o constantă paradigmă a sălbăticiiei în contrast cu umanismul civilizat al lumii grecești. Una din cele mai cutremurătoare piese ale lui Euripide, *Medeea*, în care este reluată legendara temă a expediției Argonauților, plecați în căutarea lânii de aur, reflectă cel mai

bine această percepție a însoțitului spațiu egeo-mediteranean despre întunecat—la propriu și la figurat—Septentrion.

Până în secolele VII–VI a.Chr., când are loc așa-numitul al doilea val al colonizării grecești—cunoscut și sub numele de „marea colonizare greacă”—nu există însă nici o dovadă arheologică concretă în sprijinul unei prezențe efective grecești în ținuturile pontice. Rolul principal în bordarea practică a tuturor coastelor Mării Negre cu orașe-colonii grecești avea să revină marii metropole micro-asiatice, Miletul. Asemenea altor mari centre din lumea greacă (Focea, Chalkis, Eritrea, Corinth, Thera, Rhodos sau Megara) și la Milet vor fi existat tensiuni sociale, legate de progresiva acaparare a pământurilor de către cei bogați în dauna celor rămași tot mai săraci, de unde și apariția unor deziderate, precum „reîmpărțirea pământurilor” sau „iertarea datoriilor”, fie chiar politice, tensiuni considerate îndeobște ca principalele cauze ale „marii colonizări grecești”. Nu negăm această evidență, dar dacă pe lângă numărul impresionant de colonii milesiene în jurul Mării Negre (90, după Plinius cel Bătrân, *Naturalis historia*, 5, 112) mai adăugăm și certitudinea unor valuri succesive de colonizări (cum ar fi posibil chiar în cazul Histriei), ceea ce va fi dus în ultimă instanță la constituirea unui adevărat imperiu milesian în Pont, ne întrebăm dacă printre cauzele colonizării milesiene, cel puțin, n-ar putea fi luată în calcul și o acțiune deliberată de control, fie el doar economic, al uneia din zonele cele mai bogate ale hinterlandului grecesc. Oricum ar fi, grecii din coloniile milesiene Apollonia, Odessos, Tomis, Histria, Tyras, Olbia, Panticapaeum, Theodosia, Tanais, Phanagoria, Pityus, Dioscurias, Phasis, Trapezunt, Kerasos, Kotyora, Amisos, Sinope, Kytoros și Sesamos, la care se vor fi adăugat cei din colonia megariană Mesambria sau cei din coloniile Heracleei Pontice (la rândul ei colonie a Megarei) de la Callatis și Chersonesos, vor fi fost aceia care au schimbat vechiul nume iranian (*akšaena* = negru) al Mării Negre, și înțeles de ei ca *axeinos* (neospitalier), în *euxeinos* (ospitalier), vechiul Pont neospitalier devenind *Pontos Euxeinos*. Miletul nu era doar una dintre cele mai puternice cetăți din lumea greacă egeo-mediteraneană. Reprezentând, la rândul ei, o ctitorie a ionienilor retrași din Attica în fața invaziei doriene, ctitorie datând din secolul XI a.Chr. pe locul unei vechi așezări cretano-miceniene, Miletul devenise, la apogeul puterii lui (secolele VIII–VI a.Chr., oricum până în anul 494 a.Chr., când a fost distrus de perși, după care nu-și va mai fi revenit decât în epoca imperială romană), cel mai mare centru cultural al Ioniei micro-asiatice. Ajunge să evocăm aici celebrele nume ale nu mai puțin celebrei școli filosofice milesiene (Thales, Anaximandros, Anaximenes),

al istoricului Hecataios sau al arhitectului-filosof Hippodamos, pentru a realiza din ce ambianță intelectuală proveneau fondatorii uneia dintre cele mai vechi colonii din Marea Neagră, Histria.

În legătură cu data de fondare a acesteia, tradiția literară antică ne-a păstrat două informații. Prima dintre ele se regăsește într-o lucrare, cu autor necunoscut, întocmită la sfârșitul secolului al II-lea a.Chr., pe baza unei opere care a fost scrisă de geograful Skymnos din Chios (cca. 250–180), motiv pentru care respectiva lucrare, închinată regelui Nicomedes al Bithyniei a fost atribuită unui autor denumit convențional Pseudo-Skymnos. Folosindu-se de indiscutabila autoritate a lui Demetrios din Callatis, autorul unei descrieri a orașelor din jurul Pontului Euxin, scrisă în jurul anului 200 a.Chr., dar din păcate pierdută, autorul denumit convențional Pseudo-Skymnos, 766–770 (ed. Diller) menționează următoarele: „*Orașul Istros și-a luat numele de la fluviul Istros. L-au întemeiat milesienii, pe vremea când armata sciților barbari a trecut în Asia, urmărindu-i pe cimmerienii care fugeau din Bosfor*”.

Multă vreme s-a considerat că respectivul eveniment ar fi avut loc către sfârșitul secolului al VII-lea a.Chr., mai exact prin anii 630–620. Cercetări mai noi au stabilit însă că invazia sciților în Asia este mult mai veche, cândva în prima jumătate a secolului al VII-lea a.Chr., astfel încât data indicată de Pseudo-Skymnos—considerată în mod tradițional, și, după cum se vede, greșit, că reprezentând datarea „joasă”—are toate șansele să fie dacă nu chiar mai veche, măcar contemporană cu cealaltă informație, aparținând autorului creștin Eusebius din Caesarea (260–340 p.Chr.). În *Cronica sa* (ed. Helm, p. 95), tradusă în latină de Hieronymos, se afirmă: „*În anul 657 a.Chr., în timpul celei de-a 33-a olimpiade, a fost întemeiată cetatea Istros din Pont*”. Fiind așadar obligați a renunța la ideea că Eusebius ne-a transmis datarea „înaltă” a fondării Histriei—am văzut că în realitate cele două informații sunt în cel mai bun caz convergente, dacă nu va trebui să admitem cândva că Pseudo-Skymnos ne-a transmis datarea „înaltă”, iar Eusebius pe cea „joasă”—se cuvine a menționa că cele mai vechi descoperiri ceramice de la Histria datează din jurul anilor 630–620 a.Chr. În aceste condiții, o recentă descoperire, publicată de M.V. Angelescu și Adela Băltăc (Pontica, 35–36, 2002–2003, p. 85–122), capătă o importanță deosebită. Într-un sondaj efectuat în nava de nord a basilicii episcopale din secolul al VI-lea p.Chr.—sondaj destinat verificării adâncimii fundațiilor acesteia—s-a putut observa că sub cel mai vechi nivel de locuire, databil la sfârșitul secolului al VII-lea a.Chr., a fost adus pământ pentru nivelarea stâncii, în care se afla material ceramic grecesc rulat din

pricina contactului îndelungat cu apa sărată a mării. Aceasta înseamnă că într-un prim moment, poate contemporan cu cele două informații mai sus menționate, a existat un loc, care rămâne a fi identificat, care să fi reprezentat într-adevăr prima așezare grecească de la Histria.

Șansa a făcut ca în același sondaj, purtând sigla „α”, din basilica episcopală, să poată fi identificate 16 din cele 20 niveluri întâlnite până acum în săpăturile de la Histria. Adăugând așadar celor 16 niveluri, pentru care autorii fac trimitere (cu excepția celui de-al IV-lea nivel elenistic, nesurprins în acest sondaj) la celelalte puncte din cetate unde acestea au fost individualizate, ultimele trei, așa cum le-am surprins cel mai clar în chiar cercetările de la basilica episcopală, rezultă că la Histria putem conta în acest moment pe următoarele secvențe stratigrafice:

Perioada arhaică (secolele VII–VI a.Chr.)

Nivelul arhaic I (cca. 630/620–cca. 600 a.Chr.)

Nivelul arhaic II (cca. 600–cca. 550/540 a.Chr.)

Nivelul arhaic III (cca. 550/540–cca. 500 a.Chr.)

Perioada clasică (secolele V–IV a.Chr.)

Nivelul clasic I (cca. 500–cca. 425 a.Chr.)

Nivelul clasic II (cca. 425–cca. 350/340 a.Chr.)

Perioada elenistică (secolele IV–I a.Chr.)

Nivelul elenistic I (cca. 350/340–cca. 300 a.Chr.)

Nivelul elenistic II (cca. 300–cca. 180/170 a.Chr.)

Nivelul elenistic III (cca. 180/170–cca. 100 a.Chr.)

Nivelul elenistic IV (cca. 100–cca. 30/20 a.Chr.)

Perioada romană timpurie (secolele I–III p.Chr.)

Nivelul roman I A (cca. 30/20 a.Chr.–cca. 100 p.Chr.)

Nivelul roman I B (cca. 100–170 p.Chr.)

Nivelul roman I C (170–cca. 250 p.Chr.)

Perioada romană târzie (secolele III–VII p.Chr.)

Nivelul roman II A (cca. 250–cca. 300 p.Chr.)

Nivelul roman II B (cca. 300–cca. 378 p.Chr.)

Nivelul roman III A (cca. 378–cca. 450 p.Chr.)

Nivelul roman III B (cca. 450–491 p.Chr.)

Nivelul roman IV A (491–559 p.Chr.)

Nivelul roman IV B (559–602 p.Chr.)
 Nivelul roman V A (602–? 641 p.Chr.)
 Nivelul roman V B (? 641–? 681 p.Chr.)

Simpla lectură a mai sus-menționatei secvențe stratigrafice impune, pentru moment, măcar trei concluzii. Prima dintre ele este că pe promontoriul de pe malul actualului lac Sinoe a existat o continuitate de locuire de cel puțin 1 300 de ani. În al doilea rând trebuie remarcat că rafinarea stratigrafiei generale a cetății ne permite, din acest moment, cele mai nuanțate considerații istorice, fără a mai risca, cum s-a întâmplat nu o dată până acum, generalizări lipsite de un solid suport arheologic. În sfârșit, dar desigur nu în ultimul rând, se cuvine a preciza că în timpul celor peste 1 300 de ani de viață ai Histriei au loc procese istorice fundamentale pentru istoria comunităților umane de pe teritoriul actualei României, pe care le vom analiza în continuare în succesiunea lor istorică.

Perioada arhaică (secolele VII–VI a.Chr.)

Referitor la **situația arheologică** trebuie precizat faptul că dovezi de locuire din această perioadă au fost descoperite, din cele circa 60 de ha, cât măsoară cetatea arhaică, doar în câteva puncte și anume: în Zona sacră grecească (vezi mai jos capitolul dedicat acesteia), la limitele platoului de vest și într-un cartier de locuințe din nordul acestuia (vezi mai jos capitolul dedicat incintei elenistice în contextul sistemului defensiv grecesc), precum și în mai sus-menționatul sondaj din basilica episcopală, aflată în centrul cetății romane târzii. Astfel, dacă în Zona sacră ultimele cercetări par a fi condus la identificarea celei mai vechi faze a unor monumente cu caracter sacru (temple, altare împreună cu o superbă decorație arhitectonică), pe platoul din vestul cetății, în punctul denumit convențional „X”, s-au descoperit toate cele trei niveluri arhaice, reprezentând succesiunea de viațuire dintr-un cartier de locuințe, unele de suprafață, altele simple bordeie, în care pe lângă o ceramică grecească de cea mai bună calitate (în special de proveniență corintiană), apare și o ceramică grosieră, lucrată la mână. Această ceramică împreună cu amintitele bordeie au părut să justifice, o vreme, ideea că ne-am afla în fața unui cartier locuit de o populație mixtă, greco-getă. În realitate, conform ultimelor cercetări,

nici bordeiele, nici ceramica lucrată la mână nu mai trebuiesc atribuite în exclusivitate indigenilor geți, de unde concluzia că respectivul cartier reprezenta un crâmpei dintr-o întinsă așezare civilă, constituită, în timp, pe lângă ansamblul oficial, respectiv sacru, din estul promontoriului histrian. Potrivit unei informații transmise de regretatul D. Adameșteanu (în vremea în care participa, ca student, la săpăturile conduse de Sc. Lambrino, mai exact între anii 1935–1938), la est de *tabernae*-le din cartierul oficial al orașului roman târziu (vezi mai jos capitolul dedicat acestuia) s-a descoperit, la o mare adâncime, un zid, care prin grosimea lui, ar fi putut fi interpretat ca incinta arhaică a nucleului citadin de la est. În măsura în care acest nucleu se afla în partea mai înaltă a promontoriului, așa cum era evident de mai multă vreme, dar cum a demonstrat-o definitiv Catrinel Domăneanu (Materiale, 15, 1981, p. 174–177), respectivul zid ar fi putut constitui incinta arhaică a acropolei histriene. Verificarea acestei informații constituie unul dintre obiectivele cercetărilor din acest moment de la Histria, dar până atunci trebuie notat că la limitele platoului de vest (și care împreună cu acropola însumau cel puțin 60 de ha) a fost descoperit un alt zid de incintă, cu fundație de șist și suprastructura din chirpic, construit pe la mijlocul secolului al VI-lea a.Chr. și distrus o dată cu cel de-al treilea nivel arhaic. Rezumând situația arheologică din perioada arhaică, rezultă că pe lângă un nucleu acropolitan, apărat poate de propria-i incintă, se constituie o întinsă așezare civilă, apărută abia după aproape un secol de o altă incintă.

Cum se înțelege, nici sărăcia izvoarelor scrise, nici caracterul încă provizoriu al concluziilor ce se pot formula pe baza cercetărilor arheologice nu îngăduie o reconstituire multumitoare a *istoriei politice* a perioadei arhaice de la Histria. A rezultat din cele de mai sus că cele mai vechi descoperiri de la Histria (aparținând fie ceramicii milesiene din așa-numitul stil al „caprei sălbatice”, fie „bolurilor cu păsări”) datează primul moment de locuire, atât pe acropolă, cât și în așezarea civilă de la vest, în ultimul sfert al secolului al VII-lea a.Chr. Dacă mai adăugăm că în așezarea rurală de la Nuntași—acolo unde ar fi de așteptat un ușor decalaj cronologic în favoarea cetății—primele mărturii ceramice datează din aceeași vreme, rezultă că în mod obligatoriu fondarea coloniei (în greacă, *apoikia*) Histria trebuie să fie anterioară, așa cum ne informează cele două surse (Pseudo-Skymnos și Eusebius), poate concordante, și cum o justifică fragmentele ceramice grecești de sub primul nivel de locuire din sondajul „α”. Din păcate, în acest moment nu putem preciza nici unde se va fi aflat acest prim nucleu de locuire, nici care ar fi putut fi definiția sa juridică, opiniile cercetătorilor

oscilând între acelea de pre-colonie, proto-colonie sau, mai puțin probabil, dar nu exclus, aceea de târg (în greacă, *emporion*).

Fondată, așadar, cel mai târziu la jumătatea secolului al VII-lea a.Chr., dar articulată urbanistic câteva decenii mai târziu, Histria părea a fi trăit în primii ei circa 150 de ani de existență o perioadă liniștită, lipsită de confruntări militare și propice unor intense schimburi comerciale cu marile metropole sudice. Numai că, așa cum ne atrăgea recent atenția remarcabilul cercetător german M. Oppermann, această concluzie se întemeie pe absența oricăror informații scrise privind această perioadă. În sprijinul acestei lucide observații poate fi invocată, de astfel, și secvența stratigrafică mai sus menționată din care putem deduce că unei prime distrugerii, de plasat la sfârșitul secolului al VII-lea a.Chr., i-a urmat o alta, mult mai gravă, pe la mijlocul secolului al VI-lea a.Chr., din moment ce histrienii au simțit nevoia să-și apere, pentru prima oară, cartierul de locuințe de la vest cu o incintă. Iar dacă despre atacatorii cetății din acel moment nu putem face decât simple presupuneri, pentru distrugerea generală a cetății din penultimul deceniu al secolului al VI-lea a.Chr. *Istoriile* lui Herodot (4, 89–93) par să ne ofere o conjunctură istorică de care ar putea fi legat un asemenea eveniment. Este vorba despre campania lui Darius I împotriva sciților—considerată îndeobște ca o asigurare a frontului nordic în contextul pregătirii invadării Greciei, soldată cu cele două celebre războaie „medice”—, campanie databilă în anii 514–513 a.Chr. Circumstanțele distrugerii Histriei cu ocazia acestei campanii depind de atitudinea—nouă necunoscută însă—, a cetății față de taberele beligerante: aliată cu sciții și cu geții—menționați acum pentru prima oară în scris ca „*cei mai viteji și mai dreپți dintre tracii*” (pentru valoarea acestei sintagme, vezi recent Zoe Petre, *Practica nemuririi. O lectură critică a izvoarelor grecești referitoare la geți*, Iași, 2004, p. 70–126)—, ea ar fi putut fi distrusă chiar de perși; aliată cu perșii, în virtutea bunelor relații ale metropolei Milet cu aceștia, Histria ar fi putut să cadă victimă revanșei scitice, după eșecul campaniei lui Darius.

Iar dacă despre istoria Histriei arhaice deținem atât de puține știri, cu atât mai puține se arată a fi acelea referitoare la **organizarea instituțională** a acesteia, începând chiar cu ritualul fondării cetății. Reduși astfel la datele care se pot extrage din comparația cu alte cetăți, putem presupune că și la Histria, fondatorul milesian (în greacă, *ktistes*) va fi fost acela care a trasat prima incintă a cetății (de identificat cu cea ipotetică a acropolei), a fixat locul templului divinității principale a cetății (numele preotului acesteia—în speță Apollo Tămăduitorul, în greacă *Ietros*—fiind

acela care indica anul, de unde calificarea ei drept divinitatea eponimă) și, în fine, a efectuat primele împărțiri de loturi din teritoriu (asupra căruia vom reveni), lotizări care par a putea fi identificate încă din marea necropolă tumulară (circa 140 ha) din jurul cetății (P. Alexandrescu, *L'aigle et le dauphin. Études d'archéologie pontique*, București-Paris, 1999, p. 64). În măsura în care viitoarele cercetări vor trebui să stabilească raportul dintre această necropolă tumulară (în care au putut fi identificate și unele elemente specifice indigenilor geți: sacrificii animale și chiar umane) și cea plană (de postulat în virtutea numeroaselor stele funerare descoperite în săpături și care, în aceste condiții, pare a fi exclusiv grecească), să revenim la organizarea instituțională, precizând că încă de la fondare trebuie postulată existența celor șase triburi (în greacă, *phylai*) milesiene (dintre care sunt atestate, pentru moment, la Histria doar patru: *Aigikoreis*, *Argadeis*, *Boreis* și *Geleontes*), a Sfatului (în greacă, *bulé*) și a Adunării (în greacă, *demos* sau *ecclesia*), precum și a magistraților supremi (în greacă, *archontes*). Toate acestea pot fi presupuse indiferent de regimul politic din acea vreme, regim despre care se întâmplă să deținem o informație extrem de importantă, oferită de marele filosof Aristotel. Astfel, în celebrul său tratat, *Politica* (8, 5, 1–2), Aristotel ne informează că la o dată pe care vom încerca s-o stabilim la timpul potrivit—altfel spus atunci când ne vom ocupa de perioada clasică—la Histria, ca și la Massalia sau Heracleea, a avut loc o revoluție, care a dus la schimbarea regimului oligarhic cu unul democratic. Așa stând lucrurile, am avea poate dreptul să presupunem că de la fondare și până la amintita revoluție a funcționat un regim oligarhic, de identificat poate într-o adevărată dinastie a preoților lui Apollo Tămăduitorul (ISM, I, 144, 169, 170; vezi și Maria Alexandrescu-Vianu, SCIVA, 39, 1988, 3, p. 275–280), după cum n-ar fi exclus ca și celelalte preotii, cum ar fi cele ale lui Zeus, în ipostaza de protector al cetății (în greacă, *Polieus*; ISM, I, 8, 54, 222), sau ale Afroditei (ISM, I, 101)—vechimea ultimelor două culte este confirmată și arheologic—să fi fost deținute tot de familii nobiliare, descendente din primii coloniști (în greacă, *apoikoî*).

Odată constituit cadrul instituțional și—în egală măsură de important—cel religios, era normal ca primii coloniști să se preocupe de cele necesare traiului zilnic, altfel spus de articularea unui **teritoriu agricol**, și am văzut că printre însărcinările fondatorului era și aceea a divizării lui în loturi (în greacă, *kleroi*). Totalitatea acestora constituia teritoriul propriu-zis al orașului (în greacă, *chora*; epigrafic această entitate nu este menționată decât mai târziu: ISM, I, 15, 54). Pe raza acestui teritoriu existau o serie de așezări, în care, pe lângă multă ceramică grecească apare și o

ceramică lucrată la mână—atribuită, greșit, cum s-a văzut, în exclusivitate autohtonilor geți—de unde o întreagă literatură privind raporturile dintre greci și autohtoni, cu o amplă discuție privind procesul de aculturație, de interculturație, dacă nu cumva, acolo unde va fi și fost cazul, n-ar trebui să vorbim mai curând de factorul inhibitoriu pe care îl va fi exercitat superioara civilizație greacă asupra aceleia indigene. Până a analiza toate aceste posibile fenomene—devenite vizibile abia în perioada elenistică—să ne reîntoarcem la *chora* histriană din perioada arhaică, precizând că, în lumina ultimelor cercetări, trebuie făcută o distincție între fermele care trebuie să fi existat în cadrul fiecărui lot (cum va fi fost aceea mai târzie de la Histria-Pod; vezi K. Zimmermann, Al. Avram, Klio, 69, 1987, p. 6–27), obligatoriile sanctuare (precum cel elenistic al Demetrei de la Nuntași; vezi Catrinel Domăneanțu, Dacia, NS, 37, 1993, p. 59–78) și lunga serie de sate (în greacă, *komaî*) de la Istria-sat (unde, în epoca romană este menționată chiar o *kome*: ISM, I, 363), Tariverde, Cogeaalac, Fântânele, Vadu, Corbu de Jos și Sinoe. În afara acestei *chora* se va fi constituit cu timpul, ca în cazul majorității cetăților grecești, și un așa-numit „domeniu de influență” (în greacă *proschoros*, termen atestat chiar de o inscripție histriană—ISM, I, 18—dar, din păcate, într-un context neclar), necesar histrienilor pentru a avea controlul minei de cupru de la Altân-Tepe și al carierelor de calcar de la Babadag, pentru a nu mai vorbi de acela al gurilor Dunării. Chiar dacă mult redus, din pricina delimitărilor—între timp—și a celorlalte teritorii urbane, acest „domeniu de influență” pare a fi fost stabilit în epoca romană (mai exact spus în ziua de 25 octombrie a anului 100 p.Chr.) prin hotărnicia guvernatorului Manius Laberius Maximus (ISM, I, 67, 68), documentația epigrafică histriană permițând ipoteza că și în epoca romană se va fi menținut distincția între teritoriul propriu-zis al orașului (*chora*) și fostul domeniu de influență, asimilat acum entității denumite *regio Histriae* (ISM, I, 329, 343, 373; V, 123, 124). Rezumând, se poate afirma că îndată după întemeiere, histrienii vor fi fost obligați să-și constituie un relativ redus teritoriu rural, esențialmente grecesc și în care elementul autohton nu va fi jucat decât un rol secundar—eventual ca mână de lucru semi-dependentă (pentru acest concept, vezi D.M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*, București, 1967², p.120–166) pe loturile cetățenilor histrieni—, teritoriu în afara căruia se aglutinează cu timpul o zonă de influență—necesară cetății din punct de vedere economic—și de abia în care poate fi urmărit, în parametrii mai sus enunțați, procesul interpenetrației civilizațiilor greacă și getică (ultima sinteză, remarcabilă, la Livia Buzoianu, *Civilizația greacă în zona vest-pontică și impactul ei*

asupra lumii autohtone (sec. VII–IV a.Chr.), Constanța, 2001).

Atunci când vorbim despre **viața economică** a Histriei arhaice, este sigur că principala sursă de venituri a cetății o constituia activitatea portuară, încă neafectată de procesele geologice care vor duce la progresiva înnisipare a golfului maritim original. Că portul va fi trebuit să funcționeze încă de la întemeierea cetății ne-o demonstrează imensa cantitate de ceramică grecească, de sorginte micro-asiatică sau corintiană, descoperită în cetate și în teritoriul adiacent. O dată cu ea aveau să pătrundă în hinterlandul Histriei vinuri și uleiuri din cele mai fine din sudul egeo-mediteranean, zona pontică oferind—așa cum vom afla din surse mai târzii, asupra cărora vom reveni—, atât de necesarele grâne Greciei continentale. Până vom ajunge să documentăm aceste afirmații, să notăm că însuși amplasamentul portului histrian—încă neidentificat—constituie subiect de controverse. Astfel, dacă pentru V. Canarache (SCIV, 7, 1956, 3–4, p. 289–318) portul cetății s-ar fi aflat în nordul cetății, cu mult mai multă dreptate D. Theodorescu (RA, 1970, p. 29–48) postulează amplasarea lui la sud. Mai mult chiar, recent o echipă germană condusă de O. Höckmann (Dacia, NS, 40-42, 1996–1998, p. 55–102), nu pare să excludă amplasamentul lui în depresiunea dintre incinta elenistică și cea romană timpurie (pentru ambele, vezi mai jos capitolele dedicate acestora), adică exact acolo unde îl postulase V. Pârvan încă din primul său raport de săpătură (JDAI, 30, 1915, col. 235–270). Acest amplasament nu justifică însă postularea a două nuclee citadine separate, cel de la est și cel de la vest, cum s-a susținut în vremea din urmă. Portul Histriei se va fi aflat așadar în sudul așezării civile, parte integrantă, împreună cu cea acropolitană, a marii colonii milesiene.

Perioada clasică (secolele V–IV a.Chr.)

Față de perioada arhaică, **situația arheologică** din perioada clasică prezintă unele inovații importante. Astfel, dacă în Zona sacră grecească a putut fi constatată continuarea funcționării sanctuarelor dedicate lui Zeus (*Polieus*) sau Afroditei, iar pe platoul din vest—nu se mai poate preciza dacă apărat acum fie și de un parapet (vechea incintă din chirpic fiind, cum se reține, dezafectată încă de la sfârșitul secolului al VI-lea a.Chr.)—locuirea continuă atât în nordul acestuia, cât și în centrul său, marea noutate o

constituie construcția unui nou zid de incintă . Aflat la circa 50 m vest de incinta romană timpurie și având aceeași orientare cu aceasta, noul zid de incintă are, ca și cel arhaic, substrucția din piatră, elevația fiind probabil construită din blocuri mari de calcar (ipoteza că elevația acestui nou zid ar fi fost tot din chirpic este nejustificată, câtă vreme în dărâmătura sa nu a fost identificată nici măcar o lentilă de chirpic). Unicul turn al acestei noi incinte, care flanca probabil una din porțile sale, dacă nu cumva chiar poarta principală, se afla la est, situație în care a fost considerat ca un turn exterior. De aici concluzia că respectivul zid ar fi constituit incinta nucleului civil din vest, afroatat celui acropolitan de la est. În realitate, așa cum a arătat-o în repetate rânduri cea care a cercetat această incintă, Maria Coja, și cum o susține și autorul capitolului de mai jos, dedicat incintelor grecești, M.V. Angelescu, respectivul turn este interior (așa cum există o analogie contemporană chiar la Atena, sub auspiciile căreia, ne grăbim s-o afirmăm încă din acest moment, se va fi desfășurat toată viața Histriei clasice). Această opinie inversează datele problemei: aria cetății fortificate se va fi întins așadar în acest moment de la promontoriul stâncos din est până la limita indicată de noul zid, locuirea civilă de la vest continuând pe toată suprafața ocupată de cea din perioada arhaică. Fără a avea drept consecință dezafectarea presupusei incinte arhaice a acropolei, mai trebuie adăugat că cercetarea arheologică a acestui atât de important monument pare să indice primele decenii ale secolului al V-lea a.Chr. ca dată de construcție pentru ca, după o posibilă reparație, să fie dezafectat curând după jumătatea secolului al IV-lea a.Chr.

Înmulțirea considerabilă a surselor scrise referitoare la zona vest-ponică ne permite o prezentare mult mai amplă a avatarurilor **istoriei politice** a Histriei în perioada clasică. Ajunge, așadar, să reamintim că în lumea greacă au loc evenimente de o importanță crucială pentru istoria bazinului egeo-mediteranean și anume celebrele victorii ale democraticei Atena în cele două războaie medice (490 și respectiv 480 a.Chr.), urmate de constituirea, în anul 478 a.Chr., a Ligii maritime ateniene, cunoscute și sub numele de Liga de la Delos—alianța din care, așa cum ne informează o celebră inscripție (*Inscriptiones Graecae*, ¹², 63 = ¹³, 71), vor fi făcut parte și multe cetăți „din (Pontul) Euxin”—, apoi tulburile vremuri din timpul războiului peloponeziac (431–404 a.Chr.)—război încheiat, cum se știe, cu înfrângerea Atenei de către Sparta—și, în continuare, revenirea în prim plan a Atenei prin constituirea celei de-a doua Ligi maritime ateniene (378/377–371 a.Chr.), pentru ca, după perioada așa-numitei hegemonii tebane (371–362 a.Chr.), să asistăm la fulgerătoarea ascensiune a Macedoniei,

pe al cărei tron urcase marele strateg Filip al II-lea (359–336 a.Chr.), tatăl lui Alexandru cel Mare. Vom vedea îndată care va fi fost soarta Histriei în cursul acestor evenimente, dar până atunci să notăm că în prima parte a secolului al V-lea a.Chr. ea trebuie să se fi aflat la răscrucea disputelor dintre sciții nord-pontici–regele acestora, Ariapeithes, fiind căsătorit cu o grecoaică din Histria (Herodot, 4, 78), iar pe un inel de aur găsit în teritoriu, la Vadu, fiind gravat numele nefericitului fiu al acestora, Skyles (V. Canarache, SCIV, 1, 1950, p. 216–217)–și odrisii sud-tracici (Herodot, 4, 80; Tucidide, 2, 96, 1 și 2, 97, 1; Diodor, 12, 50, 2). Înstăpânirea odrisilor în toată Tracia, până la gurile Dunării, s-a datorat, fără îndoială, sprijinului primit din partea Atenei (s-a formulat chiar ipoteza că așa-numitul regat n-ar fi fost decât o creație a acesteia; M.I. Rostovtsev, *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, Oxford, 1959², p. 111), cea care, în același timp, va fi determinat Histria să intre în Liga de la Delos (vezi, în acest sens, D.M. Pippidi, *Din istoria Dobrogei*, I, București, 1964, p. 180–183). Nu știm când anume a avut loc acest eveniment. Încă din momentul în care Atena va fi ajuns în prim planul lumii grecești, întreg bazinul pontic a resimțit masiva influență a acesteia. Pe plan local, histrian, ajunge să notăm spectaculoasa ascensiune a importurilor de ceramică atică (de sorginte ateniană) ca și utilizarea etalonului atic pentru primele emisiuni monetare locale, databile îndată după anii 480–475 a.Chr. Vom reveni asupra acestor emisiuni monetare, dar până atunci să precizăm că această dată nu reprezintă decât termenul înainte de care includerea în ligă nu era posibilă. Aceasta nu înseamnă că Histria ar fi trebuit să aștepte anul 438 a.Chr.–ultima dată stabilită pentru faimoasa expediție în Pontul Euxin a lui Pericle (Diodor, 12, 4, 4; Plutarh, *Pericles*, 20)–, pentru a se vedea admisă în Liga de la Delos. Urmând a reveni asupra semnificației instituționale a deja amintitei revoluții democratice de la Histria (Aristotel, *Politica*, 8, 5, 1–2)–poate sincronă, dacă nu cumva declanșată de expediția lui Pericle–, să mai precizăm că în anii 425–424 a.Chr.–data celebrei inscripții mai sus-menționate, dar și a unei noi expediții ateniene, chiar, dacă eșuată, în Pont (Tucidide, 4, 75)–Histria făcea parte, cel mai probabil, alături de Callatis și de alte cetăți circumpontice, din Liga de la Delos.

Dificultățile întâmpinate de Atena în cursul războiului peloponeziac lasă deschisă posibilitatea disoluției treptate a Ligii, pe seama căreia ar putea fi pusă și distrugerea primului nivel clasic de la Histria, așa cum rezultă din secvența stratigrafică mai sus-menționată. Odată cu revenirea Atenei, materializată prin constituirea celei de-a doua Ligi maritime ateniene, este posibil ca și la Histria situația să se fi ameliorat, dovadă edificarea, pe

suprafața întregii cetăți a unui nou nivel de locuire (al doilea nivel clasic), ca și eventuala reparație a incintei clasice. Momentul dezafectării ei—curând după jumătatea secolului al IV-lea a.Chr.—ca, de altfel, a întregii cetăți, pare a putea fi pus pe seama confruntării dintre scitul Ataias (aceasta este varianta originală a numelui său, atestat de câteva monede descoperite la Odessos, azi Varna, Bulgaria) și Filip al II-lea, confruntare narată pe larg în rezumatul *Istoriilor* lui Trogus Pompeius, rezumat întocmit de Iustinus (9, 2). Reluarea detaliilor acestei confruntări nu se justifică decât în măsura în care ea ne-ar putea sugera mai corect circumstanțele în care Histria i-ar fi putut cădea victimă. De o parte, Ataias, aflat desigur de mai multă vreme în Dobrogea, din moment ce, atacat de un „rege al Istrienilor” (conducător al unei formațiuni greu de definit; sunt tentante unele legături care s-ar putea face între acest „rege” și câteva monede dobrogene de argint purtând legenda *Basileos Moskonos* sau chiar cu mormântul princiar de la Agighiol), îi cere lui Filip ajutor prin intermediul cetății Apollonia (azi Burgas, Bulgaria); Filip îi oferă acest ajutor, dar între timp „regele Istrienilor” moare și Ataias refuză să-l mai despăgubească pentru ajutorul dat. De cealaltă parte, Filip al II-lea, care, printr-o genială combinație de diversiuni politice cu fulgerătoare și distrugătoare atacuri, ajunsese să-și subordoneze practic întreaga Grece, își îndreaptă atenția—desigur pentru a-și asigura spatele în vederea viitoarei campanii anti-persane—spre Peninsula Balcanică, începând chiar cu asediul Bizanțului (341 a.Chr.) și cerându-i permisiunea lui Ataias să instaleze la gurile Dunării o statuie lui Herakles. Atunci când acesta îl refuză, anunțându-l că nu-i va permite să-i încalce hotarele, Filip declanșează atacul din 339 a.Chr. care se va încheia cu moartea lui Ataias pe câmpul de luptă (Lucian, *Makrobioi*, 10). Nu știm care din cele două forțe va fi provocat distrugerea Histriei din acel moment, astfel încât nu putem decât sugera, ca și pentru anii 514–513 a.Chr., două scenarii: aliată cu sciții lui Ataias, prezenți de mai multă vreme în Dobrogea, ea ar fi putut să cadă sub loviturile lui Filip; aliată cu acesta din urmă—ceea ce pare mai greu de crezut, având în vedere proasta reputație de care se „bucura” în lumea greacă, datorită în principal *Filipicelor* lui Demostene—ea ar fi putut să fie distrusă chiar de Ataias, după moartea „regelui Istrienilor”.

Din punctul de vedere al **organizării instituționale**, cea mai importantă afirmație, referitoare chiar la Histria, ne este oferită de Aristotel (*Politica*, 8, 5, 1–2), care se exprimă astfel: „*Schimbările de regim au loc în oligarhii mai ales în două chipuri foarte evidente: unul, când se fac nedreptăți mulțimii*”, altul când „*răscoala se face chiar de către cei bogați care nu iau parte la magistraturi, deoarece foarte puțini sunt cei care ocupă*

demnități. Așa s-au petrecut lucrurile la Massalia, Histria, Heracleea și în alte cetăți. Într-adevăr, cei ce nu participaseră la magistraturi au provocat tulburări, până când au fost admiși la ele, la început frații cei mai mari și, apoi, cei care erau mai tineri. În unele locuri, tatăl și fiul nu exercită puterea în același timp, iar în altele fratele mai mare cu cel mai mic. Acolo oligarhia s-a apropiat mai mult de un regim constituțional, la Histria sfârșind prin a deveni o democrație. La Heracleea, de la un număr mai mic (de demnitari) s-a ajuns la șase sute". Celebru text, analizat în toate implicațiile sale încă de acum mai bine de 50 de ani de către Em. Condurachi (BȘtAcad, 1, 1949, p. 117–126), îngăduie măcar trei serii de concluzii. Mai întâi, rezultă că instaurarea democrației histriene a necesitat câteva etape importante, de la oligarhia în stare pură, la cea constituțională și, în fine, la democrație. Astfel stând lucrurile, este posibil ca includerea Histriei în Liga de la Delos și expediția lui Pericle să fi favorizat această serie de schimbări, dar dacă luăm seama la faptul că încă la începutul secolului al IV-lea a.Chr. dinastia preoților divinității eponime a cetății, Apollo Tămăduitorul (ISM, I, 144, 169, 170: Theodotos, urmașii acestuia Hippolochos și Hegesagores, precum și urmașii acestora din urmă Theoxenos, Hippolochos al II-lea, Xenocles și Theoxenos al II-lea) era în vigoare, rezultă că de-abia mai târziu se poate vorbi la Histria de o adevărată democrație, dacă nu cumva magistraturile sacerdotale continuau să fie, prin tradiție, apanajul descendenților primilor coloniști (*apoikoi*). În al doilea rând, ar fi posibil ca sub denumirile de „frații mai mari” (în greacă, *presbyteroi*) și „cei mai tineri” (în greacă, *neoteroi*), să se ascundă în fapt valori ulterioare de coloniști (în greacă, *epoikoi*), așa cum a înțeles-o mai de mult D. Theodorescu (în articolul mai sus-citat) și cum știm că s-au petrecut lucrurile în alte părți, spre pildă la Apollonia (Al. Avram, *Istoria Românilor*, I, București, 2001, p. 543).

Adăugând doar că această realitate ar putea fi avută în vedere și pentru etapele de constituire ale coloniei, se cuvine să precizăm, urmându-l din nou pe Em. Condurachi (*Daco-Romania antiqua*, București, 1988, p. 104–120), că toate acestea n-ar fi putut avea loc fără a se ține seama de excepționala **dezvoltare economică** a cetății, materializată în apariția primelor emisiuni monetare locale. Recentă sinteză a lui Gh. Poenaru Bordea (*Istoria Românilor*, I, București, 2001, p. 559–566) ne permite rezumarea datelor referitoare la acest aspect. Astfel, în prima etapă (cca. 475–410 a.Chr.) Histria emite didrahme de argint, după etalonul atic, având pe avers capetele inversate (pentru a căror interpretare există o întreagă literatură), iar pe revers emblema cetății, vulturul pe delfin, oboli și monede de bronz (cu reprezentarea roții), toate aceste tipuri de monede,

cu unele modificări, continuând și în a doua etapă (circa 410–360/350 a.Chr.). Justificate pe de o parte de nevoia pe care cetatea o va fi simțit pentru a-și exporta propriile produse (există încă din acest moment unele dovezi, ce-i drept incipiente, de producție locală), iar pe de altă parte, și cu atât mai mult, de rolul tot mai activ pe care aceasta începuse să-l joace în comerțul de tranzit (produsele vehiculate fiind, desigur, aceleași ca în perioada arhaică), aceste variate emisiuni monetare sunt în măsură să confirme aserțiunile lui Aristotel, potrivit cărora revoluția democratică de la Histria a fost declanșată de către cei bogați, proveniți probabil din valurile succesive de noi coloniști.

În sfârșit, n-am putea încheia prezentarea perioadei clasice de la Histria, fără a atrage atenția că la limitele „**domeniului de influență**” **histrion** încep să se vadă efectele procesului de interculturare greco-getă, materializate în apariția formațiunii conduse de „regele histrienilor” (repetăm, de corelat sau nu cu mormântul princiar de la Agighiol sau cu monedele regelui Moskon), un posibil precursor al dinastiilor locali Zalmodegikos (secolul al III-lea a.Chr.) sau ai celor menționați cu prilejul campaniei lui Crassus din anii 29–28 a.Chr. (Dapyx, Zyraxes), neputându-ne împiedica să remarcăm încă de pe acum că centrul puterii getice se mută treptat la nord de Dunăre, acolo unde îi vom întâlni, în perioada următoare—elenistică—, pe marii regi geți Dromichaetes, Rhemaxos, dar mai cu seamă Burebista.

Perioada elenistică (secolele IV–I a.Chr.)

Apariția unui nou obiectiv—incinta elenistică—pe lângă Zona sacră și, cu importante noutăți, platoul din vest, ne permit o prezentare ceva mai coerentă a **situației arheologice** din perioada elenistică de la Histria. Astfel, pentru a o expune de la est la vest, începem prin a menționa continuarea existenței sanctuarului dedicat lui Zeus Polieus, în fața căruia a fost localizat, cu multă probabilitate, altarul acestuia și sanctuarul Afroditei, precum și identificarea mai multor fragmente aparținând unui templu închinat „Marelui Zeu”, divinitate asupra căreia vom reveni atunci când vom enumera divinitățile adorate la Histria în perioada elenistică. De altfel, trebuie spus că în aceeași situație—de *membra disiecta*—apar numeroase fragmente arhitectonice (în special frize, împodobite cu

o rafinată imagistică sculpturală, cum ar fi recent descoperita friză cu reprezentarea a opt divinități din panteonul grec, iar pe laterale imaginea Zeului Soare, Helios; vezi, Maria Alexandrescu-Vianu, *Histria XI, Les statues et les reliefs en pierre*, București–Paris, 2000, p. 101, 124, unde se propune însă o altă interpretare), fragmente care sunt în măsură să confirme remarcabila eleganță a cetății, fie și numai pentru secolele IV–III a.Chr. Următorul obiectiv îl constituie, cum spuneam, noua incintă, a treia din istoria ctitoriei milesiene de pe malul lacului Sinoe. Frontul de vest al acesteia se afla la 100 m vest de incinta romană târzie, cercetările mai recente reușind să pună în evidență și fragmente din fronturile ei de nord și de sud (vezi mai jos, capitolul dedicat acestei incinte). Închizând o suprafață de 10 ha, această incintă cu suprastructura din blocuri de calcar, reprezintă o indiscutabilă restrângere față de cea apărută de incinta clasică (care împrejmua circa 30 ha), ceea ce nu înseamnă—cum s-a considerat multă vreme—că ea ar fi marcat începutul unei perioade de decadență a cetății, așa cum vom vedea îndată. Pentru moment ajunge să presupunem că, dimpotrivă, ea ar fi putut reprezenta o extindere a presupusei incinte arhaice a acropolei. În sfârșit, cercetările de pe platoul din vest au dus la identificarea unei rețele de substrucții din straturi alternate (așa numitele „temelii olbiene”, denumite astfel după cele descoperite prima oară la Olbia, azi Porutino, Ucraina), substrucții care vor fi reprezentat mai curând temeliiile unor case, decât un sistem de consolidare a depunerilor antropogene care vor fi constituit platoul din vest, precum și a unui impresionant cartier meșteșugăresc (asupra căruia vom reveni), aflat la limita de vest a acestui platou. Dar cea mai importantă descoperire, efectuată de M.V. Angelescu (și încă inedită), a fost cea care a dus la identificarea unei noi incinte, cu suprastructura din chirpic, care urmează îndeaproape vechiul traseu al incinte arhaice a platoului din vest. Rezumând, se poate afirma că în perioada elenistică continuă sistemul de duble incinte din perioada arhaică, nucleul acropolitan de la est, extins acum, continuând să adăpostească monumentele de cult și, foarte probabil, pe cele oficiale ale cetății, în speță piața publică a acesteia (în greacă, *agora*), în vreme ce în cel din vest, cu aceleași dimensiuni ca cele din perioada arhaică, se dezvoltă o intensă locuire, din care nu vor fi lipsit semnele unei prospere activități artisanale și comerciale.

Cu precizarea că ambele incinte, atât cea nouă a acropolei (despre care s-a presupus că ar fi utilizat blocurile de calcar ale suprastructurii incinte clasice), cât și cea din chirpic, care împrejmua platoul din vest, suprapunând vechea incintă arhaică a acestuia, au fost concepute îndată

după foarte posibilă distrugere din anul 339 a.Chr. (ceea ce înseamnă că ele pot fi doar convențional atribuite perioadei elenistice, considerată îndeobște ca începând o dată cu moartea lui Alexandru cel Mare din anul 323 a.Chr.), să încercăm să schițăm complicata **istorie politică** a Histriei elenistice. De la început trebuie să menționăm faptul că în istoriografia românească s-a încetățenit de mai multă vreme ideea că între moartea din anul 281 a.Chr. a lui Lysimach și intrarea în scena politică dobrogeană, către sfârșitul secolului al II-lea a.Chr., a lui Mithridates al VI-lea Eupator, regele Pontului, Dobrogea ar fi intrat într-un con de umbră, singurele evenimente politice fiind puse fie pe seama relațiilor dintre diferitele cetăți vest-pontice, fie pe cea a conflictelor acestora cu unii dinaști locali. În realitate, o analiză mai obiectivă a izvoarelor, dublată de o viziune globală a lumii pontice, ne obligă să reconstituim deopotrivă cele două planuri ale eșichierului politic dobrogean, în speță cel histrian, și anume cel implicat de impactul marilor puteri egeo-mediteraneene pe de o parte, pe de alta cel strict local.

Fără a putea intra în toate detaliile cuvenite—ceea ce nu înseamnă că despre aceste lucruri nu s-a mai scris (vezi în special erudita prezentare a acestei perioade în abia citata sinteză a lui D.M. Pippidi), dar mai cu seamă că unele dintre ele n-ar putea fi reinterpretate într-o lucrare dedicată exclusiv Histriei—vom începe, firește, cu perioada dominației macedonene, instaurată, cum s-a văzut, încă de Filip al II-lea. Campania dunăreană din anul 335 a.Chr. a fiului și succesorului acestuia, Alexandru cel Mare (Arrian, *Anabasis*, 1, 1, 4–4), se va fi desfășurat în contextul existenței strategiei Tracia, create de Filip pe ruinele desființatului regat odris. Mai mult chiar, este posibil ca Alexandru să fi constituit un comandament special al coastei, ocupat o vreme de Zopyrion în calitate de *praefectus Ponti* (Iustinus, 12, 2, 16), cel care avea să-și piardă mai târziu viața după eșecul asediului Olbiei (Curtius Rufus, 10, 1, 44–45; Macrobius, 1, 11, 33). Dacă la toate acestea mai adăugăm și prezența unui callatian în armata marelui cuceritor macedonean (Arrian, *Anabasis*, 6, 23, 5)—participant la campanie fie în virtutea clauzelor Ligii de la Corinth (create de Filip în anul 337 a.Chr.), fie, mai curând, ca mercenar, în ambele ipostaze putând fi presupusă participarea și a altor militari din celelalte cetăți vest-pontice—realizăm că refacerea Histriei după distrugerea din anul 339 a.Chr. s-a desfășurat sub cele mai favorabile auspicii macedonene. Aceeași trebuie să fi fost situația și în vremea lui Lysimach, autoproclamat—o dată cu ceilalți diadohi—rege al Traciei în

anul 305 a.Chr., chiar dacă severitatea, desigur fiscală, a fostului diadoh avea să provoace revolta orașelor vest-pontice, desfășurată între 313 și 309 a.Chr. (Diodor, 19, 73, 1–10). Instigatoarea revoltei, cetatea Callatis, trebuie să fi fost principala victimă a reacției lui Lysimach, în vreme ce despre Histria—pe care unii cercetători moderni au văzut-o distrusă cu acest prilej—același text ne asigură că a capitulat ca urmare a unei înțelegeri (în greacă, *homologia*). Nu știm însă dacă ea nu va fi avut aceeași soartă mai târziu, în timpul conflictului dintre Lysimach și Dromichaïtes, dintre anii 300–290 a.Chr. (Diodor, 21, 11–12, pe lângă multe alte surse)—când marele rege get nord-dunărean va fi beneficiat de sprijinul marilor adversari ai lui Lysimach, Antigonos Monophtalmos, fondatorul regatului micro-asiatic al Seleucizilor și Ptolemaios, fondatorul regatului egiptean al Lagizilor—distrugere care ar putea fi postulată—cu rezervele de rigoare—pe baza secvenței stratigrafice mai sus-menționate.

După moartea lui Lysimach (281 a.Chr.), succesorii la tronul celor două mari regate elenistice—Seleucizii și Ptolemeii—își vor fi împărțit, pe toată durata secolului al III-lea a.Chr., perioadele de dominație în bazinul Pontului Euxin. Încă din vremea revoltei orașelor vest-pontice dintre anii 313–309 a.Chr., Miletul—afiat sub indiscutabila autoritate a lui Antigonos Monophtalmos—i-a acordat Histriei (ISM, I, 62) statutul de egalitate politică (în greacă, *isopolitia*), desigur pentru a-i acorda și în acest fel sprijinul politic împotriva lui Lysimach. Mai târziu, în vremea lui Antiochos al II-lea Theos (261–246 a.Chr.), un strateg al acestuia este atestat la Apollonia (IGB, I², 388). În ceea ce-i privește pe Ptolemei, este de notat graba cu care histrienii trimit la Chalcedon o delegație să consulte celebrul oracol dacă să introducă în panteonul oficial al cetății recent creată divinitate sincretică ptolemaică Sarapis (ISM, I, 5). Pe o frescă de la Nymphaion apare zugrăvită nava-amiral a flotei ptolemaice, *Isis*. Dacă, deci, în cursul secolului al III-lea a.Chr. nu înregistrăm nici un hiatus în interesul pe care marile puteri sudice nu vor fi încetat să-l acorde nordului și vestului pontic, câtă vreme zona reprezenta principalul furnizor de grâne pentru stearpa Grecie continentală, în secolul al II-lea a.Chr. nu lipsa de interes a acestora, ci apariția romanilor va constitui principala cauză a unei progresive disoluții a acestor relații, pe cât de tradiționale, pe atât de vitale. Ajunge astfel să reamintim că dacă Egiptul lagid își începe lenta decadentă, în special din vremea lui Ptolemeu al VI-lea Philometor (180–145 a.Chr.), regatul seleucid cunoaște începutul declinului o dată cu victoria Scipionilor (Lucius și Publius) împotriva lui Antiochos al III-lea, cel Mare (223–187 a.Chr.) în

celebra bătălie de la Magnesia (190 a.Chr.), urmată de împovărătoarea pace de la Apameia (188 a.Chr.). Încă și mai în calea expansiunii romane s-a aflat regatul Macedoniei, amenințat din timpul așa-numitelor războaie ilirice (229/8–219 a.Chr.), pentru ca în cursul războaielor macedo-romane să sufere gravele înfrângeri din vremea lui Filip al V-lea (222/1–179 a.Chr.) de la Kynoskephalai (197 a.Chr.), dar mai cu seamă din cea a lui Perseu (179–168 a.Chr.) de la Pydna (168 a.Chr.), bătălie care va consfinți și dispariția regatului macedonean. Histria nu va fi fost implicată direct în aceste confruntări, dar este posibil ca numeroasele contingente de bastarni (localizați în Moldova) solicitate de cei doi dinști macedoneni (Plutarh, *Aemilius Paulus*, 12) să fi provocat, în trecerea lor spre sud sau în momentul revenirii lor în țara de baștină, distrugerea celui de-al doilea nivel elenistic.

După ieșirea treptată a marilor regate elenistice din eșichierul politic pontic, alte două puteri își vor disputa controlul zonei: pe de o parte romanii, care-și vor fi constituit din nou creată provincie Macedonia (148 a.Chr.) o adevărată rampă de lansare a unor incursiuni în Tracia și în zona Dunării (presupunerea că acum s-ar fi putut încheia unele tratate de alianță cu cetățile vest-pontice, cum ar fi celebrul *foedus callatian*–ISM, III, 1–se lovește de caracterul încă sporadic al acestor contacte), pe de alta dinastia inițial obscurului regat pontic, dar care, sub domnia lui Mithridates al VI-lea Eupator (120–63 a.Chr.), ajunge să constituie un adevărat *dominium Ponti Euxini* (H. Bengtson, *Grundriss der römischen Geschichte mit Quellenkunde*, München, 1982³, p. 192), de orientare, evident, antiromană. Nu știm când anume coasta vest-pontică a fost anexată acestui *dominium*, dar este foarte probabil că la cumpăna dintre veacurile II–I a.Chr., cel mai târziu după cucerirea Regatului Bosporan din Crimeea (înainte de anul 105 a.Chr.), toate cetățile circumpontice fuseseră supuse de Mithridates. Inepuizabila arhivă epigrafică histriană ne-a oferit recent dovada (Al. Avram, O. Bounegru, *Pontica*, 30, 1997, p. 155–165) că și la Histria, ca și la Apollonia (IGB, I², 392), regele pontic își instalase o garnizoană, instalare care ar putea justifica, eventual, distrugerea celui de-al treilea nivel elenistic.

Dominația lui Mithridates, care avea să dureze câteva decenii, așa cum rezulta de altfel chiar din amintita inscripție, ca și din staterii emiși de atelierul monetar local la începutul secolului I a.Chr., a fost întreruptă de campania lui M. Terentius Varro Lucullus, care în anii 72–71 a.Chr. – în timpul în care fratele său adoptiv L. Licinius Lucullus împreună cu M. Aurelius Cotta purtau ostilitățile celui de-al treilea război mithridateic (74–67 a.Chr.)

În Asia–cucerește toate cetățile vest-pontice, de la Histria la Apollonia (Eutropius, 6, 10, pe lângă multe alte surse). Nu după multă vreme, în anii 62–61 a.Chr. cetățile vest-pontice se vor răscula împotriva abuzurilor guvernatorului Macedoniei, C. Antonius Hybrida (Cassius Dio, 37, 10, 1), revoltă care va facilita pătrunderea în Dobrogea, aproape simultan cu moartea lui Mithridates (63 a.Chr.), a marelui rege get Burebista (Dio Chrysostomos, 36, 4). Încercând să pășească pe urmele lui Mithridates, motiv pentru care celebrul titlu de „*cel dintâi și cel mai mare (rege) al regilor din Tracia*” (IGB, I², 13) i-ar fi putut fi acordat chiar de către Pompeius cel Mare, Burebista va fi adoptat o atitudine nuanțată față de cetățile nord și vest-pontice, pe unele distrugându-le (Olbia), cu altele având excelente relații (Dionysopolis), situație în care distrugerea Histriei de către regele get–nesusținută explicit nici de cercetările arheologice din Zona sacră, care pare a fi fost dezafectată mai înainte, nici de celebra inscripție în onoarea lui Aristagoras, fiul lui Apaturos (ISM, I, 54), care nu-i pomenește numele–, nu poate fi susținută cu toată convingerea. Ar mai rămâne de adăugat că după moartea simultană a lui Caesar și a lui Burebista, din anul 44 a.Chr., Dobrogea, împreună cu întregul Orient i-a revenit lui Marcus Antonius (Appian, *Bellum civile*, 3, 25, 37, 52, 55). Înfrângerea acestuia de către Octavian la Actium (31 a.Chr.) marchează și sfârșitul perioadei elenistice de la Histria, campania lui Crassus din anii 29–28 a.Chr. reprezentând debutul perioadei următoare, cea romană timpurie.

Subsumate marilor momente mai sus descrise, pe plan local au loc acum o serie de evenimente, care–repetăm–vor fi existat din totdeauna, dar pe care doar înmulțirea considerabilă a surselor scrise, în principal a inscripțiilor, ne îngăduie să le cunoaștem. Din rândul acestora, fie evocat mai întâi conflictul dintre Callatis și Histria pe de o parte, Bizanțul pe de alta pentru controlul târgului (*emporion*) orașului Tomis (și, aproape sigur, nu al Tomisului care n-ar fi fost la acea dată decât un târg), război databil îndată după anul 260 a.Chr. (Memnon, 13, 21) și încheiat cu victoria Bizanțului. Aceste ostilități trebuie plasate în contextul încercării–temporar reușite–a Seleucizilor de a-i înlocui pe Ptolemei în bazinul pontic, după distrugerea flotei lagide în bătălia de la Cos, context de care este posibil să fi profitat și un dinast local, Zalmodegikos (ISM, I, 8)–probabil, cum spuneam, un succesor al misteriosului „rege al Istrienilor”–care restituie histrienilor un număr de ostatici, în schimbul unor importante sume de bani. Încă și mai mare trebuie să fi fost autoritatea unui dinast get nord-dunărean, Rhemaxos (ISM, I, 15), căruia–în virtutea unui protectorat pe care acesta îl exercita asupra cetății, protectorat onorat cu un greu tribut–histrienii îi

cer ajutorul împotriva unui regișor din sud, Zoltes, care jefuia sistematic teritoriul cetății. Aflată la bunul plac al atâtor forțe—regate elenistice, mari dinaști nord-dunăreni și regișori locali, care-și vor fi exercitat autoritatea când pe rând, când, nu o dată, simultan—, era firesc ca cetatea să-și fi căutat surse de venituri din participarea la unele războaie, fie cum s-a văzut, alături de callatieni împotriva Bizanțului, fie, mai târziu, alături de Apollonia, împotriva Mesambriei (ISM, I, 64). Este de altfel posibil ca încă din această perioadă să se fi constituit între cetățile vest-pontice un sistem de alianțe (vezi, despre acestea, recenta lucrare a Ligiei Ruscu, *Relațiile externe ale orașelor grecești de pe litoralul românesc al Mării Negre*, Cluj-Napoca, 2002), pe care romanii, cu inegalabilul lor spirit de ordine le vor fi reunit sub ceea ce avea să se numească „Comunitatea grecilor” (în greacă, *koinon ton Hellenon*), dar pe care, cu un măcar la fel de inegalabil spirit practic, o vor fi redus cu timpul la rolul de comunitate destinată celebrării cultului imperial.

Tot numărului sporit de inscripții din această perioadă îi datorăm o mai bună cunoaștere a **instituțiilor citadine**. Astfel, pe lângă instituțiile pe care le-am presupus a fi existat încă de la fondarea cetății (triburile, sfatul, adunarea poporului, arhonții), documentele epigrafice ne mai informează despre magistraturi cu funcții greu precizabile (*hegemones*, *epistatai*) sau de natură strategică, cum ar aceea de „conducător al arcașilor” (în greacă, *toxarches*), ordine de idei în care trebuie menționată și funcția, desigur extraordinară, de „comandant suprem al teritoriului” (în greacă, *strategos epi tes choras autokrator*), precum și aceea a mercenarilor (în greacă, *misthophoroi*).

Apar însă numeroase magistraturi cu caracter economic, cum ar fi acelea de „controlori ai pieței” (în greacă, *agoranomoi*), casieri (*tamiai*), „distribuitori de bunuri” (*meristai*) sau chiar contabili (*oikonomoi*), ceea ce ne obligă să schițăm coordonatele principale ale **vieții economice** din perioada elenistică de la Histria. Există o serie de texte, aparținând fie lui Demosthene (*Contra Leptinem*, 466, 31: „Cantitatea de grâu adusă din Pont este mai mare decât tot ceea ce ne vine din celelalte porturi comerciale.”) fie, mai târziu, lui Polybios (4, 38, 4: „În privința celor necesare vieții, ținuturile pontice ne dau vite și sclavi, în număr foarte mare și de o calitate mărturisită de toți ca excelentă. Dintre articolele de lux, ne procură din belșug miere, ceară, pește sărat. În schimb primesc din prisosul regiunilor noastre ulei și tot felul de vinuri. Cu grâul facem un schimb reciproc. Uneori, la nevoie ne dau ei. Alteori iau ei de la noi.”) din care rezultă că una dintre bogățiile principale ale zonei pontice o constituiau grânele. Cu

observația că o bună parte din acestea puteau proveni din întinsele stepe nord-pontice și că deja în vremea lui Polybios (secolul al II-lea a.Chr.) lucrurile par a se fi echilibrat, trebuie să precizăm că teritoriul histrian, așa cum am văzut, nu putea produce un excedent cerealier comerciabil. Dacă ne reamintim că redusă recoltă cerealieră histriană putea fi periclitată de periodicele incursiuni ale unui Zoltes, rezultă că ar fi mult mai posibil ca prin portul Histriei să fi ajuns în sud imensele resurse ale câmpiei de la nord de Dunăre, așa cum rezultă din chiar relatarea campaniei dunărene a lui Alexandru cel Mare (Arrian, *Anabasis*, I, 4, 1). În ceea ce privește portul Histriei, există o mărturie a aceluiași Polybios (4, 41, 1–8), potrivit căreia Dunărea ar fi cărat aluviuni care au format adevărate bancuri de nisip, de natură să îngreuneze accesul în porturile de la sudul gurilor Dunării. Identificarea pripită a acestor bancuri cu actualul Chituc (limba de pământ care desparte astăzi marea de lacul Sinoe) a stat, din păcate, alături de pretinsa reducere a suprafeței orașului, la originea teoriei decadenței Histriei elenistice. Vom reveni, în final, asupra acestei chestiuni, dar până atunci, revenind strict la aceea a portului histrian, trebuie să precizăm că documente epigrafice și numismatice incontestabile din perioada romană timpurie ne arată că portul cetății a continuat să funcționeze măcar până în secolele II–III p.Chr., dacă nu cumva, așa cum vom vedea, până chiar în secolul VI p.Chr. Că activitatea comercială histriană din perioada elenistică va fi cunoscut o remarcabilă dezvoltare ne-o demonstrează atât emisiunile monetare ale cetății, pentru care s-au stabilit mai multe etape (360/350–330; 330–280; 280–220; 220–72/71 a.Chr.), cât și amforele ștampilate provenind din Thasos, Sinope, Rhodos sau Cos, aceasta fără a mai pomeni numeroasele decrete de *proxenie* (ISM, I, 10, 25, 32, 47, 48, 65), statut preferențial cu implicații comerciale obținut de cetățeni străini, veniți cu afaceri la Histria. Este foarte probabil ca în această perioadă, cetatea să nu se mai fi mulțumit cu rolul de intermediar comercial, produsele sale, de presupus pe baza celor două cuptoare ceramice de dimensiuni cu totul excepționale de la marginea platoului din vestul cetății, ajungând să fie comercializate. O informație de ultimă oră, încă inedită (prezentată de colegul V.H. Baumann de la Tulcea), pare să demonstreze că atelierele histriene însele ajunseseră să-și stampileze propriile amfore.

Pe măsura acestei febrile activități economice, Histria va cunoaște în epoca elenistică o intensă **viață culturală**. La divinitățile pe care le-am văzut adorate încă din perioada arhaică (Apollo Ietros, Zeus Polieus și Afrodita) se adaugă altele (Athena, Poseidon Helikonios și Taurios, Demetra, Hermes Agoraios, Heracles, Asclepios, Dioscurii, Muzele,

Moirele și Nimfele), poate la fel de vechi, dar neatestate decât mai târziu, pe lângă unele culte misterice (Marii Zei din Samothrake) sau chiar, direct, orientale, (Cybele). Sub denumirea de „Marele Zeu” (ISM, I, 145) este posibil să se ascundă în fapt fie Sarapis (ISM, I, 5), fie Helios (cu bibliografia mai sus-menționată). Unora dintre aceste divinități le erau închinat sărbători, precum *Thargelia* (lui Apollo, în ipostaza de *Thargelios*), *Tauria* (lui Poseidon, în ipostaza de *Taurios*), *Hermaia* sau *Museia*. La Histria, ca în mai toate orașele grecești, a existat un gimnaziu (ISM, I, 59), condus de un *gymnasiarches* (ISM, I, 268), instituție care alături de teatru (ISM, I, 8, 25) va fi constituit centrul cultural al orașului. Nu există însă nici o indicație expresă privind originea histriană a vreunui cărturar mai de seamă (cum se întâmpla pentru Callatis: Demetrios, Herakleides etc.), dar aceasta nu înseamnă că Histria n-ar fi putut constitui, încă de la fondare, unul din marile centre de iradiere a culturii grecești (vezi, printre altele conferințele ținute la Histria de un medic din Cyzic, devenit, grație lor, medic public; ISM, I, 26), cultură neafectată de nici o ingerință autohtonă, cum ar fi cazul la Olbia sau la Tomis.

Ultima chestiune care ne-ar mai rămâne de discutat ar fi aceea a **înfloririi sau decadentei cetății** în perioada elenistică. Se cunoaște mai puțin faptul că, după doar câteva campanii arheologice, V. Pârvan, se arăta convins de excepționala dezvoltare a Histriei elenistice (vezi *Histria*, VII, p. 12–13). În schimb, în toate scrierile sale, D.M. Pippidi a dezvoltat ideea decadentei acesteia (vezi și *Contribuții la istoria veche a României*, București, 1967², p. 35). Am văzut însă în cele de mai sus că nici reducerea suprafeței orașului—în fapt el continuă să ființeze în limitele cetății arhaice—nici închiderea portului—care continuă să funcționeze oricum până în secolele II–III p.Chr.—, și, în fine, nici dovezile unui deosebit de intens proces comercial și în general economic, nu îngăduie o asemenea concluzie. Chiar și adăugând la dosarul decadentei tribulațiile istorice mai sus-menționate (câtă vreme nu există cetate greacă, oricât de mare, care să nu fi avut parte de asemenea vicende, mai mult sau mai puțin importante) sau inscripția de onorare a unui cetățean callatian, care va fi iertat cetatea de împovărătoarele dobânzi ale unui împrumut bănesc (ISM, I, 9), câtă vreme reala bogăție nu se afla în banca citadină, ci în averile numeroșilor „binefăcători” (în greacă, *euergetai*; ISM, I, 1, 3, 8, 12, 19, 31, 54, 60), rezultă că nu avem argumente pentru a susține ipoteza decadentei Histriei în perioada elenistică. În această controversă, cea mai acceptabilă teorie ni se pare a fi, așadar, aceea a lui Em. Condurachi, care, într-un articol scris acum mai bine de 40 de ani (Acme, 11, 1958–1960,

1–3, p. 7–28), a înțelege încă de atunci dihotomia dintre sursele scrise și cele arheologice, acestea din urmă obligându-ne să revenim la opinia lui V. Pârvan. Iar dacă totuși vor apărea semnele unei decadente—așa cum le vom vedea moștenite în debutul perioadei următoare, cea romană timpurie, acestea s-au datorat, fără îndoială, gravelor tulburări politice din secolul I a.Chr.

Perioada romană timpurie (secolele I–III p.Chr.)

De la început trebuie precizat că perioada global numită „romană timpurie” prezintă două aspecte diametral opuse: secolul I p.Chr. (corespunzător nivelului I A), care reprezintă o prelungire, în formă și fond, a cetății elenistice și secolele II–III p.Chr. (corespunzătoare nivelurilor I B și I C), de când putem vorbi de o relativ importantă cetate greco-romană, în cel mai deplin înțeles al acestei noțiuni.

Dihotomia de care vorbim se reflectă cel mai bine, cum spuneam, în **situația arheologică**. În secolul I p.Chr. așadar Histria continuă să fie apărată de vechea incintă elenistică (vezi mai jos, capitolul dedicat acesteia), incintă care prezintă dovezile mai multor reparații, ultima dintre ele putând fi datată la începutul erei creștine. Din interiorul ei notăm, pentru această fază, în ordinea crescândă a importanței lor, resturile unui modest cartier de locuințe particulare care suprapun vechea Zonă sacră grecească, apoi, în cadrul unei rețele stradale care poate fi acum reconstituită—probabil de sorginte greacă—, câteva clădiri elegante, construite în tehnica grecească (*opus Graecum*), și, în sfârșit, ansamblul termal denumit convențional Terme I (vezi mai jos, capitolul corespunzător acestora), monument care în prima sa fază ține seamă de configurația frontului de sud al vechii incinte elenistice. De la exteriorul ei, semnalăm descoperirea unor modeste locuințe (despre acestea vezi mai jos, capitolul dedicat Basilicii *extra muros*), pentru ca spre vest acest nivel să nu mai fi fost surprins. Fără a împieta asupra ordinii pe care ne-am propus să o urmărim pentru toate perioadele, ajunge să spunem încă de pe acum că această situație justifică pe deplin starea de „slăbiciune” a orașului, așa cum ne-o mărturisește o inscripție contemporană (ISM, I, 67, 68), asupra căreia, firește, vom reveni.

Alte două inscripții histriene ne vorbesc, una sigur, cealaltă foarte

probabil, de o „a doua înființare a orașului” (ISM, I, 191, 193), analiza lor internă generând, cum vom vedea, două opinii divergente privind datarea acestui eveniment. Iar dacă, epigrafic vorbind, îndoiala este, până la un punct, acceptabilă, este sigur că din punct de vedere arheologic nu există nici un dubiu: așa-numita „a doua înființare a cetății” n-a putut avea loc decât în zilele împăratului „iubitor de greci” (în greacă, *philellen*), Hadrian (117–138 p.Chr.). Primul argument care poate fi adus în favoarea acestei datări îl constituie însuși noul zid de incintă, al patrulea din cele cunoscute până în prezent la Histria (vezi mai jos, capitolul dedicat acestui monument). Deocamdată nu i se cunoaște decât frontul de vest –în care apar două porți, iar a treia poate fi presupusă după fotografia rețelei rutiere extra-murane–despre fronturile de nord, vest și sud fiind reduși la simple presupuneri. Chiar și așa este sigur că el încheiea o suprafață de circa trei ori mai mare decât fortificația elenistică (suprafața cetății însumând acum circa 30 ha), ceea ce dă de la bun început măsura acestei ample reorganizări urbanistice. Construcția sa, a cărei datare este asigurată de o monedă din vremea lui Hadrian, găsită la plinta zidului (cercetări ale Mariei Coja, în curs de publicare postumă), va fi implicat, cum era și firesc, dezafectarea incintei elenistice, așa cum ne-o demonstrează suprapunerea frontului sudic al acesteia de către a doua fază a edificiului Terme I, iar a celui vestic de către un mare edificiu, ca și de o instalație hidraulică, ambele databile în secolele II–III p.Chr. Dezafectarea incintei elenistice nu va fi implicat și reorganizarea spațiului urban de la est, astfel încât în cursul primelor trei sferturi ale secolului al II-lea p.Chr. (corespunzătoare nivelului I B) zona intra-murană de la Histria prezintă două aspecte distincte: la est de fosta incintă elenistică se constată nu numai continuitatea aceleiași artere rutiere ca în perioada anterioară (I A), ci și a acelorași edificii, cu reparațiile de rigoare, în vreme ce la vest se articulează o nouă arteră rutieră, cu o altă orientare decât cea de la est, cu măcar două edificii–cel abia menționat (pentru care vezi capitolul dedicat Basilicii extra-murane) și cel denumit convențional Terme II (pentru care vezi capitolul respectiv de mai jos), construit de asemenea în vremea lui Hadrian din moment ce în mortarul acestui edificiu s-a descoperit o monedă de la respectivul împărat–, care se aliniază acesteia. În jurul anului 170 p.Chr. tot acest ansamblu intra-muran este distrus, peste el instalându-se construcțiile nivelului următor (I C), în cea mai mare parte a lor fiind pur și simplu vorba de reconstrucții ale celor precedente; doar două clădiri sunt cert construite acum și anume basilica civilă din viitoarea piață mare a orașului târziu (pentru care vezi capitolul dedicat acestei

piețe) și misterioasa construcție (sanctuar ?) din imediata vecinătate a incintei romane timpurii. Vom reveni îndată asupra circumstanțelor istorice care au dus la distrugerea nivelului I B și la reconstrucția corespunzătoare nivelului I C, dar până atunci să menționăm că modificările din zona extra-murană sunt mult mai grave. Astfel, dacă în cursul existenței nivelului I B putem constata, după cele două șanțuri din fața incintei (valurile respective fiind nivelate ulterior), către vest, existența unui modest cartier de locuințe (foarte rarefiat de altfel și oricum incomparabil cu densitatea de locuire din perioada greacă), dintre care este de semnalat—ca o tradiție a aceleiași perioade grecești—un atelier de teracote pe drumul către necropolă, cartier brăzdat de o relativ organizată arteră rutieră, după evenimentele din jurul anului 170 p.Chr.—și până la sfârșitul cetății—, întreg platoul din vest va fi afectat necropolei plane a acesteia.

Chiar și redusă ca proporții Histria avea să cunoască, în cursul existenței nivelului I C, una din cele mai prospere perioade din multiseculara ei existență, așa cum ne-o atestă atât documentele epigrafice, cât mai cu seamă cele arheologice. Numai că foarte puține din acestea au fost găsite pe locul lor inițial, majoritatea constând din capiteluri, coloane, arhitrave, bănci de teatru—fiind utilizate la construcția celei de-a cincea și ultime incinte a cetății, după catastrofa de la mijlocul secolului al III-lea p.Chr. Menționată într-un text din faimoasa serie de biografii imperiale (*Historia Augusta, Vita Maximi et Balbini*, 16, 3), această catastrofă a fost pusă de cei mai mulți cercetători—așa cum vom vedea îndată—, pe seama unuia din distrugătoarele atacuri gotice de la mijlocul celui de-al treilea veac al erei creștine. Recent însă s-a formulat și ipoteza unui seism devastator (R. Florescu, *Pontica*, 33–34, 2000–2001, p. 451–457), teoretic acceptabilă, dacă nu s-ar întemeia exclusiv pe lipsa mențiunilor explicite privind urmele unui incendiu provocat de invadatori; în realitate, acolo unde s-au putut efectua cercetări corespunzătoare (Terme II, Basilica *extra muros*), un strat gros de arsură acoperă ruinele monumentelor din prima jumătate a secolului al III-lea p.Chr., ceea ce constituie un serios contra-argument la amintita ipoteză.

Mult simplificată față de perioada anterioară—desigur datorită atotputernicei „păci romane”—**istoria politică** a Histriei din primele trei secole p.Chr.—altfel spus a perioadei Principatului—, mai prezintă încă unele neclarități, referitoare în special la etapa ei inițială. Am văzut mai sus că după moartea lui Caesar (44 a.Chr.), Dobrogea, împreună cu întregul Orient greco-roman, i-au revenit lui Marcus Antonius, situație în care campania guvernatorului Macedoniei, M. Licinius Crassus din anii 29–28

a.Chr. pare mai curând destinată atragerii hinterlandului orașelor grecești de partea noului stăpân al lumii romane, Octavian, devenit Augustus la 16 ianuarie 27 a.Chr. Este adevărat că narațiunea acestei campanii (Cassius Dio, 51, 23–26) nu ne prezintă decât unele conflicte cu câțiva „regișori” locali (Dapyx, Zyraxes), dar aceasta nu ne împiedică să credem că tot acum se definesc și statutele juridice ale orașelor grecești de pe litoral. Este foarte posibil ca de abia de acum încolo orașul Callatis să fi beneficiat de statutul preferențial de cetate „aliată” (*civitas foederata*; ISM, III, 1), în vreme ce pentru Histria lipsește vreo dovadă în acest sens, în pofida largului consens de care se bucură încă teza că ea ar fi devenit tot acum o cetate „liberă și scutită de dări” (*libera et immunis*). Histrienii se grăbesc, este drept, să-i ridice un templu lui Augustus încă în viață (practică acceptată tacit, doar în Orient; ISM, I, 146), dar aceasta nu-l va împiedica pe unul dintre guvernatorii ale căror scrisori sunt anexate hotărâniciei din anul 100 p.Chr. (ISM, I, 67, 68), în speță C. Pomponius Pius (67–68 p.Chr.) să constate starea de „slăbiciune a cetății”, al cărei unic venit, se spune în scrisoarea lui T. Flavius Sabinus (50–57 p.Chr.), provenea „de pe urma” comercializării „peștelui sărat”. Mai mult chiar, în măsura în care și ceilalți doi guvernatori menționați în hotărânicie, C. Terentius Tullius Geminus (47–50 p.Chr.) și Ti. Plautius Silvanus Aelianus (57–67 p.Chr.), acordă nu numai privilegii vamale, dar decid asupra teritoriului cetății—acțiune care în virtutea extrateritorialității cetăților cu statutele preferențiale mai sus-menționate ar fi inexplicabilă—rezultă că spre deosebire de vecinele ei de la sud, Histria, care trecuse prin atâtea încercări, va fi trebuit să se mulțumească cu un statut inferior, acela de „cetate supusă la dări” (*stipendiaria*). Vom vedea mai jos că acest statut nu afecta prea mult prerogativele nici unei cetăți grecești, dar până atunci să notăm importante progrese ale stăpânirii romane la nivel provincial. După campania lui Crassus, Dobrogea va fi atribuită nominal regatului clientelar al odrisilor (Tacitus, *Annales*, 2, 62, 2), pentru ca îndată după constituirea provinciei Moesia, în primii ani ai erei noastre (R. Syme, *Danubian Papers*, București, 1971, p. 49–72), autoritatea acestora să fie dublată de un organism preprovincial roman (*praefectura*), care-și va fi întins competențele asupra întregii regiuni (*ripa Thraciae*), mai curând decât doar asupra litoralului (*ora maritima*; Ovidius, *Ex Ponto*, 1, 8; 4, 7, 9; ISM, I, 67, 68). Anexarea oficială a Dobrogei (*redactio in formam provinciae*) la provincia Moesia nu are loc decât în vremea dinastiei Flaviilor (68–96 p.Chr.; Flavius Iosephus, *Bellum Iudaicum*, 7, 4, 3; Suetonius, *Vespasianus*, 8, 4)—adică o dată cu apariția în regiune, pe Dunăre și la Tomis, a primelor trupe auxiliare—pentru ca

organizarea militară și administrativă a acesteia să se datoreze "celui mai bun" (*Optimus*) împărat roman, Traian.

Din vremea acestui împărat datează faimoasa hotărnicie (în greacă, *chorothesia*) histriană, emisă de guvernatorul Moesiei Inferior, Manius Laberius Maximus la 25 octombrie a anului 100 p.Chr. (ISM, I, 67, 68). Precizarea granițelor teritoriului histrian—desigur în corelație cu delimitarea celorlalte teritorii urbane, cum ar fi cazul celui callatian (ISM, III, 51–55)—nu reprezintă decât una din măsurile autorităților romane, pentru a cita din mai vechea scrisoare a lui Aelianus către histrieni, „*cu ajutorul cărora să cinstesc un vechi oraș grec, plin de respect față de împărat...*” (ISM, I, 67, 68, rândurile 45–48). O altă inscripție, datând din ultimul an de domnie al lui Hadrian (138 p.Chr.), ne face cunoscută lista „*onorabililor gerusiei după a doua înființare*” (ISM, I, 193), mențione pe care editorul ei, V. Pârvan, a înțeles-o ca referindu-se la a doua înființare a gerusiei în vremea împăratului „iubitor de greci”, Hadrian. Cu ocazia publicării listei „*binefăcătorilor tribului (?Boreis) după a doua înființare a cetății*” (ISM, I, 191), D.M. Pippidi l-a corectat, cu temei, pe V. Pârvan, socotind că și în cazul primei inscripții este vorba de „*a doua înființare a cetății*” și nu doar a gerusiei, numai că datează acest eveniment din vremea refacerii cetății după presupusa ei distrugere de către Burebista. Fără a mai reveni asupra argumentelor arheologice mai sus expuse, ajunge să notăm că data precisă indicată de inscripția referitoare la gerusie plasează corect evenimentul respectiv, n-ar fi decât să luăm seama la excepționala prosperitate a cetății din primele trei sferturi ale secolului al II-lea p.Chr. Din rândul dovezilor acestei prosperități ajunge, pentru moment, să cităm seria de clădiri monumentale care poartă numele împăraților Hadrian (ISM, I, 147, 148) și Antoninus Pius (ISM, I, 149, 150, 151, 152).

Lunga pace, instaurată de Traian după victoria împotriva dacilor, avea să dureze până către mijlocul domniei împăratului filosof, Marcus Aurelius (161–180 p.Chr.). În anul 170 p.Chr. așadar, în plină desfășurare a războaielor zise marcomanice, pe care nefericitul împărat a fost obligat să le poarte, seminția dacilor nordici, costobocii (*Historia Augusta, Vita Marci*, 22, 1), face o incursiune fulgerătoare în sud, ajungând până în Grecia (Pausanias, 10, 34, 5). Urme ale acestei invazii au putut fi descoperite și în alte centre urbane dobrogene (Dinogetia, Tropaeum Traiani), în vreme ce la Histria au putut fi puse pe seama ei distrugerea și apoi repararea portului (ISM, I, 178, 179) și a gimansiului local (ISM, I, 181). N-a fost vorba însă decât de un simplu raid, Histria revenindu-și rapid în timpul beneficei dinastii severice (193–235 p.Chr.) și permițându-și să se autointituleze

„prea strălucita cetate (în greacă, *lamprotate polis*) a histrienilor” (ISM, I, 89–93, 99, 141), titlu perfect justificat de situația arheologică mai sus descrisă.

Din păcate, atât pentru Histria, cât și pentru întreg Imperiul, raportul de forțe se schimbă dramatic în favoarea barbarilor, care își încep de la mijlocul secolului al III-lea p.Chr. seria de invazii distrugătoare. Actorii principali vor fi pentru început goții, care, din nordul Mării Negre, pornesc mai întâi împotriva orașelor din bazinul pontic, apoi din Peninsula Balcanică și, în fine, din Asia Mică. Textul mai sus-citat din *Historia Augusta* (*Vita Maximi et Balbini*, 16, 3) ne precizează că acest „război scitic” (*bellum Scythicum*)—denumire, cum se înțelege, cu valoare tradițional geografică—a început în anul 238 p.Chr. și s-a încheiat, așa cum o știm din aceeași sursă (*Historia Augusta, Vita Claudii*, 6, 2) în anul 269 p.Chr., o dată cu victoria de la Naissus a împăratului Claudius al II-lea împotriva unei imense armate gotice. Cândva în decursul acestei perioade (238–269 p.Chr.), așa cum a înțeles-o pentru prima oară Sc. Lambrino (REL, 11, 1933, p. 457–463), are loc și faimoasa „distrugere a Histriei” (*excidium Histriae*), poate cu ocazia raidului din anul 251 p.Chr., încheiat cu uciderea, pentru prima oară pe câmpul de luptă, a unui împărat roman, Decius (Eusebius, *Chronicon*, 218, 20; Iordanes, *Getica*, 101–103). Indiferent dacă *excidium*-ul Histriei a avut loc atunci, sau, urmându-i pe alți cercetători, mai devreme sau mai târziu, fără a exclude cu totul ipoteza unui seism devastator, este sigur că odată cu el se încheie una din cele mai prospere perioade din istoria vechii colonii milesiene.

Înainte de a urmări istoria ulterioară a acesteia, să ne întoarcem la **organizarea sa instituțională** din primele trei secole ale erei creștine. De la început trebuie precizat că indiferent de înglobarea progresivă a cetății în sistemul administrativ, economic și social al Imperiului Roman—ca urmare tocmai a unei imense toleranțe izvorâte din inegalabila abilitate cu care romanii au știut să-și construiască cel mai longeviv imperiu din toată istoria Europei, toleranță la care mai trebuie adăugată o totală libertate economică, precum și o promoție socială extrem de mobilă—aceleași instituții, pe care le-am văzut funcționând încă de la întemeiere, continuă să existe și acum. Avem în vedere, pe de o parte, vechile triburi milesiene (dintre care, cum spuneam, nu ne sunt atestate decât triburile *Aigikoreis*, *Argadeis*, *Boreis* și *Geleontes*), pe de alta, cele două instituții fundamentale ale oricărei cetăți grecești, Sfatul și Adunarea poporului, împreună cu magistratii supremi, arhonții. În aceeași bună tradiție grecească, continuă seria marilor „binefăcători”, din rândul cărora ajunge să-i cităm, pentru

primele trei sferturi ale secolului al II-lea p.Chr. (nu însă și pentru etapa următoare) pe M. Ulpius Artemidorus (ISM, I, 137, 207) sau pe Aba, fiica lui Hecataios (ISM, I, 57). Apar însă și unele noutăți cum ar fi noul trib al romanilor (ISM, I, 142, 415) dar, mai cu seamă, primele semne că unele detașamente ale unor trupe romane (legiunea XI Claudia, flota flaviană a Moesiei și detașamentul de cavalerie *ala II Hispanorum et Aravacorum*; ISM, I, 273, 278, 281, 292, 297, 359–360) vor fi avut garnizoana, pentru mai multă vreme, la Histria. Prezența acestor trupe, pe care o vom vedea instituționalizată în perioada romană târzie, se explică, desigur, prin raidurile maritime pe care le vor fi întreprins bastarnii concomitent cu invazia costobocilor, ceea ce va fi determinat apariția primelor preocupări pentru apărarea litoralului (Al. Suceveanu, Bonner Jahrbücher, 192, 1992, p. 195–223).

Atunci când vorbim despre progresiva înglobare a Histriei în sistemul administrativ și economic al Imperiului Roman, una din cele mai importante chestiuni care se cuvin clarificate este aceea a **teritoriului agricol** al cetății. Am văzut mai sus că încă din perioada greacă se prefigura distincția între teritoriul propriu-zis al orașului (*chora*) și o zonă de influență și, tot acolo, că această distincție pare a se fi instituționalizat în epoca romană, când documentația epigrafică ne permite să vorbim pe de o parte de *chora*, pe de alta de o *regio Histriae* (ISM, I, 329, 343, 373; V, 123, 124). Este posibil ca limitele acestei *regio* să fi coincidă cu hotarele histrienilor (*fines Histrianorum*) stabilite la 25 octombrie 100 p.Chr. de guvernatorul Moesiei, M'. Laberius Maximus (ISM, I, 67, 68), hotare despre care s-au făcut diverse propuneri de amplasare, dintre care cea mai rațională pare a rămâne totuși aceea a editorului documentului, V. Pârvan. Cu precizarea că nici dreptul pe care și-l va fi luat guvernatorul provinciei de a fixa granițele teritoriului agricol al cetății, nici dihotomia dintre *chora* și *regio*, ceea ce înseamnă, cum vom vedea, că cetatea nu avea decât nominal controlul acesteia din urmă, nu ne îndreptățesc nici acum să postulăm un statut juridic superior al cetății, ea rămânând și acum la rangul de *civitas stipendiaria*, să începem prin a preciza că în *chora* este normal să presupunem existența ogoarelor cetățenilor triburilor histriene (ISM, I, 333, 334; V, 132), ca și aceea a unor sate, cum ar fi cel de la Istria-sat (ISM, I, 363), pe lângă altele atestate în special arheologic (Tariverde, Cogealac, Nuntași sau Săcele). În același timp, în *regio Histriae*, condusă de 10 arhonți (ISM, V, 123, 124), reala posesiune (*dominium*) va fi aparținut statului roman, din moment ce avem atestate comunități de veterani, desigur cu ogoarele lor (*agri adsignati*) în satele *Quintionis* (ISM, I, 324, 326–328, 330, 332) sau V... (CIL, III, 14

442), sau numai de cetățeni romani în satul *Seçundini* (ISM, I, 343–347, 349), pe lângă alte sate precum *Celeris* (ISM, I, 351, 352), *Arcidava* (ISM, I, 358) sau *Buteridava* (ISM, I, 359, 360) sau chiar sanctuare ca cele de la Șeremet (ISM, I, 369, 370, 372) sau Gura Dobrogei. Ca tipuri de posesiuni întâlnim ogoare izolate ale veteranilor (ISM, I, 323; V, 131), altele de dimensiuni mijlocii (ISM, I, 359, 360, 373; V, 90), pe lângă domenii mari (ISM, I, 378), lucrate fie cu sclavi, fie cu țărani semi-dependenți, fie, poate, chiar cu coloni. Economia agrară histriană nu pare să fi suferit în epoca romană modificări importante, judecând cel puțin după adorarea aceluiași divinități agreste (Demetra, Nimfele) sau piscicole (Poseidon), la care trebuiesc adăugate noile culte—la Histria—, ale lui Dionysos, Zeus Ploiosul (în greacă, *Ombrimos*), ca și sărbătoarea agrestă a Rosaliilor, precursorele Rusaliilor din zilele noastre.

Iar dacă datele despre **activitatea meșteșugărească** sunt ceva mai puține, ele reducându-se în fapt la mențiunea unei corporații de constructori (ISM, I, 57), a unui fierar (ISM, I, 134), precum și a populației sud-tracice, specializată în extragerea și prelucrarea fierului, în satul *Quintionis*, cu mult mai ample sunt informațiile despre **activitatea comercială** a Histriei în secolele I–III p.Ch. Solid ancorată în rețeaua rutieră dobrogeană—dovadă includerea ei în marile itinerarii ale vremii (*Itinerarium Antonini*, *Tabula Peutingeriana*), existența unei stații de beneficiari consulari (ISM, I, 137, 302), militari însărcinați cu supravegherea drumurilor, precum și marele număr de stâlpi miliari din teritoriu (ISM, I, 316–321)—, ca de altfel și în cea maritimă—așa cum o dovedesc scrierile vremii (Arrian, *Periplus Ponti Euxini*, 24, 2; *Scutum Durae Europi*, 15), existența incontestabilă a portului (ISM, I, 178, 179), ca și reprezentarea farului acestuia pe două monede locale din vremea Severilor—, Histria va fi păstrat temeiul unui întins comerț local, dar și transregional. O demonstrează numărul mare de străini atestați în cetate, străini provenind și din vecinătate (Tomis, Troesmis, Carsium), dar și din Orient în general (Corinth, Cyzic, Heraclea, Dorylaeum, Azanion, Nicomedia Bithyniei), circulația unor monede emise fie de orașele învecinate (Tomis, Callatis, Dionysopolis, Marcianopolis, Anchialos, Deultum, Philippopolis, Pautalia, Amphipolis), fie de marile centre micro-asiatice (Bizanț, Nicaea, Antiochia), precum și apariția unor noi divinități orientale. Beneficiind de o serie de magistrați cu însărcinări economico-financiare, de la casierii rurali sau cetățeni la „*controlorii piețelor*” (*agoranomoi*; ISM, I, 373) și, în fine, la controlorii imperiali ai gestiunii locale (în greacă, *logistai*; C.C. Petolescu, ZPE, 110, 1996, p. 253–258), Histria a emis monedă locală de la Antoninus Pius (dacă nu cumva de la Hadrian)

la Gordian al III-lea (238–244 p.Chr.), monedă de bronz cu nominaluri corespondente subdiviziunilor sesterțului roman. Iar dacă despre impozitele directe, în principal cel funciar, nu avem nici un document local, dintre cele indirecte, și anume cel vamal (*portorium*), se întâmplă să știm că un birou de percepere al acestuia, ținând de circumscripția vamală de la Dunărea de Jos (*publicum portorium ripae Thraciae*), funcționa și la Histria (ISM, I, 67, 68), ceea ce nu exclude existența unei vame locale, destinate comercializării peștelui sărat. În sfârșit, includerea Histriei în *Itinerarium Antonini* lasă deschisă posibilitatea perceperei și aici a impozitului extraordinar, în natură, destinat armatei (*annonae militaris*).

În ceea ce privește **panteonul histrian** notăm, pe lângă fireasca continuitate a vechilor culte grecești (Apollo, Zeus, Afrodita, Athena, Poseidon, Demetra, Hermes, Heracles, Asclepios, Nimfele), apariția unui nou cult grecesc, acela al lui Dionysos (ISM, I, 100, 111, 142, 167, 198, 203–206, 221), adorat sub diverse ipostaze (Bassareus, Karpophoros) în cadrul unei impresionante suite de ceremonii sau manifestări artistice, susținute de asociațiile dionysiaștilor bătrâni, ca și de un numeros personal religios sau, pur și simplu, artistic. Se înmulțesc, de asemenea, dovezile despre cultele orientale (pe lângă Cybele, sunt adorați acum Mithras, Iupiter Dolichenus, Sabazios), pătrunde cultul, probabil tracic, al așa-numitului Cavaler trac, dar este sigur că cea mai importantă noutate o constituie introducerea cultului imperial. Prefigurată de ridicarea unui templu lui Augustus încă în viață (ISM, I, 146), cultul avea să fie încredințat spre celebrare „instituției bătrânilor” (în greacă, *gerusia*; ISM, I, 57, 193), din rândul căreia se vor fi ales pontarhii (ISM, I, 137, 143, 178–180, 207) și arhieriei (ISM, I, 178–180) „Comunității grecilor” numite, în funcție de numărul orașelor care o vor fi compus, când *Pentapolis* (Histria, Tomis, Callatis, Dionysopolis și Odessos), când *Hexapolis* (prin adăugarea Mesambriei celorlalte cinci orașe). Toate manifestările legate de celebrarea acestor culte, ca să nu mai vorbim despre reprezentările artistice ale respectivelor divinități, nu s-ar fi putut realiza în absența unui climat educațional, asigurat, ca și în perioada elenistică, de instituția gimnasială (ISM, I, 181), condusă de un *gymnasiarches* (ISM, I, 223), la care mai trebuie adăugată și foarte probabila continuare a existenței unui teatru—dovadă o parte a băncilor acestuia folosite la reconstrucția incintei romane târzii.

În concluzie, se poate afirma despre ctitoria hadrianeică, ce își va fi asumat, în timpul dinastiei Severilor, titlul de „preastrălucită cetate a histrienilor”, că își va fi păstrat toate caracteristicile instituționale, sociale

și culturale ale unei onorabile cetăți greco-romane, a cărei economie nu trăda semnele nici unei crize. Doar catastrofa de la mijlocul secolului al III-lea p.Chr.–indiferent de ce natură va fi fost–, a dus la decesul acesteia, supraviețuitorii nereușind să reconstruiască decât o mai mult decât modestă cetate de margine de Imperiu.

Perioada romană târzie (secolele III–VII p.Chr.)

Urmare a schimbării raportului de forțe dintre Imperiu și lumea barbară, așa cum vom vedea îndată, Histria va avea tot mai des de suferit de pe urma invaziilor popoarelor aflate în migrație, fapt care se va reflecta cel mai pregnant în **situația arheologică** a acestei perioade.

Cel mai reprezentativ monument pentru primul nivel (II A) al reconstrucției cetății după catastrofa de la mijlocul secolului al III-lea p.Chr. îl constituie noul zid de incintă, al cincilea și totodată ultimul din multiseculara istorie a Histriei. Reparațiile sale ulterioare ne împiedică să-i cunoaștem configurația sa originală, singurele lucruri ferme care se pot afirma despre acesta fiind că nu mai închidea decât o suprafață de circa 7 ha, că avea o poartă pentru vehicule și măcar un turn în colțul de sud-vest al noii cetăți, întreaga construcție părănd a data din vremea împăratului Probus (276–282 p.Chr.). Măcar la fel de fermă este și imaginea dramatică pe care ne-o evocă construcția sa propriu-zisă, începând cu traseul lui, care va fi lăsat în afara cetății resturi de clădiri, precum ar fi bazinul de apă rece (*frigidarium*) al edificiului Terme I, continuând cu incredibila absență a fundațiilor, fusurile de coloane, așezate transversal, peste ruinele rase ale monumentelor anterioare, constituind substrucția sa (de unde și ipoteza unui seism, pentru a cărui contracarare s-ar fi folosit o prefigurare a actualului sistem pe bile) și încheind cu imensul număr de *spolia* (piese de arhitectură, sute de inscripții, bănci de teatru) folosite în paramentele lui. Greu de găsit un monument care să ilustreze mai expresiv atât tragedia de la mijlocul secolului al III-lea p.Chr., cât și panica în care a fost realizată construcția sa. Nu-i deci de mirare că din interiorul cetății abia dacă putem presupune continuarea existenței (nu și a funcționării) edificiului Terme I, a basilicii din sudul viitoarei piețe mari, precum și a basilicii lipite de incintă (vezi, pentru aceasta, capitolul dedicat cartierului oficial al orașului roman târziu), despre care s-a formulat însă ipoteza că ar fi fost construită

acum. Din exteriorul cetății notăm articularea unui cartier de locuințe sărăcăcioase, suprapunând resturi ale vechilor edificii monumentale (ca în cazul celor ce suprapun edificiul Terme II), cartier care se întinde totuși până la vechea incintă romană timpurie, la vest de care continuă înmormântările din necropola plană a orașului.

O posibilă nouă distrugere sau pur și simplu atmosfera restauratoare din vremea tetrarhiei diocletianee (284–305) și a domniei lui Constantin cel Mare (306–337) vor sta la originea reconstrucției cetății la momentul nivelului următor (II B). Cele mai vizibile urme ale acestei reconstrucții le prezintă însuși zidul de incintă, fie prin îngroșarea sa (ocazie cu care blocurile vechiului parament au fost folosite în noul parament), fie prin mărirea numărului de turnuri și bastioane pe frontul de vest (între care posibila dublare a turnurilor porții mari cu două bastioane exterioare), fie, și mai cu seamă, prin adăugarea a două noi cartiere în colțurile de nord și sud-vest ale noii cetăți. Din interiorul acesteia, cel mai important segment îl reprezintă cartierul oficial din vest, despre care trebuie precizat de la bun început că datează, fără nici o îndoială, din secolul al IV-lea p.Chr. și nu din secolul al VI-lea p.Chr., cum era el datat în publicațiile mai vechi (Gr. Florescu, în *Histria*, 1, București, 1954, p. 99–162; Em. Condurachi, *Dacia*, NS, 1, 1957, p. 365–388). Spre această concluzie ne conduc relatările, este drept sumare, ale lui V. Pârvan și Sc. Lambrino, din care rezultă că peste tot în acest cartier au fost descoperite resturi ale unor construcții modeste, legate cu pământ, de-abia acestea datând din secolul al VI-lea p.Chr. Revenind, așadar, la cartierul oficial din primele trei sferturi ale secolului al IV-lea p.Chr., vom nota mai întâi continuitatea existenței basilicii din viitoarea piață mare, a aceleia lipite de incintă și, în fine, a edificiului Terme I, repus în funcție acum. Acestora li se adaugă sala absidată de la est de Terme I, sală prelungită către nord printr-un magazin (*tabernae*), cu atât de expresiva sa teighea, la est de care se construiește tot acum o nouă bislică. Certitudinea ca aceste basilici—fără excepție, civile—să adăpostească clădirile oficiale ale noii cetăți (sediul senatului citadin, banca și tribunalul), la care mai adăugăm și piațeta prin care se va fi făcut legătura între acestea și terme, ne-a determinat să atribuim acestei părți a cetății calitatea de cartier oficial al unui oraș, este drept, de dimensiuni modeste, dar păstrând toate atributele urbanistice ale unei cetăți greco-romane. Menționând doar eleganta casă particulară care se va fi ridicat tot acum peste modestele construcții din perioada romană timpurie, care la rândul lor, vor fi suprapus ruinele vechii Zone sacre grecești, este limpede că o atenție particulară merită acordată

celor două noi cartiere alipite acum cetății. Astfel, dacă descoperirea unui hambar (*horreum*), construcție specific militară romană, în cartierul din nord-vest, lasă deschisă posibilitatea ca acesta să adăpostească un corp de trupă roman (așa cum știm că se petrec lucrurile și în alte cetăți, ca de exemplu la Tropaeum Traiani), este mai mult decât sigur că cel din sud-vest, în care s-au descoperit vestigii ale unor activități artisanale, pe lângă foarte numeroase vase de provizii—depășind clar nevoile unei singure familii—, avea un pronunțat caracter comercial-meșteșugăresc, poate nu fără legătură cu instalația portuară de la sud. În sfârșit, mai trebuie menționat că locuirea extra-murană, pe care am văzut-o articulându-se în faza anterioară, continuă și acum, ultimele cercetări demonstrând chiar intensificarea ei.

La o dată care, cum vom vedea îndată, ar putea fi legată de faimoasa bătălie de la Hadrianopol din 9 august 378 p.Chr., în care și-a pierdut viața împăratul Valens, Histria suferă o nouă și gravă distrugere, cea care va deschide una din cele mai întunecate perioade (nivelurile III A și III B) din istoria cetății. Cea mai spectaculoasă dovadă a acestui accentuat declin a putut fi identificată în zona extra-murană, abandonată necropolei, care ajunge treptat până sub zidurile noii cetăți. Notăm că reducerea cu circa 2/3 a suprafeței locuite a orașului însemna și o drastică reducere a populației acestuia—de la circa 15–20 000 locuitori, cât va fi avut în perioada secolelor II–IV p.Chr., la doar câteva mii de suflete—, trebuie semnalat faptul că în necropola respectivă apar multe elemente alogene (în speță goto-alanice), ceea ce lasă deschisă posibilitatea ca respectiva populație să se fi constituit într-o trupă de „aliați” (*foederati*), însărcinată cu paza orașului, după cum știm că se petrec lucrurile și la Tomis. Din interiorul cetății singurele construcții care pot fi datate acum sunt, foarte probabil, cripta înglobată mai târziu în basilica creștină din estul viitoarei piețe mari, dar și, mai cu seamă, relativ mica basilică creștină din centrul orașului, cea care avea să fie suprapusă de marea basilică episcopală.

Iar dacă noua credință creștină este aceea care ne dă temeiul să considerăm că în întunecatul secol al V-lea p.Chr. ea va fi reprezentat unica rază de lumină, altfel spus de continuitate a vieții citadine, tot ea va fi la originea ultimei perioade de prosperitate a vechii ctitorii milesiene din secolul al VI-lea p.Chr. Astfel, în ambianța benefică a domniilor restauratoare ale lui Anastasius (491–518), Iustin I (518–527), pentru a nu mai vorbi de strălucitoarea domnie a lui Iustinian (527–565), Histria își trăiește ultima pagină de glorie (nivelurile IV A și IV B) grație generozităților pe care Imperiul le acorda structurilor eclesiastice citadine.

Afirmând acest lucru, avem în vedere mai întâi construcția basilicii *extra muros* (vezi capitolul dedicat acesteia) peste mormintele necropolei anterioare, de unde concluzia că ea a fost la început o biserică parohială, deserving noul cartier extra-muran, înălțat de asemenea peste necropola din secolele IV–V p.Chr., apoi construcția sau numai reconstrucția basilicilor din estul pieței mari (ocazie cu care se va fi articulat și spațiul convențional denumit piața mare) și din colțul de sud-est al noii cetăți (și a cărei cronologie depinde de cea a incintei, reparată și ea acum), dar mai cu seamă construcția impunătoarei basilici episcopale (vezi mai jos, capitolele dedicate acestor monumente). Pentru moment, ajunge să precizăm că dimensiunile, eleganța și amplasamentul ei marchează deplinul triumf al noii credințe creștine în cetatea de pe malul lacului Sinoe. Dintre celelalte monumente ale Histriei secolului al VI-lea p.Chr. notăm „supraviețuirea” basilicii din sudul pieței mari–basilică care își va fi păstrat caracterul oficial–, posibila transformare a fostului edificiu Terme I într-o mare casă particulară (*domus*), precum și apariția a numeroase locuințe (inclusiv în cartierul comercial-meșteșugăresc), foarte modeste și extrem de înghesuie, dovadă a suprapopulării spațiului urban, ca de altfel, cum am văzut, și a celui extra-muran, până către limitele cetății romane timpurii. În contrast cu acestea, la est de marea basilică episcopală se înălțau trei clădiri elegante (a patra este în curs de cercetare) care merită o atenție cu totul specială (vezi mai jos, capitolul dedicat cartierului rezidențial al orașului roman târziu). Una dintre ele, cu peristil și etaj, nu prezintă elemente specifice creștine, putând fi interpretată drept locuința particulară a unui înalt demnitar citadin. În schimb cea de la sud, la fel de elegantă (de asemenea cu peristil și etaj), cuprinde și o sală absidată, care a generat o serie întreagă de ipoteze. Oricare i-ar fi interpretarea (capelă interioară, sală de reuniuni) este limpede că ne aflăm în fața unei clădiri care are mari șanse să fie considerată o *domus episcopalis*. Dacă la această certitudine mai adăugăm și posibilitatea ca cea de-a treia *domus* (judecând după dimensiunile intrării și ale curții interioare) să fi fost un han sau spital, dependent de basilica episcopală, realizăm că măcar aceste două clădiri vor fi putut face parte dintr-un ansamblu pe care l-am putea numi *episcopium*.

Prefigurată de o distrugere de la începutul celei de-a doua jumătăți a secolului al VI-lea p.Chr., dar ale cărei efecte vor fi repede remediate–așa cum ne-o demonstrează repararea și chiar amplificarea basilicii episcopale–, ultima mare distrugere a Histriei datează de la sfârșitul aceluiași secol. Majoritatea monumentelor–inclusiv basilica episcopală–,

sunt acum distruse, peste ruinele lor instalându-se la început o locuire modestă, dar păstrând încă un caracter urban (nivelul V A), pentru ca la momentul nivelului următor, și totodată ultimul (V B), vechea colonie milesiană să nu mai fi reprezentat decât un simplu cătun, cu bordeie și ziduri fără fundație, cătun pe care ultimii lui locuitori îl vor fi părăsit—poate și ca urmare a separării definitive a lacului Sinoe de apele mării de-abia în acest moment—, către a doua jumătate a secolului al VII-lea p.Chr.

Înmulțirea considerabilă a surselor nu ne permite decât punctarea principalelor jaloane ale **istoriei politice** a Histriei, ca parte integrantă a Peninsulei Balcanice, în perioada romană târzie. Ajunge deci să spunem că după strălucita victorie a împăratului Claudius al II-lea Goticul de la Naissus împotriva coaliției gotice (269 p.Chr.), restaurarea Imperiului, începută încă din vremea lui Gallienus (259–268 p.Chr.; *Historia Augusta, Vita Gallieni*, 13, 6) continuă și în zilele lui Aurelian (270–275 p.Chr.; *Historia Augusta, Vita Aureliani*, 22, 2; 30, 4) sau Probus (276–282 p.Chr.; *Historia Augusta, Vita Probi*, 16, 2; 18, 1), ceea ce va fi dat posibilitatea împăraților tetrarhiei diocletianee să procedeze la binecunoscuta reformă militară și administrativă, urmată de noi victorii împotriva barbarilor de la nordul Dunării, care vor fi transferați în Imperiu (Eutropius, 9, 25, 2). Aceeași politică avea să fie continuată și de Constantin cel Mare, care, după eliminarea coregentului său, Licinius (324 p.Chr.), îi înfrânge din nou pe goți, acordându-le, prin tratatul (*foedus*) din anul 332, statutul de „aliați” (*foederati*), în virtutea căruia aceștia erau obligați să asigure, din afară, securitatea granițelor Imperiului, tratat pe care goții îl respectă până la stingerea dinastiei constantiniene (Iulian Apostatul, 361–363 p.Chr.). După ce-i înfrânge din nou pe goți, împăratul Valens (364–378 p.Chr.) încheie un nou tratat cu regele acestora Athanarich (369 p.Chr.), numai că goții arieni, primiți cu entuziasm de arianul Valens în Imperiu, sunt nemulțumiți de tratamentul care li se aplică și declanșează marea bătălie de la Hadrianopol, încheiată în 9 august 378 p.Chr. cu zdrobirea armatei romane și cu uciderea lui Valens (Ammianus Marcellinus, 31, 13, 1–16).

Prin admiterea goților ca *foederati* în interiorul granițelor Imperiului, Theodosius cel Mare (379–395 p.Chr.) a slăbit evident capacitatea defensivă a acestuia, situație de care vor profita hunii care, sub conducerea lui Attila (434–453 p.Chr.) ajung să primească tribut de la romani (449 p.Chr.). Chiar și după înfrângerea definitivă a hunilor, de către gepizi la Nedao, în anul 454 p.Chr., cete de huni, slavi și bulgari vor continua să atace Peninsula Balcanică pe tot parcursul celei de-a doua jumătăți a secolului al V-lea p.Chr. (Iordanes, *Getica*, 266; Priscus Panites,

p. 588–590).

Războiul pe care Anastasius este nevoit să-l poarte cu comandantul trupelor romane din Tracia, Vitalianus (Theophanes Confessor, p. 157–161) nu va fi împiedicat, cum spuneam, restaurarea generală a situației (pentru Histria vezi construcțiile menționate în IGLR, 112, 113), de care va fi profitat din plin Iustinian. Raidul cutrigurilor hunici din anul 559 p.Chr. (Agathias, 5, 11, 5–7) nu va face decât să anunțe marile invazii din a doua jumătate a secolului al VI-lea p.Chr., avându-i ca autori pe slavi și pe avari, invazii care vor culmina cu revolta care a dus la uciderea împăratului Mauricius Tiberius (582–602) și înlocuirea lui cu centurionul Phocas (602–610 p.Chr.; Menander Protector, 63–65; Theophylact Simocatta, 1, 1–8). În secolul al VII-lea p.Chr. Imperiul pierde practic controlul Peninsulei Balcanice, astfel încât în anul 681 Constantin al IV-lea Pogonatul (668–685) este obligat să accepte ocuparea acesteia de către bulgarii lui Asparuch.

Cum e ușor de înțeles, toată această precipitată suită de evenimente – ilustrând în fond tranziția de la Imperiul Roman timpuriu la cel Bizantin –, își va fi pus din plin amprenta pe **organizarea instituțională** a Histriei în perioada intermediară, aceea a Imperiului Roman târziu. Primul lucru care se cuvine remarcat este că, urmare a menționatei reforme militare și administrative a Imperiului din vremea tetrarhiei, Histria făcea parte din provincia Scythia (cu capitala la Tomis), parte componentă a diocesei Thracia (*Laterculus Veronensis*), paza noii provincii fiind încredințată legiunilor I Iovia și II Herculea, ca și unor numeroase trupe auxiliare, de cavalerie și de infanterie (*Notitia Dignitatum...Orientis*). Pentru orașul renăscut din cenușa „preastrălucitei cetăți a histrienilor”, cea mai bună caracterizare ne-o oferă marele istoric Ammianus Marcellinus (22, 8, 43) care, enumerând neamurile și orașele de pe coasta de vest a Mării Negre, notează sec despre Histria: „cândva o preaputernică cetate” (*quondam potentissima civitas*). Dacă la dovezile arheologice mai sus-menționate, și care ne-au dus la concluzia că cele trei basilici civile puteau găzdui principalele instituții ale unei cetăți greco-romane (senatul, tribunalul și banca) mai adăugăm și recenta mențiune a unui senator histrian (*decurio civitatis Histriae*; Al. Suceveanu, Pontica, 31, 1998, p. 114–117), realizăm că verdictul lui Ammianus Marcellinus era perfect justificat. Este posibilă, în aceste condiții, continuarea existenței unor magistraturi precum *gymnasiarhia*, câtă vreme am văzut că termele din interiorul cetății își vor fi reluat activitatea acum, după cum n-ar fi exclus ca și la Histria să asistăm, ca peste tot în Imperiu, la detașarea unui grup de elită dintre senatori, așa-numiți *principales*, sau la ascensiunea unor magistraturi inițial obscure,

cum ar fi acelea de controlor al gestiunii municipale (*curator civitatis*) sau, și mai cu seamă, cea de avocat al cetății (*defensor civitatis*). Crește, de asemenea, rolul garnizoanei romane locale, atestată nu numai printr-un subofițer al unei unități de cavalerie (IGLR, 110), dar și prin două inscripții care par să ateste contribuția acesteia la reconstrucția cetății (ISM, I, 418, cu comentariul lui C. Chiriac, SCIVA, 38, 1987, 3, p. 281–284; IGLR, 109).

Este de presupus că rolul armatei, fie ea romană, fie reprezentată de trupa de *foederati* alogeni, între care știm că vor fi existat conflicte (Zosimos, 4, 40), nu va fi făcut decât să crească în întunecatul secol V p.Chr., ajungându-se a se susține chiar că în această perioadă Histria, ca de altfel majoritatea cetăților dobrogene, își vor fi pierdut dreptul de cetate (*ius civitatis*), ajungând o simplă fortificație (în greacă, *phrurion*).

Nu putem subscrie acestui punct de vedere, câtă vreme Constituția împăratului Zenon din anul 480 p.Chr. (*Codex Iustinianus*, 1, 3, 35)—dată la care Histria nu era încă sediu episcopal—, condiționa calitatea de episcopat de aceea de cetate, calitate pe care vechea colonie milesiană și-o va fi văzut recunoscută câteva decenii mai târziu, când accede, împreună cu alte 13 orașe din provincie, la rang de episcopat (*Notitia Episcopatum*, ed. De Boor). Vom urmări mai târziu premisele acestei ascensiuni, dar până atunci se cuvine să precizăm că implicațiile ei pentru organizarea instituțională a cetății în secolul al VI-lea p.Chr. au fost covârșitoare. Astfel, autoritatea prezumtivului—la Histria—, *defensor civitatis*, cel care se simțea îndrituit să-și asume titlul onorific de „părinte al cetății” (*pater civitatis*), era cu mult întrecută de cea a episcopului local, care îl numea, iar la nevoie îl putea și înlocui. Sub președinția episcopului se constituie un consiliu parasenatorial, format din *principales* și mari proprietari (*possessores*; *Codex Iustinianus*, 1, 55, 8), în competențele căruia intrau toate problemele—administrative, militare, juridice și, desigur, religioase—, ale cetății. Nimic surprinzător deci în a recunoaște că toată viața cetății gravita în jurul episcopului și a basilicii sale, cele mai importante construcții necesitând ajutorul lui material și oricum binecuvântarea sa, așa cum ne informează o inscripție tomitană (IGLR, 7).

Aceleași trei mari etape (aceea a secolului al IV-lea, al V-lea și, în fine, a secolului al VI-lea p.Chr.) pot fi identificate și în analiza **ambianței socio-economice** a perioadei romane târzii. Precizând că principalele caracteristici ale acesteia constau într-un control economic foarte sever din partea statului—și care, în contrast cu totala libertate anterioară, se va constitui într-un factor inhibitoriu al activităților economice—ca și într-o

Înghetare a promoției sociale—față de numeroasele categorii sociale anterioare (de la senatori și cavaleri, la veterani, cetățeni romani, peregrini, coloni sau sclavi), precum și de o promoție extrem de mobilă, acum apar doar două categorii, aceea a așa-numiților *honestiores* (*principales*, *possessores*, alți senatori și magistrați citadini, marii negustori și veterani) și aceea a așa-numiților *humiliores* (micii negustori și meseriași, plebea urbană și rurală, colonii și sclavii), promoția între aceștia fiind exclusă—vom începe prin a arăta că în ceea ce privește organizarea teritoriului agricol nimic nu pare să se fi schimbat în secolul al IV-lea p.Chr. față de situația anterioară.

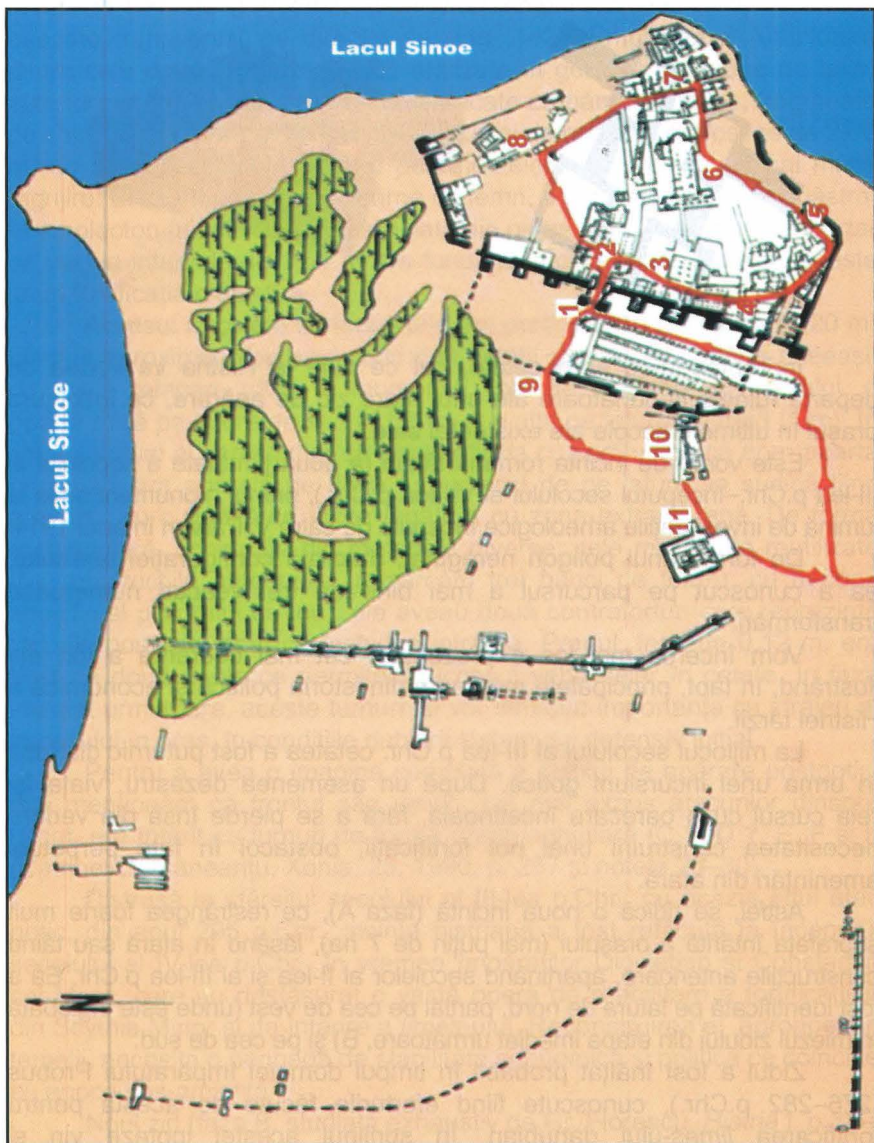
Constatarea continuității tuturor așezărilor rurale anterioare ne permite să presupunem că aceeași va fi fost și distincția dintre teritorii propriu-zis și marea *regio Histriae*, că aceleași vor fi fost și categoriile juridice de ogoare și că, în fine, aceeași va fi fost și mâna de lucru. Singura posibilă noutate—judicând după numeroasele exemple din lumea romană a acestor vremuri—, este apariția unor latifundii, care, profitând de incapacitatea majorității sătenilor de a-și achita impozitul funciar, și-i vor subordona—prin practica cunoscută sub numele de *patrocinium vicorum*—, legându-i de glie (*adstrictio glebae*) și îngroșând astfel rândurile colonilor. Față de catastrofa locală de la mijlocul secolului al III-lea p.Chr., consecințele bătăliei de la Hadrianopol din anul 378 p.Chr. vor fi cu mult mai grave, ele transformând pentru mai bine de un secol Dobrogea într-o adevărată *via gentium*. Pe plan local, cea mai concretă dovadă a acestei situații o constituie dispariția totală a așezărilor rurale, dintre acestea singura „salvată” fiind aceea de la Ulmetum, transformată în fortificație (*castellum*). În pofida eforturilor administrației imperiale de a ușura fiscalitatea funciară—prin abolirea așa-numitei *capitatio humana*, rămânând a fi achitată doar așa-numita *iugatio terrena* (*Codex Iustinianus*, 11, 52, 1 din anul 395 p.Chr.), populațiile rurale încep să se retragă treptat spre orașe, cele care le garantau, fie și teoretic, securitatea personală. Căci numai în acest fel ne putem explica treptata suprapopulare a spațiului urban de la Histria în secolul VI p.Chr., pentru a nu mai vorbi de practica reconstituire a spațiului extra-muran, în locuințele căruia au fost descoperite și unele unelte agricole. Aceasta nu înseamnă că în noile teritorii episcopale (în greacă, *periokides*; *Codex Iustinianus*, 1, 3, 55) nu vor mai fi existat moșii, fie ale bisericii, fie ale protipendadei citadine, numai că mâna de lucru care le va fi întreținut locuia acum sub zidurile cetății. Există chiar situații când barbarii vor fi cucerit mai ușor un oraș, profitând de faptul că agricultorii citadini erau plecați la strângerea recoltei (Theophylact Simocatta, 1, 4, 2).

Iar dacă despre producția meșteșugărească histriană nu putem cita decât rudimentele unor ateliere din cartierul comercial-meșteșugăresc, ale căror produse vor fi fost destinate în exclusivitate nevoilor locale—câtă vreme marea manufactură fusese acaparată de adevărate monopoluri de stat—, în schimb considerațiile despre activitatea comercială pot fi ceva mai extinse, datorită unei mult mai ample documentații locale. Am văzut mai sus că activitățile comerciale histriene din secolul al IV-lea p.Chr. par să se fi desfășurat pe două paliere, unul de lux—practicat în clădirea centrală a *tabernae*-lor de către marii negustori (*negotiatores*)—, altul mai periferic și poate nu fără legătură cu instalația portuară din vecinătate—, practicată în cartierul comercial-meșteșugăresc din sud-vestul cetății de către micii comercianți (*mercatores*). Și astfel, în pofida unui strict control statal—de unde și ipoteza persistenței magistraturii agoranomiei—, a introducerii unui greu impozit pe activitățile comerciale și meșteșugărești, denumit *auri lustralis collatio* și, în sfârșit, a rigorilor determinate de promulgarea edictului care stabilea toate prețurile (*Edictum Diocletiani de pretiis* din anul 301 p.Chr.), vocația ancestrală a histrienilor pentru comerț nu se va fi dezmințit nici acum, dovadă circulația unei imense mase monetare, provenind atât din Orientul, cât și din Occidentul Imperiului Roman. După grava criză din secolul al V-lea p.Chr.—evidentă, cum am văzut, în toate domeniile, inclusiv în cel comercial, n-ar fi decât să menționăm faptul că între anii 458–491 p.Chr. la Histria nu mai circulă nici o monedă—urmează restaurarea din vremea împăratului Anastasius. Continuând a acorda importante sume de bani centrelor eclesiastice din Imperiu—ceea ce justifică în mare măsură eleganța basilicii episcopale histriene—, Anastasius suprimă impozitul pe comerț și meșteșuguri, de care vor fi beneficiat atât comercianții locali, cât și reprezentanții clerului, implicați la rândul lor în asemenea activități. Consecința acestor liberalități se va reflecta imediat în circulația monetară, care atinge parametrii secolului al IV-lea p.Chr. și care nu poate fi desprinsă de mai mult decât posibila continuare a funcționării instalației portuare, fără de care cantitatea imensă de marmură care împodobește basilica episcopală n-ar fi putut ajunge niciodată la Histria. Cum spuneam, de abia înnisiparea definitivă a golfului histrian—fenomen care trebuie datat deci după secolul al VI-lea p.Chr.—îi va obliga pe ultimii histrieni să părăsească pentru totdeauna cetatea de pe malul lacului Sinoe.

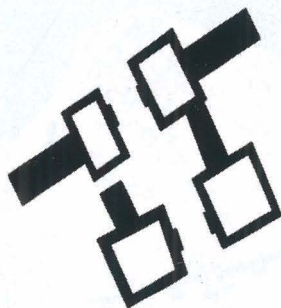
Cum este lesne de înțeles, **creștinismul**, al cărui impact a fost atât de evident în majoritatea aspectelor vieții histriene din perioada romană târzie, merită o succintă prezentare în finalul scurtului istoric al cetății Histria. Fără a intra în toate detaliile penetrației acestei religii în

ținutul dintre Dunăre și Marea Neagră, ajunge să spunem că la o dată care poate fi fixată în vremea Tetrarhiei (? 290 p.Chr.) este atestat un episcop tomitan, Evangelicus, care se deplasează la Halmyris, acolo unde exista un preot local, Bonosus, cu ocazia martirizării sfinților Epictet și Astion (*Acta Sanctorum, Mensis Iulius*, f. 538–551). Presupunând că un asemenea preot local ar fi putut exista și la Histria, trebuie remarcat că încă de la acea dată se conturează organizarea eclesiastică a provinciei Scythia, cu un singur episcop, cel de la Tomis, celelalte orașe neavând decât simple biserici (în greacă, *ecclesiai*). Nici după Edictul de toleranță din anul 313, nici după Conciliul de la Nicaea din anul 325, când se definitivează organizarea teritorială a bisericii creștine, și nici după seria de edicte din vremea lui Theodosius cel Mare dintre anii 381–386 p.Chr., prin care creștinismul este proclamat unică religie permisă (*licita*) din Imperiu, această situație nu se schimbă, așa cum ne-o demonstrează fără nici un dubiu textele lui Sozomenos (*Historia ecclesiastica*, 6, 21, 2–6; 7, 19, 2), Theodoretos (*Historia ecclesiastica*, 4, 35, 1), dar mai cu seamă Constituția lui Zenon din anul 480 p.Chr. (*Codex Iustinianus*, 1, 3, 55). Această circumstanță nu va fi împiedicat apariția treptată a unor lăcașuri de cult, de la prezumtivele *habitacula* ale primilor preoți la cripta martirică de sub basilica creștină din estul pieței mari și, mai cu seamă, la basilica din secolele IV–V p.Chr., suprapusă de marea basilică episcopală. De-abia din vremea împăratului Anastasius, Histria împreună cu alte 13 orașe din provincie (între care Callatis, pentru care vezi, IGLR, 91), accede la rang de episcopat, Tomis-ul devenind mitropolie (*Notitia Episcopatuuum*, ed. De Boor). În concordanță cu orientarea tradițională a bisericii scitice, Histria va îmbrățișa și ea dogma niceeano-chalcedoniană—așa cum ne-o dovedește o invocație liturgică descoperită în basilica episcopală—, dogmă care, în pofida grecofoniei cetății, o va apropia mai curând de Occidentul roman, decât de Orientul bulversat de atâtea erezii (arianismul, nestorianismul sau monofizitismul).

După 13 secole de existență, timp în care va fi adus pe teritoriul actualei României o parte a ceea ce cu dreptate a fost numit „miracolul grecesc”, va fi contribuit, cu excepția grecofoniei, la coordonatele cu adevărat majore ale procesului de romanizare, păstrând neștirbită noțiunea de cetate greco-romană, și va fi avut un rol esențial în difuziunea credinței creștine, Histria își încheie mesajul istoric, devenind în zilele noastre un paradis al cercetării arheologice, o adevărată stațiune-pilot pentru studiul greco-romanității circumpontice.

1. INCINTA ROMANĂ TÂRZIE

Îndreptându-se spre cetate, cel ce vine la Histria va vedea de departe ruinele impunătoare ale unui mare zid de apărare, ce înconjură orașul în ultimele secole ale existenței sale.

Este vorba de incinta romană târzie (a doua jumătate a secolului al III-lea p.Chr.–începutul secolului al VII-lea p.Chr.), primul monument scos la lumină de investigațiile arheologice începute de către V. Pârvan în anul 1914.

De forma unui poligon neregulat, datorată configurației terenului, ea a cunoscut pe parcursul a mai bine de trei veacuri numeroase transformări.

Vom încerca mai jos o prezentare cât mai coerentă a lor, ele ilustrând, în fapt, principalele momente din istoria politică și economică a Histriei târzii.

La mijlocul secolului al III-lea p.Chr. cetatea a fost puternic distrusă în urma unei incursiuni gotice. După un asemenea dezastru, viața își reia cursul cu o oarecare încetineală, fără a se pierde însă din vedere necesitatea construirii unei noi fortificații, obstacol în fața perpetuei amenințări din afară.

Astfel, se ridică o nouă incintă (faza A), ce restrângea foarte mult suprafața întărită a orașului (mai puțin de 7 ha), lăsând în afară sau tăind construcțiile anterioare, aparținând secolelor al II-lea și al III-lea p.Chr. Ea a fost identificată pe latura de nord, parțial pe cea de vest (unde este înglobată în miezul zidului din etapa imediat următoare, B) și pe cea de sud.

Zidul a fost înălțat probabil în timpul domniei împăratului Probus (276–282 p.Chr.), cunoscute fiind eforturile făcute de acesta pentru fortificarea *limes*-ului danubian. În sprijinul acestei ipoteze vin și descoperirile monetare din cetate.

Din punct de vedere constructiv, incinta A nu este unitară. Pe frontul vestic ea are o grosime de 2,10 m, având invariabil ca fundație un pat din fusuri de coloane (provenind din monumentele mai vechi, dezafectate), așezate transversal pe direcția sa (Fig. 1–2). Emplectonul (umplutura dintre cele două fețe ale zidului, realizate în general din pietre de talie) este format din pietre mărunte, amestecate cu pământ argilos, fragmente de chirpici și de cărămidă. Laturile de sud și de nord (cu o grosime de 2,60 m) au un aspect diferit, zidăria paramentelor este lucrată cu mai multă îngrijire. Ele sunt unite și prin bârne de lemn, a căror amprentă s-a păstrat în emplecton (alcătuit de această dată din pietre mărunte legate cu mortar de var) la intervale de 1,54 m. Ca fundație, incinta A folosește pe aceste laturi fortificația elenistică.

Accesul în cetate se făcea prin trei porți: poarta principală (3,20 m) plasată aproximativ pe axul central al cetății și care va rămâne aceeași, cu unele refaceri, până în momentul final de existență al orașului, o poartă mică pe latura de sud (1,50 m) și o alta pe latura de nord (1 m). În stadiul actual al cercetărilor se poate afirma cu certitudine că doar poarta principală era apărată de două turnuri, cel de pe latura sa sudică fiind prevăzut cu o porțiță ce făcea legătura cu zona extramurană. De formă rectangulară, construite din materiale diverse, cele mai multe reutilizate din construcțiile anterioare (remarcăm trei bănci de teatru, cu decorul specific al piciorului de leu), ele aveau două contraforturi care reprezintă tocurele porții de lemn ce închidea intrarea. Pragul, înalt de 0,12 m, era tăiat de două rigole ce permiteau accesul vehiculelor în cetate. În faza imediat următoare, aceste turnuri își vor diminua importanța ca străjeri ai accesului în oraș, în condițiile dublării sistemului defensiv inițial.

Pentru a avea o imagine completă a zidului de apărare postgotic, mai menționăm că frontul său vestic, cel mai expus atacurilor dinspre uscat, era întărit cu turnuri de formă dreptunghiulară (C ?, D ?, E, F și I) (Catrinel Domăneanțu, Xenia, 25, 1990, p. 267 și notele 26–30).

Distrusă la sfârșitul secolului al III-lea p.Chr., cu ocazia altui atac gotic, din anul 295 p.Chr., incinta histriană a fost refăcută la începutul secolului al IV-lea p.Chr., în vremea împăraților Diocetian și Constantin cel Mare, care au desfășurat o vastă operă de reabilitare a fortificațiilor din Scythia Minor și de întărire a *limes*-ului. Reconstruirea ei, aproape din temelii, necesita o perioadă de stabilitate economică și politică ce coincide cu epoca sus-amintită.

Noul zid (faza B, studiată exhaustiv de Gr. Florescu, *Histria I*, p. 66–95) înconjoară o arie largită a orașului, care se extinde spre nord și spre

sud. Construit după toate regulile tehnice ale epocii, el avea paramente din blocuri mari de piatră, multe refolosite din monumentele anterioare (fragmente arhitectonice și sculpturale, inscripții) și un nucleu masiv din pietre de șist și de calcar legate cu mortar de var.

Din zidul astăzi vizibil, fazei constantiniene îi corespunde modificarea sistemului de apărare al porții principale (largă de 3,30 m) (Fig. 3–4), care se completează prin adăugarea a două turnuri spre vest. Cu ocazia acestei remanieri, porțița turnului sudic al intrării, faza A, este blocată, apărând în schimb o altă (1,40 m), pe latura de nord a spațiului cuprins între cele patru turnuri. Noua intrare, cu un prag înalt de 0,20 m, are de asemenea două rigole, adânci de 0,18 m, tăiate și prelungite peste lespezile pavajului „curții” interioare și a străzii care urmează, în scopul ușurării pătrunderii și circulației vehiculelor. Ea era închisă cu o poartă de lemn, ce se deschidea probabil spre interior.

Nu vom trece mai departe cu descrierea noastră fără a aminti descoperirea, chiar lângă prag, a unuiu dintre cele mai importante decrete ale Histriei romane, reutilizat ca piatră de pavaj. De dimensiuni remarcabile (3,80 m x 0,87 m), el ne oferă o listă a membrilor gerusiei locale (adunarea bătrânilor) de la mijlocul secolului al II-lea p.Chr., mai precis din ultimul an al domniei împăratului Hadrian, 138 p.Chr. Aflăm cu această ocazie și care era compoziția sa etnică. Alături de greci, mulți cu cetățenie romană, se aflau și traci elenizați sau romanizați (ISM, I, 193). Astăzi inscripția este adăpostită în muzeu.

Accesul în cetate se mai făcea prin încă două porți aflate pe laturile de vest și de sud. Cea de la vest (curtina k) avea o deschidere de 2,40 m, permițând atât circulația pietonilor, cât și a vehiculelor. Cea de la sud era mult mai îngustă, de numai 1,10 m.

Dispoziția turnurilor corespunde, în mare, celei din faza A. Din cele șapte turnuri ce întăresc frontul vestic al incintei (C, D, E, F, G, H, I), turnul G, cel mai mare, ocupa cu siguranță un loc important în sistemul de apărare. El avea o intrare boltită din cărămizi și era împărțit în două încăperi. La exterior se păstrează treptele de piatră ale unei scări ce conducea la partea superioară a zidului, prevăzută probabil cu creneluri și merloane.

Tot acum se fortifică și colțurile de nord-est, nord-vest și sud-est ale incintei prin construirea turnurilor A, B și K.

În a doua jumătate a secolului al IV-lea p.Chr., în timpul domniei împăratului Valens, Histria suferă noi distrugerii datorate atacurilor gotice, care afectează și fortificația histriană. Ea este reparată în timpul împăraților Theodosius I și Arcadius, preocupați de refacerea și repararea drumurilor

Fig. 1. Incinta romană târzie

Fig. 2. Incinta romană târzie. Detaliu

Fig. 3. Poarta mare a incintei romane târzii. Vedere dinspre exterior

Fig. 4. Poarta mare a incintei romane târzii. Vedere dinspre interior

și a așezărilor întărite din Scythia Minor. Mai multe descoperiri monetare, ca și unele observații stratigrafice, confirmă această ipoteză.

Rezultă că turnurile exterioare ale porții principale, turnul A (ale cărui laturi de nord și nord-est sunt ușor deplasate spre exterior) și curtea de nord-est (retrasă spre interior) sunt refăcute la sfârșitul secolului al IV-lea p.Chr. (H. Nubar, Anișoara Sion, RMM.MIA, 49, 1980, 1, p. 19 și nota 11; Catrinel Domăneanțu, *op. cit.*, p. 268 și nota 33).

Tot în această fază (faza C) este posibil să se fi efectuat o îngroșare spre exterior a turnului din colțul de nord-vest al cetății (B).

Cea de-a patra etapă din istoria incintei romane târzii (D) are loc în timpul domniei împăratului Anastasius, perioadă în care se înregistrează o veritabilă înflorire a vieții din orașele dobrogene. Cercetările efectuate la Histria au relevat o intensă operă de reconstrucție în întreaga cetate și, cum era de așteptat, nici de această dată zidul de apărare nu a fost lăsat deoparte.

O primă observație în legătură cu refacerea fortificației o avem de la V. Pârvan, care descoperă: „la zidul cortinei b, chiar pe intrarea, înăuntrul cetății ca și în înșăși porțița respectivă...o sumă de cărămizi, foarte bine fabricate și arse, purtând mai toate pe multe, dar câteva și pe față, ștampila frumos gravată: *Imp. Anastasius*.” (V. Pârvan, *Histria IV*, București, 1916, nr. 61, p. 169–170). Pe baza acestei descoperiri, V. Pârvan formulase ipoteza prezenței la Histria a unei garnizoane care „a dres zidul cetății”.

Într-o altă inscripție fragmentară, tot pe cărămidă, al cărei loc de descoperire nu-l cunoaștem, apare din nou numele acestui împărat. Ea este completată de editorul său cu cuvintele „*murum (portam), turrim, aedificium, civitatem restituit*” (IGLR, 112). Deși restituirea este numai ipotetică, ea adaugă o informație suplimentară despre activitatea de reconstrucție din timpul sus-numitului împărat.

Cercetările desfășurate în ultimele decenii au confirmat existența unei refaceri la începutul secolului al VI-lea p.Chr. Ea a fost observată la curtea b (îngroșată spre vest și căreia i se construiește în partea superioară un drum de acces spre turnul de colț), la turnurile B, F și H (înzestrate acum cu camere interioare), la curtea e (prevăzută cu două scări), la poarta din curtea k (îngustată până la 1,30 m și cu pragul supraînălțat) și pe frontul de sud, la curtea l. Aceasta din urmă, dărâmată aproape în întregime, probabil ca urmare a unui cutremur, este deplasată spre exterior cu 0,60 m. Reconstrucția, făcută aproape din temelii, este însoțită de construirea a două scări care permiteau

accesul pe coama zidului. Tot acestui moment îi aparțin și porțile din curtilele *a* și *b*.

Săpăturile arheologice efectuate la Histria au demonstrat că, la finele secolului al VI-lea p.Chr. și începutul celui de-al VII-lea p.Chr., în cetate continua să se desfășoare o viață de tip urban (A. Petre, Dacia, NS, 7, 1963, p. 317–334), ceea ce are ca urmare logică necesitatea întreținerii în stare de funcționare a zidului de apărare.

Am ajuns, astfel, la ultima lui fază de existență (E), definită prin unele remanieri. Cea mai evidentă este cea operată în curtea *d*, al cărei parament interior se retrage spre vest cu 0,25 m. Curtina *g* suferă la rândul ei o reparație, înregistrată, ca atare, în funcție de un canal de scurgere, ce o traversează și al cărui nivel corespunde ultimului strat de dărâmături, datat cu monede la sfârșitul secolului al VI-lea–începutul secolului al VII-lea p.Chr. (Gr. Florescu, *Histria I*, p. 94).

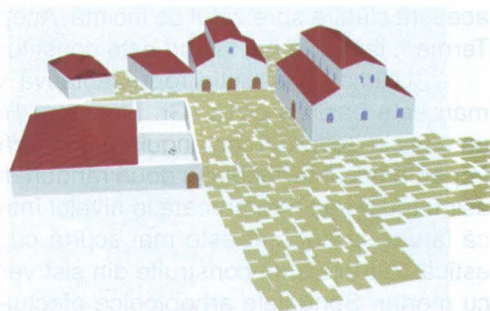
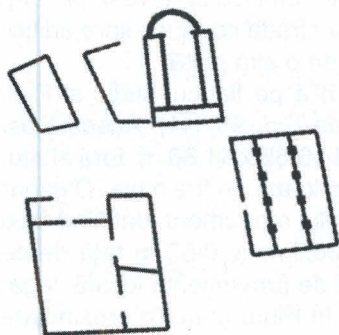
Turnurile D și E sunt umplute cu dărâmăturile din nivelul imediat anterior, intrările lor, ca de altfel și scara de acces pe curtea *e* (latura de sud) fiind blocate de locuirea de la începutul secolului al VII-lea p.Chr. (A. Petre, *op. cit.*, p. 328–329 și nota 42). Un fenomen asemănător se observă și la turnurile F și H.

Intrarea în cetate continuă să se facă prin poarta principală și porțile din curtilele *a* și *k*. Nu se știe deocamdată care era soarta celor din curtilele *b* și *l*.

În ultimele două etape din istoria fortificației histriene, orașul mai era apărat pe frontul său vestic și de trei valuri de pământ, paralele cu zidul.

În încheiere, am vrea să ne referim în câteva cuvinte la latura estică a incintei romane târzii. În absența unor cercetări arheologice în această zonă, precum și a stării avansate de distrugere în care se află în momentul de față (distrugere survenită probabil în timpurile moderne), nu putem spune decât că ea avea o formă neregulată, determinată de relieful antic și, așa cum ne-o indică interpretarea fotografiilor aeriene, nu era prevăzută cu turnuri. În dreptul zonei sacre prezenta o fractură, ce putea fi o poartă sau un cot pe care îl făcea zidul în acest sector (V. Pârvan, *op. cit.*, planul schematic al cetății Histria, p. 704–705; Al.S. Ștefan, RMM.MIA, 44, 1975, 2, p. 57 și fig. 9).

2. PIAȚA MARE A ORAȘULUI ROMAN TÂRZIU

Rezultat a numeroase transformări urbanistice succesive „Piața mare” ajunge să capete aspectul pe care-l vedem astăzi abia în cursul secolelor V-VI p.Chr. Se prezintă sub forma unui spațiu de formă trapezoidală (25,00 x 14,50 m), pavat cu dale de calcar, din care doar câteva se mai păstrează *in situ*, mărginit la sud de o serie de construcții aflate în proximitatea zidului de incintă, o stradă cu traseu nord-sud ce conduce spre Termele *intra muros* și o basilică civilă. Latura de est este ocupată de o basilică paleocreștină și de insula de epocă romană pe care aceasta o suprapune parțial, iar latura nordică de un nucleu rămas necercetat, cel mai probabil destinat locuirii cu caracter privat și, de asemenea, de o stradă ce lonjează latura vestică a basilicii paleocreștine.

Latura sudică a pieței se desfășoară de la vest spre est în următoarea succesiune: imediat la est de zidul de incintă al cetății și paralel cu acesta pot fi văzute vestigiile unui edificiu construit în tehnica cu cadre și butise (tehnica de construcție care aparține zidăriei de tip isodom cu blocuri de piatră fasonate, puse în operă alternativ cu latura lungă și cea scurtă a fiecărui bloc) din blocuri de calcar legate cu mortar, alcătuit din trei încăperi de formă rectangulară. Din punct de vedere cronologic, acest nucleu este anterior momentului de construcție al ultimei incinte histriene și constituie o mărturie prețioasă a urbanismului în epocă romană timpurie. Cercetările arheologice recente efectuate de o echipă a Muzeului Național de Istorie a României în sectorul *extra muros*, în imediata vecinătate a zidului de incintă, confirmă existența unui înfloritor cartier roman aflat în această zonă a orașului și căruia clădirea pe care am adus-o în discuție îi aparținea neîndoieinic.

Latura de est a clădirii anterior prezentate este asigurată de o stradă cu traseu nord-sud, cu lățime de 3,65 m ce se ramifică spre vest, pe lângă această clădire spre zidul de incintă. Această stradă conduce spre edificiul Terme I, iar limita sa, la sud este constituită de o altă piață.

Ultima construcție reprezentativă vizibilă pe flancul sudic al Pieței mari este basilica civilă (Gr. Florescu, *Histria I*, p. 96-111). Aceasta este un edificiu de formă rectangulară, măsurând 16,65 x 11,80 m, fără absidă, împărțit, prin intermediul a două rânduri de coloane, în trei nave. O ușoară asimetrie poate fi remarcată la nivelul întregului monument, dat fiind faptul că latura sa de vest este mai scurtă cu aproximativ 0,65 m față de cea estică. Zidurile sunt construite din șist verde de proveniență locală, legate cu mortar. Sondajele arheologice efectuate în Piața mare în proximitatea acestei basilici, dar și în interiorul său, în 1994, au permis stabilirea unei cronologii a acestui monument. Construită cel mai probabil în prima jumătate a secolului al III-lea, basilica va beneficia de o reconstrucție în a doua jumătate a aceluiași secol. În ceea ce privește funcționalitatea sa, specialiștii sunt de acord că ar putea fi vorba de un edificiu public cu rol administrativ.

La nivelul rețelei rutiere, cu ocazia sondajelor evocate anterior, s-a putut constata că strada care lonjează basilica civilă la nord și care constituie unul din cele mai vechi momente cronologice reperabile arheologic ale actualei piețe, a suferit la rândul său o serie de modificări și anume: la sfârșitul secolului al II-lea și începutul secolului al III-lea această axă de circulație ia naștere printr-o deviere a traseului altei străzi orientate est-vest, aflate pe latura de sud a basilicii paleocreștine din Piața mare; această stradă avea inițial o lărgime de circa 3,50 m și era mărginită la nord de un canal de evacuare a apei; ulterior avea să sufere o lărgire spre nord atingând lățimea de 5,00 m. Este evident că aceste două momente cronologice ale străzii corespund în linii generale aceluiași momente constructive ale Porții mari a cetății.

Merită să menționăm că în urma celor două sondaje arheologice efectuate pe traseul acestei străzi a fost descoperită o friză elenistică de marmură albă reprezentând pe laturile scurte pe Helios și pe partea centrală divinitățile principale ale Pantheonului grecesc. Această piesă poate fi admirată astăzi la intrarea în muzeul Histria.

Latura estică a Pieței mari este ocupată de basilica paleocreștină (Fig. 5-6) cunoscută astăzi sub numele descoperitorului său, profesorul Gr. Florescu. Acest edificiu de cult creștin se găsește la circa 50 m est de Poarta mare, la limita de vest a cartierului rezidențial al orașului, aproximativ în

Fig. 5. Basilica creștină din piața mare. Vedere dinspre est

Fig. 6. Basilica creștină din piața mare. Vedere dinspre nord-est

axul porții. Este instalată peste o serie de structuri arhitectonice anterioare pe care le preia, pe un amplasament de maxim impact vizual. Este un edificiu de dimensiuni relativ modeste (19,60 x 12,20 m) compus din trei nave, absidă semicirculară la est, criptă rectangulară cu scară de acces pe latura de sud. Pe latura de vest are narthex (pridvor) necompartimentat. Dalajul, păstrat *in situ* doar pe o porțiune restrânsă din nava centrală, era din cărămidă.

Trebuie să remarcăm că până în prezent și până la finalizarea și publicarea cercetărilor de la marea basilică episcopală, acest monument este singurul de la Histria care are criptă de relicve sub altar. Cripta, construită din blocuri fasonate de calcar și cărămidă în *opus mixtum*, este amenajată direct pe stânca nativă, parțial în spațiul absidei, parțial în nava centrală. Ea se încadrează într-un tip relativ rar în antichitatea târzie, cunoscut într-un număr mic de exemple: basilica Sf. Dumitru de la Salonic (vezi J.-P. Sodini, *TravMém 8=Hommage à P. Lemerle*, Paris, 1981, p. 453–454 cu bibliografia anterioară; N. Laskaris, *Monuments funéraires paléochrétiens (et byzantines) de Grèce*, Athènes, 2000, p. 337–345, fig. B 1, 4–5), basilica cruciformă de la Thasos (J.-P. Sodini, *loc. cit.*), la Louloudies (în apropiere de Salonic; vezi E. Marke, *AEMTh*, 7, 1993, p. 227, fig. 1, pl. 4) și alte două la Tropaeum Traiani (Adamclisi, în Dobrogea:

basilicile C și D: vezi I. Barnea, RESEE, 19, 3, 1981, p. 497–499, fig. 10–13). Putem presupune în mod logic, dat fiind spațiul interior redus al criptei, că relicvele erau depuse într-un mic relicvar astăzi pierdut.

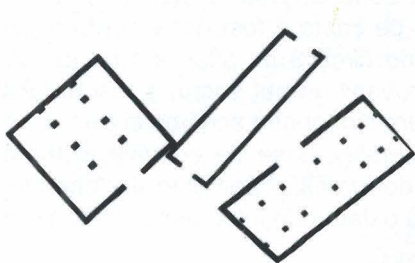
În cursul campaniei arheologice 2003 surpriza a fost foarte mare când, în spațiul absidei, imediat la est de criptă a fost descoperit un puț săpat în stânca nativă, cu adâncime de circa 3 m, aflat la 1,50 m sub nivelul superior al săpăturii. Acesta, probabil un puț sacru, a fost umplut cu o cantitate apreciabilă de material ceramic (printre acestea și cinci vase întregi—amfore și ulcioare, vase miniaturale), oase de animale, o mare cantitate de materiale de construcție, doi *graffiti*, fragmente de teracote. Toate aceste materiale pledează pentru o datare în intervalul cronologic al secolelor I–III p.Chr.

Pe latura de nord a basilicii Florescu, până la limita nordică a insulei romane, pot fi văzute o serie de structuri arhitectonice cu aliniament relativ coerent, realizate ca și construcțiile aflate pe latura de sud a pieței în proximitatea incintei, din zidărie cu cadre și butise, și care pledează pentru identificarea unei construcții de reprezentare de epocă romană, cu posibilă deschidere spre cele trei axe de circulație aflate la sud, vest, respectiv nord. În fața basilicii, în zona aflată imediat la vest, au fost identificate o serie de ziduri și canalizarea unei străzi orientate nord-sud, care pare să comunice cu cea a străzii aflate la nord de basilica civilă din Piața mare. Basilica poate fi datată în intervalul secolelor V–VI p.Chr. și pare să fi avut două momente cronologice distincte, unul de construcție și altul de reconstrucție.

Latura de nord a Pieței mari, cea mai puțin cunoscută din tot acest ansamblu, practic necercetată, este alcătuită dintr-un nucleu de locuire privată compus din mai multe încăperi, a cărui fațadă, spre sud, se aliniază cu latura nordică a basilicii paleocreștine. Zidurile, ca și în cazul multora dintre edificiile din Piața mare sunt realizate din șist verde local și au suferit în cursul ultimului deceniu o serie de lucrări de conservare primară. Împins mai spre nord, după toate probabilitățile cu ocazia lărgirii străzii în a doua jumătate a secolului al III-lea, acest nucleu de locuire succeda în timp unei construcții cu caracter public ce respecta orientarea străzii, identificate cu ocazia sondajelor efectuate în anul 1994.

În consecință, remanierele urbanistice din cursul secolelor III–IV în zona *intra muros* aflată în apropierea Porții mari—repararea străzilor, devierea unor trasee de circulație, dezafectarea unor clădiri—, ulterior amplasarea basilicii paleocreștine, au dus, practic, la nașterea unui spațiu reprezentativ, Piața mare, în zona vestică a cetății târzii de la Histria.

3. CARTIERUL OFICIAL AL ORAȘULUI ROMAN TÂRZIU

Intrăm în cetate pe poarta principală, mergând pe o stradă pavată cu dale mari de piatră, ce se îndreaptă spre est. Din ea se deschide spre sud o alta, la fel de frumos construită, care traversează, pe direcția nord-sud, unul din cele mai importante cartiere ale Histriei romane târzii, alcătuit majoritar din construcții publice: trei basilici civile, un edificiu cu caracter comercial și o piață cu portic, aflată în imediata vecinătate a termelor.

Cercetarea în această zonă s-a efectuat între anii 1927-1942. Lipsa documentației aferente îngreunează interpretarea exactă a situației pe care o constatăm astăzi în teren, forțându-ne, nu o dată, ca în locul unor certitudini să formulăm simple ipoteze (pentru o primă prezentare a acestui cartier vezi Gr. Florescu, *Histria I*, p. 96-131).

Atragem atenția că descrierea monumentelor nu se va face în ordine topografică, ci cronologică, în funcție de succesiunea lor în timp.

Ca urmare, vom începe cu marea basilică de lângă incintă (curtina *h*), una dintre cele mai impozante construcții publice descoperite până în prezent la Histria. De formă rectangulară, ușor asimetrică (25,75 m, 24,80 m laturile de est și de vest; 12,62 m, 12,70 m laturile de nord și de sud), ea este construită din pietre de șist verde (roca locală de la Histria) legate cu mortar de var. Doar la colțurile clădirii și la cele două intrări, pentru o mai mare rezistență, sunt folosite blocuri de calcar, special tăiate sau reutilizate.

Intrarea principală se află pe latura de est, având o lățime de 2,60 m și un prag de marmură. Nivelul său este același cu al străzii care flanchează construcția, indicându-ne contemporaneitatea lor. O a doua

intrare, mai mică, se deschide la sud spre o piață cu portic. Pragul său avea cu siguranță tot o dală de piatră, care din păcate nu s-a păstrat, conservându-se doar patul său de așteptare, construit din pietre de șist legate cu mortar de var.

Basilica era împărțită în interior prin două rânduri de câte cinci pilaștri și doi semipilaștri (angajați în zidul său de nord), cu trei nave inegale ca lățime (4,95 m nava centrală și 2,85 m, 2,90 m cele laterale), orientate nord-sud. Pilaștrii, de dimensiuni impresionante (0,90-1,30 m), aveau o fundație comună pe fiecare șir. Unii dintre ei s-au păstrat pe o înălțime destul de mare (2 m; 2,35 m) excluzând existența coloanelor pe care le întâlnim la alte biserici.

Am lăsat la sfârșit un detaliu constructiv al acestui monument, întrucât el ne ajută la o încadrare cronologică mai exactă. Este vorba de faptul că zidul său de vest este folosit de incintă, faza B (începutul secolului al IV-lea p.Chr.), ca parament interior. Aceasta demonstrează că basilica a avut un prim moment de existență în a doua jumătate a secolului al III-lea p.Chr. (după distrugerea gotică de la mijlocul secolului), pentru ca apoi să fie refăcută în secolul al IV-lea p.Chr.

Nu vom părăsi acest edificiu fără să menționăm că în nava centrală, la 0,70 m sub nivelul său, s-au descoperit un fragment de pavaj și o colonetă, care aparțineau cu siguranță unui monument anterior, datând dintr-o perioadă ce a precedat dezastrul gotic.

De asemenea, nu credem că este lipsită de interes informația conform căreia într-una din navele laterale ale bisericii s-a descoperit, refolosit ca material de construcție, unul dintre cele mai importante decrete ale Histriei elenistice (începutul secolului al II-lea a.Chr.). Emis în cinstea lui Agathocles, fiul lui Antiphilos, el ne vorbește despre primejdiile care amenințau orașul din partea unor căpetenii trace, precum și de existența unor raporturi politice stabilite în aceste momente de restriște cu un dinast local din stânga Dunării, Rhemaxos (ISM I, 15).

În fața edificiului la care ne-am referit, pe partea stângă a străzii care duce la terme, se află o clădire prelungă, orientată nord-sud. Ea este formată din trei încăperi ce comunică între ele. Vom încerca să descifrăm semnificația și succesiunea lor în timp.

Începem cu construcția de tip basilical formată dintr-o singură încăpere rectangulară (31,15 x 11 m) cu absidă spre sud. Zidul său de vest, pe o treime din lungime, folosește zidul de nord al termelor. Ea este unitară din punct de vedere constructiv. Zidurile, din pietre de șist legate cu mortar de var, au la aproximativ 1,50 m înălțime un brâu format din trei

rânduri de cărămizi, care s-a păstrat numai pe latura de vest a absidei și parțial pe zidurile de nord și de est. Usciorii ușilor sunt mult mai îngrijit lucrați, prin folosirea de pietre de talie de dimensiuni diferite.

Absida, cu o deschidere de 6,10 m, este circulară în interior și hexagonală în exterior, cu laturile inegale. În cea de-a patra latură a hexagonului (numărând de la vest la est) se afla o mică deschidere acoperită probabil de o boltă. Dimensiunile sale reduse, ca și faptul că se afla foarte jos în zid (la numai 0,30 m înălțime față de nivelul construcției), nu ne permit să ne pronunțăm asupra funcționalității ei.

Clădirea era pavată cu dale de piatră, iar pereții săi erau acoperiți cu un strat de tencuială cu grosimea de 0,05 m. Pe un fragment din ea, păstrat pe contrafortul de vest al absidei, se găsește un *graffito*, asupra căruia vom reveni mai jos.

Basilica, în această primă fază, avea două intrări: una principală pe latura de nord (2,31 m), care însă nu este în axul absidei și o alta secundară (1,31 m), pe latura de vest.

Urmează un al doilea moment constructiv în existența acestui monument, când unica sa navă este împărțită în două printr-un zid transversal, care nu face corp comun cu cele laterale. În el este deschisă o ușă largă de 2,25 m. Nici ea nu este centrată în raport cu absida. De aceea, dovadă a neîndemânării sau a neglijenței meșterilor, axul celor două porți de pe laturile scurte ale edificiului atinge colțul de vest al absidei, nu centrul ei.

Revenind la inscripția zgâriată în tencuiala absidei, menționăm că ea este scrisă, probabil, pe patru rânduri, în minuscule cursive, cu caractere grecești și latine. Ea este din păcate indescifrabilă, neoferindu-ne nici un indiciu asupra destinației monumentului. Forma literelor o datează în secolul al IV-lea p.Chr., mai degrabă în a doua jumătate a sa (Sc. Lambrino, Dacia, III–IV, 1927–1932, p. 409–410).

Acest lucru, precum și faptul că autorul cercetării, Sc. Lambrino, vorbește despre descoperirea unor ziduri posterioare basilicii (ziduri din pietre legate cu pământ, care se află la peste 1 m deasupra pavajului său, fiind despărțite de acesta printr-un strat gros de dărâmături; *ibidem*, p. 390), ne determină să o plasăm din punct de vedere cronologic în secolul al IV-lea p.Chr.

Am ajuns, astfel, la a treia și ultima fază a edificiului, prima întâlnită de vizitatorul ce se îndreaptă spre sud, dar ultima în evoluția sa istorică.

Este vorba de o încăpere de formă trapezoidală, cu laturile de vest și de est de 24,10 m și 23,75 m, iar cele de nord și de sud de 6,05 m și

7,25 m. Ea nu este în directă prelungire a construcției descrise anterior și zidurile sale nu fac corp comun cu cele ale acesteia, ceea ce demonstrează că noua clădire a fost adăugată sălii cu absidă.

Particularitatea încăperii este dată de zidul de vest, care o limitează de strada pavată ce duce la terme. Păstrat intact, el are o înălțime de 1,30 m. Peste blocurile de șist verde și de calcar, din care este construit, sunt așezate lespezi mari de calcar (0,80 x 0,70 m) ce acopereau partea sa superioară și care îi asigurau funcția de tejghea.

Accesul se făcea prin două intrări. Prima, pe latura de nord, cu un prag din trei dale, una de marmură și două de calcar. Pe cea de marmură s-a păstrat lăcașul balamalei porții care o închidea. A doua, deschisă în zidul de est, este blocată de zidul de vest al basilicii din fața turnului G. Această observație indică posterioritatea celei din urmă.

Construcția este împărțită în zece mici compartimente printr-un șir de nouă baze de coloane, formate din blocuri de calcar de dimensiuni diferite. Ele se aflau pe axul intrării de nord. Coloanele susțineau, probabil, un acoperiș în pantă care lăsa liberă fața superioară a peretelui de vest.

Analizând detaliile constructive, putem afirma că încăperea avea o funcție comercială. Ne aflăm în fața unor *tabernae*, în care diverși negustori își valorificau produsele.

În concluzie, putem spune că acest complex monumental adăpostea, asemenea altor basilici din lumea romană (vezi basilicile *Iulia* și *Aemilia* de la Roma, în *Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale*, II, Roma, 1959, p. 2), un tribunal (sala cu absidă din prima și a doua fază) și un spațiu destinat activităților comerciale.

Cea de a treia biserică civilă din cartierul oficial al cetății romane târzii se găsește în fața turnului mare al incintei (turnul G). De formă aproape pătrată (17,50 x 17,30 m), ea are zidăria alcătuită din pietre de șist verde și de calcar, legate cu mortar de var.

Edificiul este împărțit în trei nave, orientate est-vest, de dimensiuni apropiate (nava centrală are o lățime de 5,95 m, iar cele laterale de 5,15 m), separate de două rânduri de câte trei pilaștri și de doi semipilaștri angajați în zidurile de est și de vest, cu o fundație comună.

Basilica trebuie să fi fost destul de înaltă, dacă ținem cont de masivitatea pilaștrilor care susțineau acoperișul. Nu avem însă nici un element care să ne indice existența unui etaj.

Intrarea se făcea printr-o ușă largă de 2,95 m, aflată pe latura de vest.

Din punct de vedere al cronologiei relative, acest monument este

posterior *tabernae*-lor, zidul său de vest închizând o poartă existentă în colțul de nord-est al acestora. Ea poate fi datată în secolul al IV-lea p.Chr., deoarece nivelul său este suprapus de un altul aparținând secolului al VI-lea p.Chr. (Al. Suceveanu, C. Scorpan, Pontica, 4, 1971, p. 164, nota 15; Al. Suceveanu, *Histria* VI, București, 1982, p. 87).

În ceea ce privește funcționalitatea sa, ca și în cazul edificiului de lângă zidul de incintă (curtina *h*), ne lipsesc elementele specifice unei anumite activități publice. Construite de obicei lângă *forum*, în condițiile creșterii ritmului vieții citadine, basilicile ofereau spații închise, ferite de intemperii (Vitruvius, *De architectura*, 5, 1), în care se puteau aduna nestingheriți cetățenii orașului, magistrați, oameni de afaceri, comercianți. Ele erau „piețe acoperite, lângă cea descoperită (*forum-ul*)” (*Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale*, II, Roma, 1959, p. 3).

Basilica din fața turnului G, împreună cu întregul cartier oficial, a fost cercetată de către Sc. Lambrino în anii dinaintea celui de-al doilea război mondial. Așa cum au dovedit-o săpături recente efectuate în această zonă, el a golit în întregime nava de nord, coborând până la stânca nativă. Așezată direct pe ea, s-a descoperit o construcție din pietre de șist legate cu lut, orientată nord-vest/sud-est, suprapusă parțial de fundația zidului de est al edificiului. În bună parte distrusă, ea aparține celei de-a doua jumătăți a secolului al VI-lea a.Chr., fiind posterioară unei gropi săpate în stâncă până la adâncimea de 2,95 m.

De o formă aproximativ ovală (1,50 x 1,30 m) ea adăpostea unul dintre cele mai vechi depozite votive cunoscute la Histria, compus din vase ceramice, în general fragmentare (excepție făcând o amforă milesiană spartă, dar întregibilă), și un mic pandantiv de aur. Tot acest material se datează în ultimul sfert al secolului al VII-lea a.Chr.–începutul secolului al VI-lea a.Chr.

Întorcându-ne la strada ce traversează cartierul oficial al cetății, se observă că ea se oprea la sud într-o piață de formă rectangulară neregulată (9,50 m latura de nord; 11,80 m cea de sud; 8,15 m cea de est și 9,10 m cea de vest). Ea este mărginită la nord și la est de cele două construcții de tip basilical descrise mai sus, cea de lângă zidul de incintă și cea cu absidă. (Fig. 7–8).

Pavată cu dale mari de calcar și de marmură, multe refolosite din dărâmătura unor edificii mai vechi, are pe margini o bordură lată de 0,60 m, pe care se află baze de coloane. Pe latura de nord se păstrează trei baze, rămânând spațiu pentru încă două (una intermediară și alta de colț), deci în total cinci.

Latura de est avea patru coloane (șocotindu-le și pe cele din colțuri), din care se păstrează doar baza uneia singure. Latura de sud se prelungește până la construcțiile vecine de la est și de la vest. Ea avea probabil șase coloane, de la care s-au păstrat doar trei baze plus încă două aparținând unor pilaștri angajați parțial în zidurile clădirilor de la est și vest (Gr. Florescu, *Histria I*, p. 128–131). Bazele aparținând ordinului ionic sunt din marmură și din calcar. Cele din marmură, îngrijit lucrate, proveneau cu siguranță din dărâmurile unor construcții anterioare. Cele din calcar, făcute anume pentru acest monument, sunt destul de stângaci realizate. Ele susțineau coloane cu un diametru de 0,36–0,40 m, care împreună cu pereții clădirilor învecinate formau un portic acoperit, în jurul unei piețe deschise sub cerul liber.

Această piațetă cu portic poate fi pusă în legătură atât cronologic, cât și morfologic cu edificiul de lângă zidul de incintă. Ea se încadrează în secolul al IV-lea p.Chr. și era probabil un spațiu de plimbare și discuții pentru cei reuniți în basilică în diverse scopuri, civice sau lucrative (*chalcidicum*: Vitruvius, *De architectura*, 5, 1).

Nu putem încheia prezentarea acestui cartier al Histriei romane târzii fără a mai preciza, încă o dată, că toate monumentele care îi aparțin, în forma în care se găsesc astăzi, împreună cu strada ce îl străbate, aparțin secolului al IV-lea p.Chr.

Pe parcursul său au avut loc remanieri succesive ale monumentelor care nu depășesc cadrul acestui secol.

Alte construcții aparținând secolelor al VI-lea și al VII-lea p.Chr. (demolate, din păcate, în timpul săpăturilor din anii 1921–1942) suprapuneau în întregime edificiile descrise mai sus. Lor le stau mărturie golurile pentru evacuarea apei, ce perforază incinta, aflate aproximativ la 1–2 m deasupra nivelului cartierului oficial, atribuit secolului al IV-lea p.Chr. (Al. Suceveanu, *Histria VI*, p. 87).

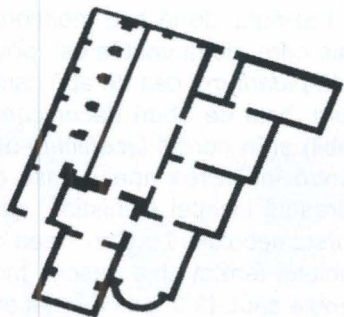

Fig. 7. Turnul mare al incintei romane târzii. Vedere dinspre interiorul cetății

Fig. 8. Piațeta romană târzie

4. TERME I

Monumentul intitulat convențional Terme I a fost cercetat în cea mai mare parte a sa încă din vremea lui V. Pârvan și Sc. Lambrino. Câteva aluzii însoțite de unele imagini foto apar, este drept, în deja menționatele lucrări de popularizare ale celor doi învățați (V. Pârvan, *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, București, 19742; Sc. Lambrino, Boabe de grâu, 1, 1930, 10, p. 575-591), dar primul studiu al respectivului monument este publicat mai târziu de către Gr. Florescu (în *Histria*, I, p. 131-154). De la bun început trebuie spus că cercetările pe care le-am întreprins la acest monument între anii 1974-1977 și publicate în *Histria VI. Les thermes romains, București-Paris*, 1982 (cu colaborarea arh. Anișoara Sion, a lui Gh. Poenaru Bordea și Gh. Vecerdea) au confirmat pe deplin concluziile la care ajunsese Gr. Florescu, cea mai importantă noutate fiind identificarea primei faze a acestui monument (Fig. 9-10).

Astfel, pentru a începe cu complicata cronologie a acestui edificiu termal, trebuie să spunem că cercetările noastre din viitoarea palestră a termelor din faza a doua au dus la neașteptata identificare a unui bazin de apă rece, ale cărui dimensiuni și eleganță (pereții lui fiind acoperiți de o tencuială roșie în *opus signinum*) îl pot identifica până la urmă cu o adevărată *piscina*. Stimulați de această excepțională descoperire și profitând de faptul că în camerele de baie de la sud dispăruseră, din păcate, între timp pilele care susțineau planșeele respectivelor încăperi (aparținând sistemului termelor romane, cu ardere pe dedesubt, *hypocaustum*), am avut surpriza să constatăm că în interiorul camerelor de baie din aceeași a doua fază a termelor se desena un alt ansamblu de ziduri a căror coerență a permis reconstituirea unui edificiu termal anterior. Acesta se compunea la

nord dintr-o sală mare, servind poate simultan ca vestiar (*apodyterium*), sală de gimnastică (*palaestra*) dar, desigur, și de sală pentru baie de apă rece (*frigidarium*), dată fiind existența bazinului de la est, menționat mai sus. La sud există patru camere de baie care, de la vest la est, pot fi interpretate drept: camera de apă potrivită (*tepidarium*), cea de apă caldă (*caldarium*) și apoi, după un nou *tepidarium*, baia de aburi (*laconicum*). De notat că în sudul *caldarium*-ului (probabil) și în nordul *laconicum*-ului (sigur) au existat cuptoare (*praefurnia*) pentru încălzirea apei. Limita de sud a acestui ansamblu termal respecta traseul incintei elenistice, care am văzut că rămâne în funcție pe tot parcursul secolului I p.Chr., ceea ce ne dă dreptul să susținem datarea ansamblului termal abia descris încă în cursul aceluiași secol. La o dată care trebuie căutată în primele decenii ale secolului al II-lea p.Chr., peste acest ansamblu se instalează un nou program termal, în multe privințe asemănător cu cel de la edificiul Terme II (precis datat cu o monedă din vremea împăratului Hadrian). De la început trebuie precizat că această a doua fază a monumentului nostru suprapune vechea incintă elenistică, limita de sud a noii cetăți romane timpurii trebuind căutată mai la sud, așa cum pare să reiasă de altfel și din unele cercetări recente. În concordanță cu evenimentul pe care histrienii se vor fi simțit îndreptățiți să-l considere „a doua înființare a cetății”, acest nou program termal este mult mai amplu, de la suprafața anterioară de circa 600 m² ajungându-se acum la o suprafață de circa 1 300 m². Cu observația că limita sa de nord continuă a fi impusă de o stradă, desigur de tradiție greacă, notăm că tronsonul de nord este ocupat acum, de la vest la est, de o impunătoare *piscina*, placată cu marmură, urmată de *frigidarium* și de o spațioasă *palaestra*. La sud continuă să existe patru camere de baie care, în aceeași ordine, pot fi interpretate drept: un *tepidarium*, cu absida la vest, un *caldarium*, un nou *tepidarium* și, în fine, un *laconicum*.

De notat că acum fiecare cameră de baie are propriul *praefurnium*, *laconicum*-ul fiind prevăzut cu două asemenea instalații. Și acest monument va fi fost afectat de distrugerile din vremea războaielor din timpul domniei împăratului Marcus Aurelius, astfel încât restaurarea severică, perioadă în care, reamintim, Histria își arogase titulatura de „preastrălucita cetate a histrienilor”, nu va face decât să-i sporească eleganța. Pe lângă îngroșarea unor ziduri sau repararea altora, întreg monumentul este acum placat cu marmură, în vreme ce în nordul palestreii apar acum trei loje, pavate cu mozaic, vestiarul aflându-se, foarte probabil, la vest de acestea. Restul încăperilor continuă să-și păstreze funcțiile anterioare, ceea ce demonstrează, o dată în plus, că efectele

Fig. 9. Terme I. Vedere de ansamblu

Fig. 10. Terme I. Detaliu

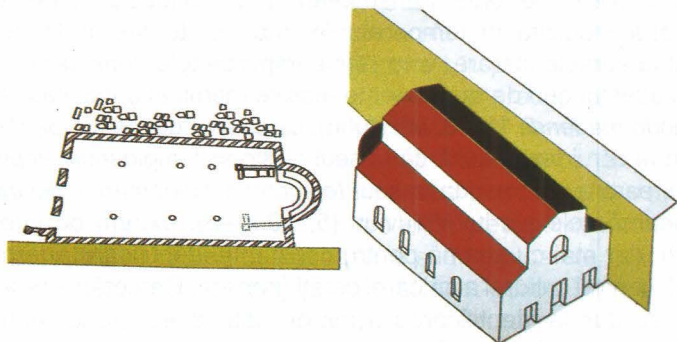
respectivei distrugerii vor fi fost grabnic remediate. Catastrofa de la mijlocul secolului al III-lea p.Chr. va scoate temporar din uz monumentul a cărui istorie încercăm s-o schițăm aici. Noul zid de incintă lasă în afară bazinul *frigidarium*-ului pe frontul de vest, în vreme ce la sud, refăcut peste vechea incintă elenistică, el sacrifică practic cuptoarele tuturor camerelor de baie, situație în care funcționarea edificiului Terme I în perioada cuprinsă între mijlocul și sfârșitul secolului al III-lea p.Chr. este practic exclusă. De-bia restaurarea din vremea domniilor lui Diocletian și Constantin cel Mare va permite repunerea în funcție a acestui edificiu în a patra și ultima sa fază ca edificiu public termal. Primul lucru care trebuie notat este că prin adăugarea la cetate a cartierului comercial-meșteșugăresc din colțul de sud-vest al cetății, incinta se deplasează la sud, cuptoarele noilor camere de baie suprapunând prima fază a incintei post-gotice. În rest, asistăm la importante modificări în funcție de noua configurație a incintei romane târzii. Astfel, dacă nici vestiarul și lojele de la nord și nici *palaestra* nu par a-și fi schimbat destinația, rămânerea în afara incintei a bazinului *frigidarium*-ului va fi impus construcția unui nou bazin, de o calitate net inferioară, în interiorul mult diminuatului nou *frigidarium*. Pe latura de sud, cea mai spectaculoasă modificare o constituie transformarea vechiului *laconicum* în *apodyterium*. Această transformare a determinat divizarea camerei de baie cu absida de la vest (al cărei cuptor nu mai putea funcționa acum, fiind suprapus de turnul noii incinte) în două încăperi, astfel încât se mențin patru camere de baie, destinația exactă a fiecăreia din ele fiind mai greu de precizat pentru acest moment. Săpăturile interbelice au înlăturat nivelurile ulterioare acestei ultime faze de funcționare a termelor, astfel încât tot ceea ce putem presupune—pornind de la imaginea unui chiup aflat mult mai sus decât nivelul termelor, ca și de la fântâna din palestră, care nu-și justifică existența în timpul funcționării acestora—, este că întreg acest ansamblu ar fi putut fi transformat într-o mare casă particulară, a cărei curte să fi coincis cu vechea palestră.

Termele reprezintă una dintre cele mai grăitoare dovezi ale geniului arhitectonic și, în ultimă instanță, civilizator roman, ele beneficiind de o importantă documentație literară antică ca și, pornind în special de la cercetările arheologice, de o uriașă bibliografie modernă. Astfel, aflăm de la Seneca (*Epistulae*, 86, 4) despre modestia termelor din perioada republicană, conținând doar un *tepidarium* și un *laconicum*. Descrie de Cicero, termenul de *hypocaustum* este folosit pentru prima oară de Plinius cel Tânăr (*Epistulae*, 2, 7, 11), el desemnând sistemul de încălzire pe dedesubt, altfel spus a planșeelor camerelor de baie. Cercetările

arheologice au nuanțat aceste informații, în sensul că nu numai planșeele erau încălzite, ci și pereții camerelor de baie, placați cu așa-numitele *tegulae mammatae*. În paralel cu acest sistem de încălzire, cuptoarele diferitelor camere de baie transmiteau, prin conducte, care abutisau în căzi, apa încălzită la temperaturile impuse de destinația acestora. Revenind la sursele literare, vom reține importante considerații pe care le acordă acestui gen de monumente marele medic al antichității, Galenus (*De methodo medendi*, 11, 10, ed. Kühn), care, spre deosebire de Plinius cel Tânăr, din al cărui text rezultă că traseul clasic ar fi *frigidarium–tepidarium–caldarium*, pare a recomanda traseul *tepidarium–caldarium–frigidarium*, dar mai cu seamă cele ale lui Vitruvius (5, 10, 1–5), extrem de interesante în general, dar mai cu seamă pentru constanta identificare a termelor cu gimnasiul, centrul cultural al oricărei cetăți grecești. Cercetările arheologice moderne au dus la identificarea a mii de asemenea monumente pe tot întinsul Imperiului Roman, începând de la cele mai modeste instalații termale de pe lângă fiecare corp de trupă romană și până la giganticele terme imperiale, cum ar fi cele de la Roma ale lui Traian, Caracalla (cu o suprafață de 12 ha, practic de două ori mai mare decât toată Histria romană târzie) și Diocletian sau cele de la Cartagina ale lui Antoninus Pius. Tuturor acestora li s-a consacrat, cum spuneam, o copleșitoare literatură modernă, din rândul căreia fie aici citată monumentală monografie dedicată termelor de la Trier–Augusta Treverorum (D. Krencker, E. Krüger, H. Lehmann, H. Wachtler, *Die Trierer Kaiserthermen. I. Ausgrabungsbericht und grundsätzliche Untersuchung römischer Thermen*, Augsburg, 1929), precum și lucrările mai recente ale lui J. Delorme (*Gymnasion. Études sur les monuments consacrés à l'éducation en Grèce*, Paris, 1960) sau R. Ginouvès (βαλάνειον. *Recherches sur le bain dans l'antiquité grecque*, Paris, 1972).

După cum s-a văzut, la Histria există două asemenea monumente, în secolele II–III p.Chr. ele funcționând simultan. Lăsând pentru paragraful dedicat Termelor II discuția despre rosturile celor două edificii, să notăm că acest inconfundabil mesager al civilizației romane nu va fi rămas fără ecou în mediul latinofon din vecinătatea cetății. Cândva, în perioada funcționării celor două terme de la Histria, sătenii dintr-un sat apropiat–*vicus Petra*–, pun o inscripție în cinstea ridicării unui *balneum*, destinat sănătății corpurilor lor (ISM, V, 222). Redactat într-o latină mai mult decât barbarizată, acest document nu reflectă mai puțin rolul pe care cetatea grecofonă Histria îl va fi avut în transmiterea celor mai autentice valori ale civilizației romane în mediul autohton.

5. BASILICA CREȘTINĂ DIN COLȚUL DE SUD-EST AL CETĂȚII ROMANE TĂRZII

Monumentele care domină acest sector sunt zidul de incintă al cetății, cu diferitele sale faze de construcție și schimbări de traseu, și basilica creștină. Plasarea lor pe fosta acropolă face ca acestea să se afle la o diferență de nivel marcată față de cartierul din sud-vestul cetății romane târzii.

Ceea ce putem vedea este o stradă pavată cu piatră (lată de circa 5 m), mărginită la sud de o basilică creștină și la nord de mai multe clădiri. Așa cum indică existența pragurilor de la capetele de est și de vest ale străzii, avem de-a face cu un complex unitar, cu o probabilă funcțiune religioasă, care la un moment dat putea fi izolat prin închiderea porților de la extremitățile străzii. Dacă despre edificiile de la nord de stradă nu avem informații, basilica creștină de la sud și zidul de incintă au fost cercetate.

Pentru stabilirea cronologiei acestui obiectiv este esențială relația dintre basilică și zidul de incintă (V. Pârvan scria despre „basilica creștină de pe zidul de sud-est al cetății”). Primele cercetări au fost efectuate de V. Pârvan în 1915, apoi reluate de Marcelle Lambrino în 1935-1937, sondaje identificate pe prima fotografie aeriană a Histriei (publicată în *Les vases archaïques d'Histria*, București, 1938). O prezentare sumară a respectivelor cercetări se află la Gr. Florescu (*Histria*, I, p.154-162). Abia în 2001 a fost reluată cercetarea acestui sector pentru a verifica traseul zidului de incintă în diferitele sale faze constructive, relația dintre basilica creștină și incintă, precum și ipoteza existenței aici în epoca greacă a unui templu dedicat

divinității protectoare a Histriei, Apollo Ietros (Tămăduitorul).

Cercetarea zidului de incintă al cetății a p[us] în evidență existența, ca și în alte sectoare, a mai multor faze de construcție.

Cea mai veche, Faza A, se prezintă ca un zid cu parament interior și exterior realizat din blocuri de calcar de mari dimensiuni și cuprindea un emplecton format din șist verde legat cu mortar. Tot acestei faze îi aparține și o mică poartă pietonală (*poterna*), care a fost ulterior blocată. În câteva locuri au putut fi observate urmele lăsate în mortarul emplectonului de bârnele de lemn transversale care erau folosite pentru a conferi o rezistență sporită zidului. Tot acestei faze a incintei îi aparține și descoperirea unui bastion realizat prin îngroșarea zidului spre interior, în punctul în care acesta își schimbă direcția.

Construcția Fazei B a zidului de incintă urmează același traseu și este realizată într-o manieră identică. *Poterna* nu a mai funcționat și este suprapusă de colțul de sud-vest al basilicii care se construiește acum, așa cum ne dovedesc fragmentele de ziduri descoperite aparținând de asemenea acestei prime faze de existență a edificiului de cult creștin. O imagine a acestei prime faze de existență a basilicii ne este dată de pavajul din dale mari de calcar (2,08 x 0,85 m), îngrijit lucrate, care făceau parte din ceea ce a fost interpretat ca *schola cantorum*. Acest pavaj este mărginit de o mică bordură (înaltă de 0,40 m) la fel de frumos lucrată, iar colțul este constituit dintr-o bază de coloană. Datorită păstrării aceluiasi traseu al incintei, noua construcție a impus „cruțarea”, în grosimea zidului a unui spațiu suficient de lat pentru a permite amplasarea peretelui sudic al basilicii, o soluție constructivă care a mai fost folosită și în alte locuri din cetate (vezi basilica „Rhemaxos” de pe latura de vest a incintei romane târzii). Tot în această fază, bastionul din colțul cetății a devenit un spațiu de circulație pe incintă.

O dată cu repararea incintei în Faza C, se construiește și basilica creștină în forma vizibilă și astăzi. Aceasta este un edificiu de formă neregulată, datorită traseului zidului de incintă și dimensiunilor. Basilica are latura de nord lungă de 18,20 m, iar latura de sud are 21,20 m. Latura de vest, cu trei intrări, are 12,30 m, iar cea de est are 10,94 m. Absida de la est are un diametru de 3 m.

Această fază a basilicii era pavată cu țigle (0,30 x 0,04 m), iar cele trei nave erau despărțite prin coloane. A fost păstrat pavajul din dale mari de calcar, îngrijit lucrate, din dreptul absidei, dar nu știm dacă el mai avea aceeași funcție ca în faza anterioară.

Continuarea incintei spre vest, după punctul de schimbare a

direcției, a fost de asemenea cercetată și s-a soldat cu observarea tehnicii constructive a acestor faze.

În interiorul cetății a fost surprinsă suprapunerea celor două faze (B și C), surprinzător de bine conservate. Traseul fazei C este decalat spre exterior cu 0,50 m față de faza B. În extremitatea vestică a sectorului, săpătura a permis și identificarea planimetrică a traseului fazei A, care în acest punct cotește brusc spre nord-vest pentru a se îndrepta spre zona Termelor, unde a și fost identificată de săpăturile anterioare din acest sector. Toate aceste trasee se întâlnesc în colțul cetății, de unde continuă spre est, suprapunându-se de-a lungul laturii de sud a basilicii creștine.

În exteriorul cetății, cercetarea a coborât până la nivelul pânzei freatice, care se află la circa 0,10 m sub plinta fazei B. Aceasta a pus în evidență zidăria masivă realizată din blocuri mari de calcar, unele refolosite, care însă a suferit distrugerii masive (de aici au fost extrase mari cantități de blocuri de calcar care au fost refolosite la construcția fortificației medievale de la Vadu).

De asemenea, a fost înregistrată existența unui traseu de zid anterior celui de epocă romană, realizat din blocuri de calcar impresionante ca dimensiuni, dar nivelul ridicat al pânzei freatice nu permite continuarea cercetărilor. Acest traseu urmează a fi verificat prin sondaje în alte puncte ale cetății.

După determinarea cu exactitate a limitelor și adâncimii vechilor săpături, în vederea determinării zonelor nederanjate ce pot în viitor să furnizeze date pentru stabilirea stratigrafiei și cronologiei cetății în partea ei sudică, cercetarea din interiorul basilicii a confirmat datele sumare pe care Marcelle Lambrino le-a înregistrat. Continuarea săpăturii a pus în evidență existența în centrul sondajului a unei fântâni sacre (*bothros*). Aceasta este realizată, ca și celelalte structuri de acest tip descoperite pe teritoriul cetății, prin săparea stâncii de șist pe care este așezată cetatea. Din păcate, se pare că vechea săpătură a atins acest nivel și din interiorul puțului nu a fost recuperat material arheologic care să ne permită datarea momentului de construcție sau al intervalului de utilizare. Spre est, la circa 3 m, a fost curățat un zid realizat din șist verde, care are la colțuri blocuri rectangulare de calcar, similar probabil cu structura pomenită în publicația mai sus-menționată și care era identificată cu templul lui Apollo letros. Extinderea cercetărilor în această zonă în anii următori va permite verificarea acestei ipoteze.

din anexele basilicii (Pontica, 33–34, 2000–2001, p. 469–513), cea a lui M.V. Angelescu și Adela Bâltăc referitoare la importantul sondaj (α) din nava de nord a basilicii (Pontica, 35–36, 2002–2003, p. 85–122) și, în fine, cele ale subsemnatului, dedicate fie unor documente epigrafice mai importante (Pontica, 31, 1998, p. 109–117; *Arta istoriei. Istoria artei. Academicianul R. Theodorescu la 65 de ani*, București, 2004, p. 17–26), fie unei prime prezentări de ansamblu a marelui complex episcopal (*Omagiu Virgil Cândea la 75 de ani*, București, 2002, p. 281–295).

Cercetarea, în cele 20 de campanii arheologice, a unei suprafețe de circa 2 000 m², ne-a permis, înainte de toate, stabilirea unei cronologii ferme a respectivei zone, în acord cu stratigrafia generală a cetății, pe care, cel puțin pentru ultimele niveluri, a reușit chiar să o rafineze și să o precizeze. Astfel, cercetările noastre au reușit să identifice două monumente anterioare basilicii episcopale. Este vorba mai întâi de basilica mai mică, suprapusă de cea episcopală, basilică, semnalată, cum s-a spus, de O. Bounegru și aflată acum în cercetarea lui C. Băjenaru și a Gordanei Milošević. Rămânând deocamdată la concluziile primului autor citat, s-ar părea că această basilică a fost construită în ultimul sfert al secolului al IV-lea p.Chr., atunci când—am văzut mai sus—Theodosius cel Mare decretează creștinismul drept unica *religio licita* din Imperiu. Dacă într-adevăr așa stau lucrurile, atunci această basilică reprezintă primul monument creștin de la Histria, ceea ce nu înseamnă că cercetarea altor două basilici (cea din estul pieței mari și cea din colțul de sud-est al cetății romane târzii) n-ar putea să ducă la concluzia că și ele ar fi putut fi anterioare secolului al VI-lea p.Chr. După o reparație databilă cândva în secolul al V-lea p.Chr., ea este suprapusă, pe la începutul secolului al VI-lea, de marea basilică episcopală. Încă și mai veche pare a fi strada din vestul basilicii episcopale (oricum din secolul al IV-lea p.Chr., dacă nu cumva chiar mai veche), fapt dovedit de forma asimetrică a *atrium*-ului basilicii episcopale, asimetrie care a fost impusă, desigur, de nevoia de a reacomoda orientarea vechii străzi cu cea nouă a basilicii episcopale.

O parte a descoperirilor numismatice permite fixarea momentului construcției marii basilicii episcopale în vremea lui Iustinian, datare care ne-ar permite, cum vom vedea, derivarea acestui model basilical din cel al celebrei basilici a Sfântului Ioan de la Efes, construită la începutul domniei respectivului împărat de genialul arhitect Isidorus din Milet. Dacă luăm însă în considerare alte două monede, datând din vremea lui Anastasius, respectiv Iustin I și le corelăm pe de o parte cu momentul accesului Histriei la rang de episcopat, de datat mai probabil din vremea lui Anastasius,

când-am văzut—, are loc și o intensă activitate constructivă, s-ar putea devansa momentul construcției acesteia, altele fiind în aceste condiții modelele care vor fi servit la construcția basilicii episcopale histriene. Ceea ce putem afirma cu certitudine este că ea a funcționat pe parcursul celei mai mari părți a domniei lui Iustinian. Către sfârșitul acesteia, are loc o importantă distrugere, de corelat—juducând după același material numismatic—, cu invazia cutrigurilor din anul 559 p.Chr. Efectele acestei distrugerii vor fi însă repede remediate, astfel încât încă din ultimii ani ai domniei lui Iustinian basilica este refăcută (decorație cu tencuială pictată), iar anexele de la est au fost chiar mărite. În această formă, basilica continuă să funcționeze până în vremea împăratului Mauricius Tiberius, poate chiar până la sfârșitul domniei acestuia, în anul 602, o dată cu revolta care l-a adus pe tronul imperial pe centurionul Phocas.

După această nouă distrugere, basilica este definitiv scoasă din funcție (doar anumite compartimente ale ei par să-și fi păstrat un caracter sacru, cum ar fi anexa în care s-a descoperit depozitul de candelă), noul nivel marcând trecerea, după o celebră expresie a istoricului englez J. Wacher (*The Towns of Roman Britain*, Londra, 1975, p. 418), de la faza de *Townlife* la cea de *Life in town*. Astfel, dacă în acest prim nivel de după distrugerea basilicii episcopale, unele din compartimentele ei ar fi putut fi folosite ca spațiu pentru locuințe particulare, împrejurul ei putându-se constata continuarea existenței vechilor case și străzi, în ultimul nivel întâlnit în săpătura noastră—ca de altfel în întreaga cetate—, apar locuințe cu ziduri fără fundație sau chiar bordeie, și unele și altele ignorând complet zidurile vechii basilici. Este momentul când—așa cum spuneam—, Histria nu mai reprezintă decât un simplu cătun, care avea să fie părăsit, la o dată ce trebuie căutată în a doua jumătate a secolului al VII-lea p.Chr., de ultimii lui locuitori.

Revenind la marea basilică episcopală (Fig. 11–12), care, așa cum am văzut, viețuiește circa un secol, vom nota că accesul din amintita stradă de la vest se făcea printr-un portic, din care s-au păstrat pilaștrii ce serveau ca baze de coloane. Prin trei portaluri monumentale, încadrate de o superbă decorație din marmură, pe fiecare din cele trei arhitrave fiind reprezentată câte o cruce în relief, se pătrundea în curtea (*atrium*) basilicii, în interiorul căruia se desenează un nou portic, de această dată rectangular, lăsând loc în centru unui spațiu descoperit în mijlocul căruia se afla o fântână. Prin două rânduri de trepte, prefigurând trinavarea corpului central al basilicii (*naos*) se pătrundea în *narthex*, rezervat numai catehumenilor. Această piesă era pavată cu un dalaj, atent asamblat, din

Fig. 11. Basilica episcopală. Vedere generală

Fig. 12. Basilica episcopală. Zona transeptului

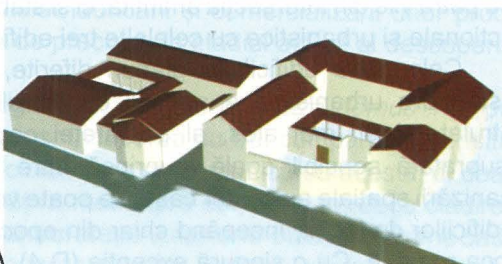
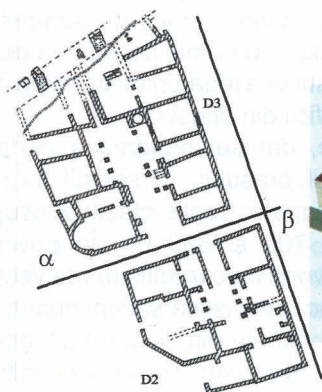
calcar, ca și nava centrală din *naos*. În mijlocul acesteia a fost identificată urma unui amvon. Din nava centrală, ca și din cele laterale, al căror pavaj, poate din cărămidă, nu s-a păstrat, se acceda în transept, piesa care dădea basilicii forma unei cruci. În mijlocul transeptului, pe ai cărui pereți s-au găsit urme de tencuială pictată, tronează un impunător podium (*bema*) din care se ajungea în altar, împrejmuit de o absidă pentagonală la exterior. În fiecare din colțurile basilicii exista câte o anexă, fiecare din ele adăpostind anexele clasice ale unei basilici creștine (*diaconicon*, *baptisterium*). Tot acest ansamblu măsoară 58 m în lungime, lățimea transeptului fiind de 28 m, iar cea a *naos*-ului, *narthex*-ului și *atrium*-ului de 18 m, ceea ce reprezintă un incredibil procent de 2% din suprafața unei cetăți de doar 7 ha. Amplasamentul și grandoarea acestei construcții nu fac decât să confirme atotputernicia credinței creștine în toate orașele Imperiului din secolul al VI-lea p.Chr., puternic susținută financiar de autoritățile imperiale ale vremii. În ceea ce privește eleganța interioară a basilicii, în contrast cu inexpressivitatea exterioară a basilicilor creștine – particularitate bine evidențiată de H.I. Marrou (*Décadence romaine ou antiquité tardive ? IIIe-VIe siècles*, Paris, 1977, p. 99–102), care o explică prin caracterul inițiativ al creștinismului, spre deosebire de templele păgâne, extrem de elegante la exterior și uneori neterminate în interior, câtă vreme cultul păgân era public – se mai poate trage o concluzie. Am văzut cât de elegante erau cele trei portaluri prin care se acceda în *atrium*. La această decorație mai trebuie adăugată o imensă cantitate de piese arhitectonice, coloane (de diferite dimensiuni, ceea ce înseamnă, după cum mi-a sugerat-o marele cunoscător al basilicilor creștine, cel care a fost I. Barnea, că obligatoriu basilica ar fi avut un etaj), capiteli (toate, fără excepție, purtând semnul crucii, pe unul din ele fiind reprezentat și un porumbel) și numeroase fragmente de pereți traforați (*cancelli*). Toată această enormă cantitate de marmură n-ar fi putut ajunge la Histria decât pe calea apei, ceea ce înseamnă, logic, că portul cetății trebuia să funcționeze și acum, în secolul VI p.Chr.

Am văzut mai sus că modelul arhitectonic al basilicii histriene ar fi putut fi cel al basilicii Sfântului Ioan de la Efes (J. Keil, G.A. Sotiriu, H. Hörmann, Fr. Miltner, *Die Johanneskirche*, Viena, 1953), dar că și alte modele, precum cele de la Philippi (P. Lemerle, *Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine. Recherches d'histoire et d'archéologie*, Paris, 1945) sau Iustiniana Prima (Vi. Kondić, Vi. Popović, *Caričingrad*, Belgrad, 1977) ar putea fi avute în vedere, câtă vreme basilica de la Efes ar fi putut reprezenta o culme a unui model preexistent.

Oricum ar fi, biserica histriană, ca parte integrantă a aceleia din Scythia Minor, se va fi aflat la granița dintre Orient și Occident, grecofonia ei neîmpiedicându-i aderența neabătută la dogma niceeano-chalcedoniană, infinit mai respectată în Occident decât în Orient. O neașteptată dovadă în acest sens ne este oferită de excepționala descoperire a unui platou (*mensa sacra*), pe a cărui circumferință este înscrisă tripla invocare a divinității (*trisagion*; Al. Suceveanu, *Arta istoriei...*, citat mai sus), în care poate fi recunoscută varianta niceeano-chalcedoniană a acesteia (P. Testini, *Archeologia cristiana*, I, Roma, 1958, p. 511, 516).

Începând, aşadar, cu posibilitatea pe care ne-a dat-o să rafinăm cronologia generală a cetății și continuând cu implicațiile de natură istorică, edilitar-urbanistică și, după cum am văzut, chiar dogmatică, cercetarea acestei basilici și-a dovedit din plin importanța, locul de onoare care i-a fost rezervat în noua organizare a muzeului local fiind perfect justificat.

7. CARTIERUL REZIDENȚIAL AL ORAȘULUI ROMAN TÂRZIU

În topografia Histriei romane târzii (secolele IV-VI p.Chr.), zona de sud-est a cetății, în care se găsește cartierul de *villae* romano-bizantine, numit convențional sectorul „Domus”, oferă cea mai coerentă imagine a urbanismului orașului în ultimele sale secole de existență. Relevanța descoperirilor, dar și maniera sistematică de executare a cercetărilor arheologice din acest sector, care au depășit, deja, 50 de ani, conferă întregului complex de edificii laice și religioase o importanță cu totul aparte nu numai în configurația urbanistică a vechii colonii milesiene, dar și în contextul mai larg al structurilor urbane vest-pontice.

Cartierul de edificii de tip *villa* din partea de sud-est a cetății Histria, cunoscut în primele indicative arheologice sub numele de „Casa romană târzie”, a fost numit, după reluarea cercetărilor în anul 1990, „Sectorul Domus”, intrând sub această denumire în nomenclatorul topografic al Histriei romane târzii. Este vorba de un complex de edificii de locuit dispuse în unghiurile unei intersecții importante pentru acest sector al cetății: strada α , care constituia o arteră principală a orașului pe direcția est-vest și strada β , cu prelungirea ei, având o orientare nord-sud. Cele patru *villae* aflate în acest spațiu au fost numerotate, începând cu colțul de nord-vest al intersecției, în sensul acelor de ceasornic, cu următoarele sigle: D1, D2, D3 și D4. Din cele patru clădiri, primele trei au fost cercetate începând cu anul 1950-1951 și până către sfârșitul deceniului următor, în timp ce D4 a

făcut obiectul unei cercetări sistematice, cu unele întreruperi, în perioada 1990-2003. Trebuie subliniat și faptul că descoperirile făcute cu ocazia cercetărilor arheologice mai vechi, atât din punct de vedere planimetric, cât mai ales de ordin stratigrafic, au impus reluarea, în 1990, a întregii problematice a topografiei histriene târzii, cel puțin în zona de sud-est a cetății. Obiectivul noilor cercetări a fost, așadar, nu numai dezvelirea celei de-a patra vile din intersecția amintită, ci și stabilirea legăturilor cronologice, funcționale și urbanistice cu celelalte trei edificii din acest cartier.

Cele patru edificii au planuri diferite, dar se încadrează perfect în structura urbanistică a acestui cartier al orașului, în sensul forme (patrulate) și, mai ales, al suprafeței ocupate: toate clădirile ocupă o suprafață sensibil egală, cuprinsă între 700 și 850 m². În privința organizării spațiale a acestor case, se poate vorbi de o tradiție foarte veche a edificiilor de locuit, începând chiar din epoca elenistică și continuând în epoca romană. Cu o singură excepție (D 4), casele din sectorul „Domus” de la Histria prezintă aceeași particularitate. Este vorba de edificii spațioase, organizate în jurul unei curți interioare având, în general, două portice. Originea acestui plan trebuie căutată în zonele greco-orientale ale Imperiului Roman. În acest sens, se poate observa o clară influență din Asia Mică și nordul Siriei în dispunerea planimetrică a caselor de la Histria (J.-Ch. Balty, *Notes sur l'habitat romain, byzantin et arabe d'Apamée. Rapport de synthèse*, în: J. Balty (éd.), *Apamée de Syrie. Aspects de l'architecture domestique d'Apamée*, Bruxelles 1984, p. 471-495), așa cum rezultă și din descrierea de mai jos a celor patru edificii.

Deosebit de relevant este și faptul că edificiile din sectorul „Domus” de la Histria atestă o remarcabilă continuitate tipologică, câtă vreme ele se datează în cursul secolului al VI-lea p.Chr., iar planul după care sunt construite coboară în timp cu multe secole. De altfel, așa cum se va arăta în continuare, este vorba, în acest cartier al orașului, dar, foarte probabil, nu numai, de o remarcabilă continuitate a structurilor urbane, începând de la traseele străzilor și terminând cu organizarea spațială a acelor *insulae* urbane.

D1. Situată în unghiul de nord-vest, format de străzile α și β , *domus 1* este centrată pe o mare curte interioară (*peristil*), pavată cu dale de piatră. Urmele porticului sunt foarte puțin vizibile. Pe latura de vest sunt dispuse trei încăperi, a căror suprafață descrește de la cea de nord spre cea de sud. Pe latura de sud se află o mare cameră și o instalație privată de baie, formată din două mici încăperi și un bazin cu plan semicircular. Este, de altfel, una din puținele instalații termale private de la Histria.

Domus 1 are două intrări: una de mari dimensiuni, spre strada α , iar alta pe latura de sud, spre strada β , care era arteră principală pe direcția est-vest. Este interesant de subliniat faptul că această ultimă intrare permitea accesul spre o cameră cu trei compartimente și care nu comunica cu restul edificiului. Un asemenea spațiu, structural legat de *domus 1*, dar funcțional deschis către spațiul public (strada β), ar putea fi identificat cu un mic atelier-prăvălie, destinat fabricării și comercializării unor produse diverse. Desigur, este dificil de precizat, în stadiul actual al descoperirilor, natura acestor produse.

Totuși, contextul topografic în care se plasează *domus 1* ar putea oferi unele indicii în acest sens. Încăperea cu trei compartimente, situată în colțul de sud-vest al edificiului, care nu comunică cu acesta, ci doar cu strada α , se află la numai câțiva metri spre est, ca și întreaga clădire, de marele edificiu basilical din centrul orașului romano-bizantin, anume basilica episcopală a Histriei. Amplasarea acestei încăperi compartimentate, cu ieșire la stradă, era deosebit de favorabilă activităților comerciale. Având în vedere această amplasare în imediata vecinătate a unui edificiu de cult de o asemenea importanță, nu este exclus ca micul atelier descris mai sus să fi fost specializat în fabricarea și vânzarea unor obiecte creștine (cruciulițe, amulete, mici recipiente pentru păstrarea unor uleiuri sfinte—*philakteria*). Aceste obiecte sfințite erau destinate, așa cum se întâmplă în toată lumea creștină din această epocă (secolul al VI-lea p.Chr.), atât creștinilor din oraș, cât și pelerinilor care vizitau o biserică atât de importantă cum era biserica episcopală a Histriei. Exemplele referitoare la amplasarea unor mici ateliere-prăvălii (numite *ergasteria*), specializate în confecționarea unor obiecte cu semnificații creștine, în imediata apropiere a bisericilor și a altor lăcașuri de cult din antichitatea târzie sunt numeroase. Amintim în aceste sens doar atelierul unui anume Marcellinus situat în apropierea unui important sanctuar creștin de la Antiochia, specializat în producerea unor obiecte creștine destinate pelerinilor (G. Downey, *Ancient Antiochia*, Princeton, 1963, fig. 60s).

Configurația planimetrică a clădirii *domus 1*, existența unei curți interioare de mari dimensiuni indică, după toate probabilitățile, o funcționalitate precisă a edificiului. Cei mai mulți istorici și arheologi care au lucrat la Histria sunt de părere că *domus 1* ar fi putut fi un mic edificiu destinat adăpostirii călătorilor, poate chiar un han. Întrucât latura vestică a acestei clădiri este despărțită de biserica episcopală doar de o stradeiă având o lățime de numai 1,20–1,30 m, presupunem că edificiul prezentat mai sus ar fi putut fi destinat adăpostirii pelerinilor creștini care vizitau

Histria la acea vreme. În sprijinul acestei ipoteze vom adăuga mai jos alte câteva argumente (Fig. 13–14).

D 2. Situată în unghiul de nord-est al străzilor α și β , *domus* 2 este un edificiu reprezentativ al cartierului romano-bizantin de la Histria. Clădirea, având o suprafață de aproximativ 650 m², este compusă din opt încăperi dreptunghiulare grupate în jurul unui *atrium* cu portic, dalat cu plăci mari de calcar. Din portic s-au mai păstrat două coloane. Intrarea principală era dinspre strada α , iar în partea de est, spre o mică stradelă, se deschidea o altă ușă care permitea accesul într-o încăpere de mari dimensiuni. Pe lângă două camere de dormit sau de repaos (*cubicula*), pe latura de vest a fost identificată o bucătărie (*culina*). Tot în acest compartiment al edificiului pare să se fi aflat și o *latrina*. În colțul de nord-vest al curții interioare, a fost descoperită o platformă de piatră cu trei trepte, ceea ce indică accesul spre un compartiment etajat al clădirii. Se presupune că etajul ocupa toată latura de vest și toată latura de sud a casei. Este foarte posibil ca etajul de pe latura de vest să fi avut aceeași compartimentare ca și parterul. Existența unui etaj al acestei clădiri este confirmată și de descoperirea, în cursul săpăturilor arheologice, a unor numeroase resturi de bârne de lemn carbonizat, de cuie și de scoabe de fixare.

D 3. Peste drum de strada α , spre sud, se află *domus* 3, cea mai mare și mai importantă clădire din acest cartier. Edificul are o suprafață de aproximativ 850 m². O intrare monumentală, dinspre strada α , permitea accesul într-un mare *atrium* sau, mai degrabă, un *peristil*, cu un dublu portic. *Domus* 3 mai poartă și numele de „edificiu cu basilică” din motivele descrise mai jos. Planul clădirii este organizat în jurul unei curți interioare cu vestibul și cuprinde 12 camere. Peristilul este compus din două portice aliniate pe axa nord-sud. Compartimentul de vest al clădirii este compus din șase încăperi dreptunghiulare, patru având accesul către *atrium* și două către compartimentul de sud. Descoperirea în două din aceste încăperi a unor chiupuri aflate *in situ* indică existența aici a unor depozite și a unor încăperi pentru activități gospodărești. A fost identificată pe această latură și o *culina*. Pe latura de vest se găsește o ușă spre strada α' , fapt ce prezintă o mare importanță pentru planimetria edificiului. O altă ieșire se găsea și pe latura de sud, în direcția zidului de apărare al cetății, care se găsea în imediata apropiere.

Elementul definitoriu al acestui edificiu este o capelă cu absidă aflată în colțul de nord-est al clădirii. Această încăpere avea două compartimente, unul pe latura de sud, mai îngust și având două intrări în sala principală, și camera principală (având dimensiunile de 7,45 x 6,00 m), care are o

absidă pentagonală spre est. Tehnica de construcție a acestei capele este îngrijită, folosindu-se blochete de calcar și cărămizi legate cu mortar (*opus signinum*). Spațiul interior al absidei (*presbyterium*) era mai ridicat cu aproximativ 0,25 m față de nivelul naosului. Printre piesele descoperite aici trebuie amintite câteva fragmente de la o placă de marmură care constituia masa altarului capelei (*mensa sacra*). Placa de altar avea forma unui *sigma lunar* și era decorată pe laturi cu nouă și respectiv șase lobi (Em. Popescu, *Christianitas Daco-Romana. Florilegium studiorum*, București 1994, p. 320–325, fig. 11 b). O paralelă foarte apropiată a capelei din acest edificiu poate fi amintită la Xanthos, în Asia Mică (Lycia). Este vorba de o clădire de mari dimensiuni, cu sală cu absidă, având un perete la stradă, considerată drept reședință episcopală (A.–M. Manière-Levêque, *La maison de l'acropole lycienne à Xanthos*, *Anatolia Antiqua*, 10, 2002, 235–237, fig. 3).

Structura internă a edificiului prezentat, ca și descoperirile excepționale din acest sector, demonstrează caracterul particular al clădirii. Aceste descoperiri confirmă faptul că *domus* 3 aparținea unui personaj important al orașului, din epoca de înflorire a împăratului Iustinian, și care nu putea fi decât episcopul Histriei. Așadar, toate indiciile și descoperirile din acest edificiu arată că era vorba de reședința episcopului cetății, care dispunea, printre altele, și de o capelă (M Sâmpetru, *Orașe și cetăți romane târzii la Dunărea de Jos*, București 1994, p. 62). Potrivit unei opinii recente, planimetria complexă a acestui edificiu ar indica o dublă funcționalitate: reședință episcopală și mănăstire (Em Popescu, *Christianitas Daco-Romana. Florilegium studiorum*, București 1994, p. 322), ipoteză care trebuie luată în seamă și coroborată cu alte observații arheologice și planimetrice mai recente.

D 4. Cel de-al patrulea edificiu din acest cartier a fost cercetat în perioada 1990–2003. Este vorba de o *insula* aflată între străzile β (la est), α (la nord) și zidul de apărare al orașului pe latura de sud. Edificiul este compus din două compartimente (de est și de vest) care nu comunicau între ele, dispuse pe axa nord-sud, acoperind o suprafață de aproximativ 800 m². Intrarea principală se afla pe latura de nord, o poartă de mari dimensiuni care permitea accesul în compartimentul de vest. Compartimentul de est comunica numai cu strada β , iar compartimentul de vest comunica, în afară de strada α , prin trei uși, cu strada γ .

Latura de est a edificiului este compusă dintr-o serie de trei încăperi, aliniate de-a lungul stradei β pe axa nord-sud. Prima dintre ele, situată în colțul de nord-est, era deschisă către stradă respectivă printr-o scurtă

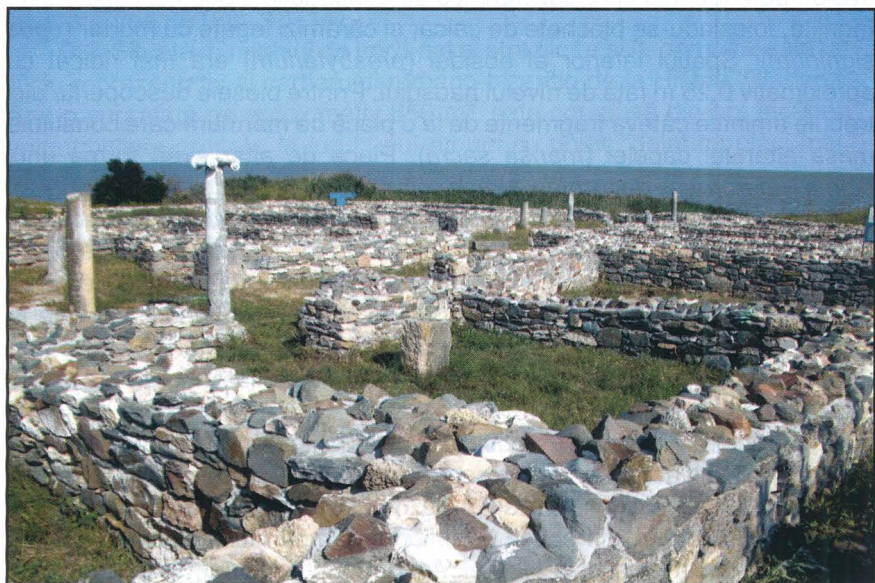

Fig. 13. Cartierul Domus. Vedere generală

Fig. 14. Cartierul Domus. Edificiul D2

colonadă și adăpostea, printre altele, un puț cu o mică platformă de plăci de șist și cărămizi pe latura nordică. Observațiile arheologice arată clar că era vorba de un mic spațiu administrativ-gospodăresc deschis către stradela β căruia, probabil la mijlocul secolului al VI-lea p.Chr., îi este închis accesul spre strada principală α printr-o poartă, al cărei prag de calcar este încă vizibil. Această închidere a stradelei β , pe tot parcursul ei de aproximativ 40 m, de la strada α până la zidul de incintă al cetății, transforma acest spațiu public într-un spațiu cu folosință privată. Practic, stradela β' , către care se aflau porți de acces atât dinspre $D 3$, cât și dinspre $D 4$, se transformă într-o lungă curte interioară a celor două edificii care, în acest fel, devin complementare din punct de vedere funcțional.

În partea de sud a edificiului a fost identificată o platformă de piatră care susținea o scară direcționată către un etaj, a cărui întindere nu o putem aprecia deocamdată. Într-una din încăperile din partea nordică a vilei a fost descoperit *in situ* un recipient de mari dimensiuni (*dolium*), aflat într-o stare bună de conservare. Tot aici s-a găsit o amforă care mai păstra urme de resturi vegetale, care s-au dovedit a fi semințe de coriandru. Există, așadar, câteva indicii pentru a socoti această încăpere a clădirii drept un spațiu de depozitare a unor produse alimentare.

Compartimentul de vest al edificiului *domus* 4, ceva mai spațios decât cel de est, era format din trei încăperi, prima—cea din partea de nord—având o poartă de mari dimensiuni spre strada α . Urmează, spre sud, o altă încăpere de mari dimensiuni (8,50 x 7,00 m) care pare a fi o curte cu peretele vestic aliniat la strada γ . În sfârșit, și mai spre sud, aproape de zidul de apărare al orașului, se mai află o încăpere compartimentată. Este important de menționat faptul că fiecare din aceste trei încăperi, aflate pe axa nord-sud a compartimentului de vest, aveau câte o ușă spre strada γ și că toate aceste trei uși au fost blocate în cea de-a jumătate a secolului al VI-lea p.Chr. Această situație identificată arheologic indică un anumit pericol care amenința cetatea în această perioadă și care a impus blocarea intrărilor spre strada γ . Observațiile arheologice par să confirme faptul că $D 4$ avea o funcționalitate precisă: spațiu de depozitare și spațiu rezervat unor activități administrative. Pe latura de sud, însă, unde foarte probabil exista și un etaj, trebuie să fi fost și spații de locuit.

Un capitol important al cercetărilor îl reprezintă și observațiile arheologice (stratigrafice) privind vechimea rețelei stradale din această zonă a orașului. Au fost efectuate mai multe sondaje stratigrafice în strada α (între $D 2$ și $D 3$) și în stradela β' (între $D 3$ și $D 4$), iar rezultatele au fost deosebit de relevante. Astfel, în strada α a fost identificată canalizarea

principală din partea sudică a oraşului, acoperită de un dalaj de calcar care constituia nivelul străzii. Aceste plăci acopereau întreaga lăţime a străzii, adică aproximativ 4 m. Placa mediană acoperea complet canalizarea propriu-zisă, compusă tot din plăci de calcar şi dispuse astfel: două plăci având 0,75 m înălţime şi 0,20 m grosime erau aşezate vertical, direct pe placa orizontală care constituia fundul canalizării. Interiorul canalizării avea dimensiunile de 0,70 m înălţime şi 0,65 m lăţime. În acest spaţiu interior s-au identificat două niveluri distincte: unul inferior, format dintr-o umplutură cu pământ şi cioburi şi cel superior, format din nisip fin şi lut, niveluri care indică succesiunea depunerilor din canalizare în ultimele sale faze de funcţionare, adică în secolul al VI-lea p.Chr. Cât priveşte momentul de construcţie al acestei canalizări din strada α , după materialul ceramic descoperit în umplutura de sub nivelul străzii, el poate fi încadrat în secolul al II-lea p.Chr. Din observaţiile făcute rezultă că era vorba de o canalizare colectoare, în care deversau canalizările clădirilor şi străzilor laterale.

Sondajele stratigrafice efectuate în strada β' au permis identificarea unei suprapunerii de trei nivele de străzi datate, în ordine cronologică, în epoca elenistică, în epoca romană şi în epoca romano-bizantină. Cele trei nivele de stradă sunt bine documentate, la fel ca şi cronologia lor. Această situaţie ne permite să apreciem că traseul străzii β' a rămas neschimbat timp de cel puţin opt secole, din secolul al II-lea a.Chr. până la sfârşitul secolului al VI-lea sau începutul secolului al VII-lea p.Chr. Din punctul de vedere al funcţionalităţii interne, mai precis al instalaţiilor aflate sub nivelul străzii, cercetările arheologice au confirmat existenţa a două categorii de astfel de instalaţii: canalizări—în nivelul elenistic şi în nivelul romano-bizantin—şi conductă de apă din tuburi de ceramică—în nivelul roman. Nu se poate preciza funcţionalitatea concretă a canalizării elenistice, câtă vreme structura urbană elenistică din acest sector al cetăţii este complet necunoscută. În schimb, canalizarea romano-bizantină servea cu siguranţă doar celor două edificii afrontate la strada β' , D 3 şi D 4. Pentru edificiile de la nord de cele menţionate mai sus funcţia de deversare a apelor menajere şi pluviale era asigurată de marea canalizare din strada α .

Dar cea mai semnificativă situaţie stratigrafică din sondajele amintite este aceea a persistenţei aceleiaşi structuri urbane din epoca elenistică până la sfârşitul cetăţii. Existenţa aceluiaşi traseu al străzii β' în toată această perioadă, dar mai ales prezenţa pe ambele laturi ale acesteia a unei suprapunerii de ziduri laterale ale unor edificii corespunzătoare epocilor elenistică, romană şi romano-bizantină, confirmă păstrarea neschimbată a traseelor urbane în acest cartier (O. Bounegru, Pontica,

33–34, 2001, p. 397–414).

Cele patru edificii prezentate mai sus, ordonate într-o structură coerentă, care vădește o reală individualitate și o complementaritate funcțională remarcabilă, nu au fost amplasate întâmplător în acest loc al cetății Histria. Ele erau amplasate în imediata apropiere a celui mai impozant edificiu al Histriei romano-bizantine, cea mai mare biserică creștină a orașului. Latura de est a bisericii, cu absida și curtea interioară care o delimitează, este despărțită doar printr-o foarte îngustă stradă de D 1. Așadar, biserica respectivă se află în imediata apropiere, spre nord-vest, față de cartierul „Domus”. Din cercetările arheologice sistematice efectuate în biserică (vezi mai sus) rezultă cu claritate că este vorba de biserica episcopală. Această realitate topografică, la care se adaugă și descoperirile din D 3 mai ales, a impus reluarea unei interesante problematice de arheologie paleocreștină. Este vorba despre identificarea în cartierul „Domus” de la Histria a reședinței episcopale (*episkopion*). Formulată ca ipoteză cu câțva timp în urmă, identificarea reședinței episcopale în această zonă tinde să devină, în urma cercetărilor recente din acest sector, o certitudine. Importanța acestei identificări pentru urbanismul orașelor vest-pontice, rezidă în faptul că este vorba de primul complex de acest gen din Scythia Minor.

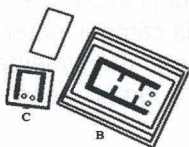
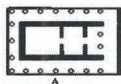
Prin *episkopion* (sau *episcopium*) se înțelegea reședința episcopului, numită în sursele istorice din epoca romano-bizantină, *domus episcopi* sau *episkopios oikos*. Amplasarea reședinței episcopale era reglementată printr-un canon stabilit la Conciliul de la Cartagina din anul 436 p.Chr., unde se preciza că aceasta trebuia să se găsească în apropierea bisericii episcopale (*ut episcopus non longe ab ecclesia hospitium habeat*). O astfel de reședință cuprindea câteva compartimente importante, cum ar fi spațiul sacru, spațiul administrativ, spațiul economic și spațiul social (D. I. Pallas, *Episkopion*, în *Reallexicon der Byzantinischen Kunst*, II, 1971, col. 335–338).

Reședințele episcopale erau formate din mai multe unități urbanistice și cuprindeau edificii dintre cele mai diverse întrucât trebuiau să răspundă unor necesități din ce în ce mai complexe, eclesiastice, dar și laice. Aceste necesități erau impuse de varietatea atribuțiilor pe care le aveau episcopii. Astfel, o reședință episcopală trebuia să cuprindă, în primul rând, spații de locuit și de reprezentare (cum ar fi sala pentru servitul mesei—*triklinon*—unde erau serviți episcopul și oaspeții lui), destinate episcopului, apoi spații destinate arhivelor episcopale și serviciilor de natură diversă, capele și spații comerciale, magazine și spații de depozitare. Pe de altă parte, aceste

reședințe trebuiau să adăpostească servitorii și funcționarii episcopiei, împărțiți în categorii profesionale bine individualizate (*dekanoi, kankellarioi, kubikularioi*). Nu în ultimul rând, *episkopia* trebuiau să cuprindă clădiri cu caracter social: cămine pentru bătrâni, spitale, adăposturi pentru pelerini, spații pentru azilanți, de care este vorba în numeroase surse istorice (W. Müller-Wiener, *Bischofsresidenzen des 4.–7. Jhs. im östlichen Mittelmeer-Raum*, în *Actes du XIe Congrès International d'Archéologie Chrétienne*, Roma 1989, p. 652–708).

Această autoritate a episcopului, manifestată nu numai în domeniul clerical, ci și în multe alte aspecte ale vieții unei comunități urbane explică, așadar, nevoia de măreție care se resimte la edificiile care alcătuiesc reședința înaltului prelat. În aceste condiții, nu trebuie să ne surprindă mărimea și, mai ales, bogăția ornamentației basilicii episcopale de la Histria și nici amploarea și calitatea edificiilor care compuneau *episkopion*, devenit, cu siguranță, simbolul de necontestat al autorității spirituale, juridice și administrative a episcopului cetății.

8. ZONA SACRĂ GRECEASCĂ

Părăsind cartierul rezidențial al Histriei romane târzii, reprezentat de cele patru mari edificii (*domus*) descrise mai sus, vizitatorul se îndreaptă spre colțul de nord-est al cetății, pășind pe o stradă pavată cu dale mari de piatră, paralelă cu actualul mal al lacului Sinoe.

Aici a fost identificată una din cele trei presupuse zone sacre ale cetății grecești (spații rezervate cultului zeilor). Celelalte două sunt localizate, încă ipotetic; una în partea de sud-est a orașului, unde se bănuiește că se afla templul lui Apollo Ietros, divinitatea principală a Histriei (Marcelle Lambrino, *Les vases archaïques d'Histria*, București, 1938, p. 356) și alta pe platoul său de vest (D. Adameșteanu, *Nota sulle aree sacre d'età arcaica a Histria*, *Acta Historica*, 1, Roma, 1959, p. 719).

Primele cercetări în această zonă, de mică amploare, le datorăm lui V. Pârvan (ACMI, 1915, p. 193, 199-200) și lui Sc. și Marcelle Lambrino.

Începând cu anul 1949, o dată cu reluarea săpăturilor la Histria, s-a trecut la investigări sistematice, care au continuat, cu unele întreruperi, de-a lungul anilor, până în zilele noastre. La ele au participat D.M. Pippidi, Gabriella Bordenache, Victoria Eftimie Andronescu, Suzana Dimitriu, P. Alexandrescu, K. Zimmermann, Al. Avram, I. Bârzescu și arhitecții D. Theodorescu, Anișoara Sion și Monica Mărgineanu-Cârstoiu

Rezultatele lor au constituit obiectul mai multor rapoarte și studii de sinteză, ce au prezentat stadiile succesive ale cercetării, mult îngreunate de construcțiile ulterioare (romane și romane târzii), ce suprapuneau monumentele grecești.

Așezată pe nucleul de stâncă, care va fi constituit acropola cetății, zona sacră se află acum în imediata vecinătate a lacului Sinoe. Limitele sale exacte, cu excepția celei de nord (reprezentată de incinta elenistică)

nu sunt încă cunoscute. Latura estică este acoperită de apele lacului, fost golf al Pontului Euxin. Rezultat în urma unei înnisipări petrecute probabil în antichitatea târzie și ca urmare a unei transgresiuni marine, cotele sale sunt mai înalte astăzi decât ale mării antice, înghițind o bună parte din uscat (O. Höckmann, G.J. Peschel, A. Woehl, *Dacia*, NS, 40–42, 1996–1998, p. 55–102). La vest și la sud cercetările fiind încă în curs, posibilitatea descoperirii unor noi construcții sacre grecești și eventual a unui *peribolos* (incinta sacră) lasă deschis câmpul ipotezelor.

Vom prezenta mai jos principalele monumente descoperite în această zonă. Istoria lor reflectă pe cea a cetății înseși, cu distrugerile și refacerile sale.

Primele amenajări cultuale datează cu siguranță din cele dintâi momente ale întemeierii orașului. Ele sunt mai greu identificabile în teren deoarece erau reprezentate fie de gropi de ofrande sau de vetre pentru sacrificii animale, fie de precare construcții din lemn.

În rândul acestora se încadrează o groapă săpată în stâncă, aflată în apropierea colțului de nord-vest al unui templu (*bothros*), care conținea ceramică și fragmente de sculpturi de la începutul secolului al VI-lea a.Chr. (Al. Avram, *Histria, Ancient Greek Colonies in the Black Sea*, I, Thessaloniki, 2003, p. 319, 321, notele 217 și 230).

Prezența construcțiilor de lemn, anterioare celor de piatră (de la mijlocul secolului al VI-lea a.Chr.) este susținută de descoperirea unor țigle și teracote arhitectonice, părți componente ale acoperișurilor unor edificii de cult, datând din prima jumătate a secolului al VI-lea a.Chr. (vezi în special țigla purtând o dedicație pentru Afrodita, astăzi în muzeu, ISM, I, 101) și descoperirea locașurilor săpate în stâncă, pentru amplasarea stâlpilor de susținere ai unei structuri de lemn (Al. Avram, *op. cit.*, nota 218).

Cel mai vechi templu din zonă (A_1), dar și cel mai precar conservat, a fost aproape complet distrus încă din antichitate de către fundațiile zidului de apărare construit după marea distrugere gotică de la mijlocul secolului al III-lea p.Chr. (vezi capitolul referitor la incinta romană târzie). Primul descoperit (V. Pârvan, *op. cit.*, *loc. cit.*; Marcelle Lambrino, *op. cit.*, p. 357–358), acesta nu mai păstrează decât părți din fundația laturilor de vest și de nord, colțul de sud-vest și un fragment din elevația zidului de vest. Atribuirea sa vreuneia dintre divinitățile panteonului histrian, nu este posibilă din lipsa unor elemente concludente. Ipotezele avansate de V. Pârvan și Marcelle Lambrino (*op. cit.*, *loc. cit.*), potrivit cărora ne-am afla în fața unui templu dedicat Afroditei, au fost infirmate de descoperirea

adevăratului edificiu consacrat zeiței (B). Identificarea, însă, în imediata sa apropiere a gropii săpate în stâncă, despre care s-a vorbit mai sus (*bothros*), în care erau adunate obiectele de cult scoase din uz, ce au aparținut probabil fazei de început a templului (construită din lemn sau din piatră), au permis încadrarea sa cronologică în prima jumătate a secolului al VI-lea a.Chr.

La vest de acest prim templu și oarecum paralel cu el, se află un al doilea templu (A), având aceeași orientare, nord-vest/sud-est. Starea sa de conservare este sensibil mai bună (D.M. Pippidi, *Histria I*, p. 231–278). Momentul construcției poate fi fixat la mijlocul secolului al VI-lea a.Chr., așa cum ne-o indică materialele ceramice descoperite (fragmente de amfore și vase de uz comun, cupă fragmentară atică din grupa „*Micii maeștri*”, 550–540 a.Chr., descoperită chiar în substrucție; Gabriella Bordenache, Victoria Eftimie, Suzana Dimitriu, *Materiale*, 9, 1970, p. 183, fig. 5).

Din faza arhaică nu s-au păstrat decât fundațiile, iar din elevație doar un fragment de capitel ionic și câteva elemente din acoperișul policrom, între care se remarcă o antefixă cu Gorgonă (D. Theodorescu, *Dacia*, NS, 12, 1968, p. 261–283, fig. 1–4; *Idem*, *RA*, 1970, 1, p. 29–31, fig. 1–2). Merită menționată și descoperirea unui obiect votiv fragmentar, neidentificabil, pe care se află următoarea inscripție: „*Polym[edes] fiul lui ... a închinat ofranda*”. El a fost folosit ca piatră de construcție în substrucțiile fazei următoare (ISM, I, 103).

Distrus la sfârșitul secolului al VI-lea a.Chr. a.Chr. ca de altfel întreaga cetate, cu ocazia campaniei regelui persan Darius I împotriva sciților, templul va fi refăcut în cursul secolului al V-lea a.Chr., probabil în al doilea sfert al veacului. S-au păstrat podiumul, *krepidoma* (soclul) și un început din elevație.

Krepidoma prezintă pe latura de sud, unde se găsea fără îndoială, intrarea, patru rânduri de trepte, primele trei fiind aproape întregi și al patrulea distrus în cea mai mare parte. Templul este compus din două încăperi, un *naos* pătrat și un *pronaos* dreptunghiular. În lipsa oricăror indicii privind colonada (baze de coloane, capiteliuri, fusuri), cercetătorii zonei sacre n-au putut să formuleze decât ipoteze privind ordonanța sa. Cea mai simplă ar fi că ne aflăm în fața unui templu distil, *in antis* (fațada împodobită cu două coloane așezate între ante; D.M. Pippidi, *Dacia*, NS, 6, 1962, p. 146; P. Alexandrescu, *SCIVA*, 44, 1993, 3, fig. 2; Al. Avram, *op. cit.*, p. 320). Prezența podiumului pe care se ridică construcția propriu-zisă a condus și la presupunerea că este vorba de un templu peripter (coloane de jur împrejur), având fațada decorată cu coloane așezate în același plan

cu antele (D.M. Pippidi, *Histria I*, p. 260–261; D. Theodorescu, *Dacia*, NS, 12, 1968, p. 290–296, fig. 15–17). Divinitatea căreia i-a fost închinat acest templu s-a dovedit a fi, cu certitudine, Zeus.

În anul 1960, în apropierea laturii de vest a unui monument, aflat în axul templului (D. Theodorescu, *op.cit.*, p. 297, fig. 19), s-a găsit un decret datând din secolul al III-lea a.Chr., care conținea informația că va fi amplasat „în preajma altarului lui Zeus Polieus” (ISM, I, 8). La această descoperire s-a adăugat o alta, decisivă, și anume identificarea în dreptul colțului de sud-vest a templului A a unui *bothros*. Din conținutul său, foarte bogat în material arheologic, se remarcă patru *graffiti* (incizați pe fundul unor cupe atice cu firnis negru, de la mijlocul secolului al V-lea a.Chr.), cu dedicația: ΔΙ, (*lui Zeus*)” (Gabriella Bordenache, Victoria Eftimie, Suzana Dimitriu, *op.cit.*, p. 184–185). Descoperirea acestei gropi sacre, în afara faptului că a tranșat definitiv problema divinității căreia îi era consacrat templul, a oferit și un indiciu cronologic privind încadrarea în timp a celei de a doua faze a sa. Cel mai recent fragment ceramic descoperit aici aparține unui vas ce poartă o inscripție pictată de la sfârșitul secolului al IV-lea a.Chr. Este de presupus că în acest moment, edificiul a fost din nou distrus, probabil cu ocazia conflictelor dintre regele macedonean Filip al II-lea și cel scit Ataias (339 a.Chr.) sau dintre Lysimach și cetățile vest-pontice (313 a.Chr.). El pare să fi fost reconstruit după această dată, fără a avea însă prea multe dovezi arheologice în acest sens.

Orice templu antic era însoțit de un altar destinat săvârșirii jertfei, act esențial în ceremoniile religioase. Altarul lui Zeus a fost identificat, după cum am spus mai sus, cu monumentul aflat pe axa acestuia. Trebuie menționat că acesta avea alături o placă de calcar în care era prins un inel de bronz, de care se legau probabil animalele ce urmau să fie sacrificate (D.M. Pippidi, Gabriella Bordenache, Victoria Eftimie, *Materiale*, 6, 1959, p. 268).

Cel de al treilea templu (B), monumentul sacru cel mai bine conservat, se află la sud de celelalte două descrise anterior. Acesta era consacrat Afroditei, așa cum o dovedesc: fragmentul de țiglă cu dedicație (vezi mai sus), ce aparținea probabil fazei de lemn, din prima jumătate a secolului al VI-lea a.Chr. și baza rectangulară de *anathema*, oferită zeiței de către Athenagoras la sfârșitul sacerdoțiului său, edicula votivă închinată Moirelor (ambele descoperite în pronaosul templului din secolul al III-lea a.Chr.; ISM, I, 113, 114), fragmentul de *perirrhanterion* (vas de piatră în care se păstra apa purificatoare, sacră) destinat Afroditei, așa cum reiese din inscripția gravată pe buză (secolul al IV-lea a.Chr.; *Ibidem*, 108). Toate

aceste trei piese decorau faza a III-a a edificiului.

Construcția templului de piatră a avut loc la mijlocul secolului al VI-lea a.Chr. (în umplutura de sub fundație s-au găsit fragmente de cupe atice din grupa „*Micii maeștri*”, Al. Avram, *op. cit.*, p. 320), concomitent cu cea a lui Zeus. El repetă programul constructiv al acestuia din urmă: fațada spre sud, podium rectangular, *naos* și *pronaos*. Lipsa și aici a oricăror indicii referitoare la colonadă, cu excepția unei baze de coloană, aflată pe latura de sud, i-a determinat pe cercetătorii monumentului să presupună că ne aflăm în fața unui templu prostil, cu fațada împodobită de patru coloane, una sigură, trei presupuse (vezi planul publicat de P. Alexandrescu în *Dacia*, NS, 43–45, 1999–2001, fig. 1).

Podiumul este prevăzut cu trepte spre sud, dar și spre est. Ele nu se mai regăsesc însă la nord și la vest. Această particularitate se explică astăzi prin descoperirea unei depresiuni naturale, extrem de profundă, situată chiar în fața laturii orientale a templului Afroditei (Al. Avram, *Cronica Cercetărilor Arheologice. Campania 2002*, București, 2003, p. 165; *Idem*, *Histria, Ancient Colonies in the Black Sea*, Thessaloniki, 2003, p. 320–321). Prezența acestei imense falii, trebuie să fi jucat un rol important în organizarea zonei sacre. Ea este interpretată ca un complex votiv aflat în directă legătură cu templul Afroditei. Amenajarea în interiorul ei, în secolul al IV-lea a.Chr., a unui spațiu cvasirectangular, cu ajutorul unor ziduri masive, ce legau pereții de vest și de est, reprezenta probabil un loc inaccesibil profanilor, protejat de regulamentele sacre (posibil un *abaton*). Așa s-ar explica prezența treptelor pe latura de est a templului, destinate acestora din urmă în timpul desfășurării unor ceremonii de cult.

S-a formulat, de asemenea, ipoteza, potrivit căreia, în urma unui cutremur, ce ar fi avut loc în jurul anului 100 a.Chr., care a distrus atât templul Afroditei, cât și amenajările din „groapa sacră”, s-a procedat la umplerea ei. Ca urmare, gradenele de pe latura de est au fost desființate, ele fiind acoperite de un pavaj.

Templul este reconstruit (faza a IV-a), înălțându-se noi ziduri, refăcându-se intrările din *naos* și *pronaos*, precum și pavajul, reprezentat acum de un pseudo-mozaic realizat din pietre de râu (P. Alexandrescu, *SCIVA*, 44, 1993, 3, p. 237).

Nu s-a descoperit încă altarul corespunzător acestui edificiu, care trebuie să se fi aflat în axul său longitudinal, în fața intrării. Cu siguranță, cercetările ulterioare vor duce la identificarea sa.

Distrugerea cetății de la sfârșitul secolului al IV-lea a.Chr. (vezi mai sus) a adus cu sine schimbări și în zona sacră. Ele reflectă transformările

ce au avut loc în viața religioasă a lumii grecești după cucerirea Orientului de către Alexandru cel Mare (introducerea unor culte noi, multe orientale, adorarea divinităților clasice în noi ipostaze, penetrarea cultelor indigene, mai mult sau mai puțin elenizate etc.)

Templele lui Zeus și al Afroditei (faza a III-a) sunt refăcute, respectându-se, aproximativ planurile inițiale, apar mici altare, baze de statui votive sau stele purtând inscripții dedicatorii, aliniate de-a lungul unei *via sacra*. Dar cel mai spectaculos monument din această epocă este templul de marmură consacrat lui Theos Megas (Marele Zeu). Din acesta s-au păstrat câteva din piesele constitutive ale fațadei, abandonate în spațiul dintre templul lui Zeus și un altar (fusuri de coloane, fragmente de arhitravă și cornișă; D.M. Pippidi, Gabriella Bordenache, Victoria Eftimie, *op.cit.*, p. 270).

Inscripția gravată pe arhitravă arată că monumentul a fost închinat Marelui Zeu de către un cetățean din Thasos: „*Peisistratios, fiul lui Mnesistratos, thasianul (a închinat această zidire), Zeului cel Mare, în zilele preotului Xenochares al lui Apollonios*” (ISM, I, 145).

Reconstituirea fațadei a condus la concluzia că acest templu, *in antis*, aparținea stilului doric. Ținând cont atât de inscripție, cât și de criterii arhitecturale, el a fost încadrat în secolul al III-lea a.Chr. (Gabriella Bordenache, D.M. Pippidi, BCH, 83, 1959, p. 455–465; Monica Mărgineanu–Cârstoiu, Dacia, NS, 33, 1989, p. 79–110).

Acest monument ridică două mari întrebări: identitatea Marelui Zeu și amplasamentul edificiului său. La nici una dintre acestea nu avem până în prezent un răspuns convingător.

Impreciziunea numelui a dat naștere de-a lungul anilor la numeroase supoziții. S-a început prin identificarea lui cu Derzelas, zeu de origine tracă, atestat la Odessos (Varna) de-abia în epoca romană, apoi cu Sarapis sau Helios (Al. Suceveanu, Ktema, 24, 1999, p. 271–281) și mai nou cu o divinitate aparținând pantheonului get (M. Alexandrescu–Vianu, Dacia, NS, 43–45, 1999–2001, p. 73–78, cu bibliografia referitoare la acest subiect).

Cât privește poziția sa, rămasă până în prezent incertă în cadrul spațiului sacru histrian, o recentă ipoteză îl plasează pe fundațiile monumentului considerat până acum a fi altarul lui Zeus Polieus (vezi mai sus P. Alexandrescu, Dacia, NS, 43–45, 1999–2001, p. 79–96). Așteptăm ca cercetările ulterioare să-și spună ultimul cuvânt în această privință.

Între cele patru temple descrise mai sus se mai află câteva mici construcții rectangulare, interpretate ca altare. Este vorba de altare,

datând din epocile arhaică și clasică, interpretate recent, ca îndeplinind în epoci succesive, funcția de altare ale templului lui Zeus (A) (*Ibidem*, p. 94–95) și de construcția C, interpretat de același autor ca *propylon* (intrare monumentală în incinta sacră), (P. Alexandrescu, *Pontica*, 33–34, 2000–2001, p. 183–184).

Distrugerea definitivă a zonei sacre a avut loc la mijlocul secolului I a.Chr. Ea este pusă în legătură cu atacul geților lui Burebista (*Idem*, *SCIVA*, 44, 1993, 3, p. 231–265). A urmat desacralizarea zonei, care a fost acoperită cu un strat de lut curat, peste care se va construi un cartier civil. Construcțiile care l-au alcătuit au fost rând pe rând demontate, pentru a se putea ajunge la nivelurile grecești.

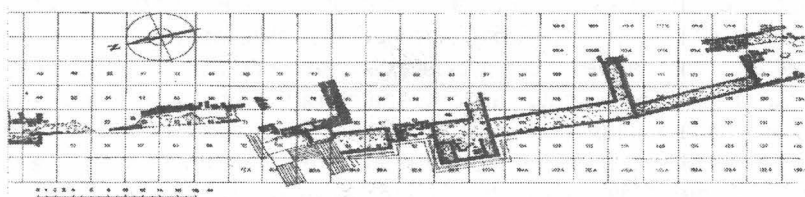
Dintre ele nu vom menționa decât o monumentală clădire de tip „*domus*”, alcătuită din mai multe încăperi și având o curte interioară cu peristil (secolele IV–VI p.Chr.). Ea suprapunea, în parte, templul lui Zeus, motiv pentru care, după înregistrare, a fost sacrificată.

Din păcate, pentru cel care vizitează astăzi Histria, monumentele descrise anterior sunt prea puțin vizibile. Condițiile precare de conservare și lipsa unor soluții viabile de restaurare au impus reacoperirea parțială a multora dintre ele.

9. INCINTA ELENISTICĂ ÎN CONTEXTUL SISTEMULUI DEFENSIV GRECESC

"Să veghem ca zidurile să fie de natură a înfrumuseța orașul..."

Aristotel, Polit., VII, 10, 8

Momentul construcției zidului elenistic de incintă poate fi plasat la sfârșitul secolului al IV-lea a.Chr. și, după refaceri succesive, pare să fi rămas în funcțiune până către începutul secolului al II-lea p.Chr. când a fost înlocuit cu zidul de incintă roman timpuriu.

Materialul întrebuițat la construirea incintei este în întregime de natură calcaroasă, în afară de emplecton, unde s-a folosit șistul verde local. Piatra din care s-au realizat blocurile de calcar a fost adusă din carierele aflate în nordul Dobrogei, fiind transportată cel mai probabil pe apă.

Ca toate celelalte incinte ale Histriei, și aceasta este prevăzută la bază cu un soclu (radier) din blocuri de piatră așezate direct pe nisip, care se întinde pe toată lățimea zidului, un sistem folosit de histrieni, destinat să mărească suprafața de susținere, ca urmare a condițiilor zonei cu un sol puțin rezistent, pe alocuri probabil chiar mlăștinos.

Tehnica de construcție este cea a unui dublu parament din blocuri de calcar, între care este un emplecton din blocuri de șist verde, întărit prin bârne de lemn dispuse transversal care asigură legătura paramentelor cu emplectonul. O asemănare importantă este de făcut cu zidul de incintă de la Callatis, construit la mijlocul secolului al IV-lea a.Chr. (trei blocuri dispuse în lungime pe linia zidului, iar cea de a treia

perpendicular pe linia incintei). Și aici, distrugerea zidului după asediul lui Lysimach este urmată de o refacere pe același traseu (vezi C. Preda, *Callatis*, p. 19 urm.; cf. și M. Ionescu și N. Cheluță Georgescu, *Le système défensif callatien, The Roman Frontier at the Lower Danube 4th-6th c. The Second International Symposium*, Murighiol/Halmyris, august, 1996 (1998).

Pe tronsonul său de nord, cel mai vechi (a doua jumătate a secolului al IV-lea a.Chr.), această incintă este formată din două masive constructive: corpul estic (2,20 m), așezat direct pe nisip, stă pe un pat de așteptare format din dale mari de calcar, corespunde unei prime faze; corpul vestic (2,20 m) a fost adăugat ulterior pentru a-l întări pe primul și este așezat pe un pat de piatră amestecată (calcar și șist verde).

Din acest corp, pornește spre est o ramificație a incintei cu o grosime de 2,50 m, care nu a putut fi urmărită spre est decât pe o distanță de 4,50 m. și care pare a fi colțul de nord-vest al unei porți blocate ulterior, ce poate fi văzută în mijlocul secțiunii vizibile în acest moment.

Schimbările de traseu ale zidului erau folosite în locul turnurilor pentru a plasa eventual catapulte lansatoare de săgeți (*oxybeles*) sau baliste aruncătoare de pietre (*lithoboloi*) (vezi E.W. Marsden, *Greek and Roman Artillery: Historical Development*, Oxford, 1969, p. 48-56.).

Latura de nord a acestui zid ocolea acropola pe la nord și nord-est ajungând până la Zona Sacră. La fel, spre sud, zidul continuă pe sub zidul de incintă roman târziu ridicat în secolul al IV-lea p.Chr., în dreptul porții mici a cetății romano-bizantine, pe sub zidurile din zona de sud a edificiului Terme I, pentru ca apoi să cotească spre colțul de sud-est al cetății, de unde se îndreaptă către malul lacului Sinoe.

Din punct de vedere urbanistic, acest zid de incintă este perfect integrat tramei urbane elenistice care nu se modifică decât după epoca împăratului Traian, moment care marchează intrare Histriei în lumea romană.

Zidul elenistic al Acropolei este singurul vizibil astăzi. În mai multe sectoare ale acestui zid se constată re folosirea unor blocuri mai vechi, dar aceasta de regulă numai pentru fundații. Prezența unor urme de crampoane de fier și faptul că ele sunt îngrijit lucrate dovedesc că o bună parte din materialul folosit la construirea zidului provine din dezafectarea unor monumente mai vechi. De altfel, la Histria se constată în toate epocile o recuperare a materialului litic, după fiecare distrugere a unui zid de incintă.

Histria a avut în epoca greacă (secolele VII-I a.Chr.) nu mai puțin

de șase ziduri de incintă, în fiecare etapă de existență (arhaică, clasică, elenistică) cetatea fiind apărată de câte două ziduri: câte unul pentru acropolă și unul pentru întreaga cetate. Acest tip de sistem defensiv este frecvent întâlnit în toată lumea greacă: Megara Hyblaea, Cumae, Velia, Lipari (Magna Graecia), Nymphaion, Tiritake (țarmul de nord al Pontului Euxin), Samarkand (Orient), Naxos etc.

Astfel, în epoca arhaică (secolul al VI-lea a.Chr.) întreaga cetate era apărată de un zid care închidea o suprafață de peste 60 ha. Acest zid cuprindea în interiorul său atât Acropola (așezată pe stânca mai înaltă de pe malul lacului Sinoe), cât și Platoul (suprafața de peste 50 ha care se întinde la vest de Acropolă). Dacă zidul Acropolei înconjura numai partea mai înaltă și era, probabil, construit din blocuri de piatră, zidul Platoului avea o bază de piatră (șist), iar restul era construit din cărămizi de lut uscate la soare (chirpici).

Apărați de zidul de incintă al Platoului locuitorii Histriei au pus bazele dezvoltării ulterioare a cetății— aici a fost descoperit un sistem stradal, cartiere de locuințe (pe latura de nord: sectorul X și de sud: sectorul Sb), ateliere de ceramică și de prelucrare a metalelor (pe latura de vest: sectorul Sg) etc (vezi Maria Coja, *Histria V*).

La sfârșitul secolului VI a.Chr. zidul de incintă al Platoului a fost distrus cu ocazia evenimentelor militare aflate în legătură cu expediția regelui persan Darius împotriva sciților nord-dunăreni.

În epoca clasică (secolele V–IV a.Chr.) Histria trece prin schimbări importante: înlocuirea regimului politic oligarhic cu cel democratic, evenimentele legate de expediția pontică a flotei ateniene conduse de Pericle și probabila aderare la Liga de la Delos. Toate aceste evenimente și procese nu au lăsat fără urmări politica edilitară a cetății, care determină o extindere a zonei centrale a orașului, astfel încât zidul de incintă al Acropolei se mută mult către vest încă din primul sfert al secolului al V-lea a.Chr., incluzând acum o suprafață mult mai mare decât partea înaltă a stâncii. Urmele acestui zid au fost descoperite imediat la vest de zidul roman timpuriu de incintă. Pe baza observațiilor stratigrafice, Maria Coja a stabilit că zidul a fost construit în primul sfert al secolului al V-lea a.Chr., fapt confirmat de fragmentele de ceramică arhaică datate la sfârșitul secolelor VI–începutul secolului al V-lea a.Chr., care au fost găsite sub fundația acestuia. Zidului construit în această formă i se adaugă cândva în cursul secolului al IV-lea a.Chr., un al doilea corp (cel dinspre vest) care este legat de primul prin ziduri transversale, menite a-i asigura stabilitatea și a-i conferi o mai mare rezistență.

În paralel, s-a constatat reconstrucția zidului de incintă al Platoului care urmează același traseu cu cel din epoca anterioară și care apăra locuitorii din zona de vest a cetății.

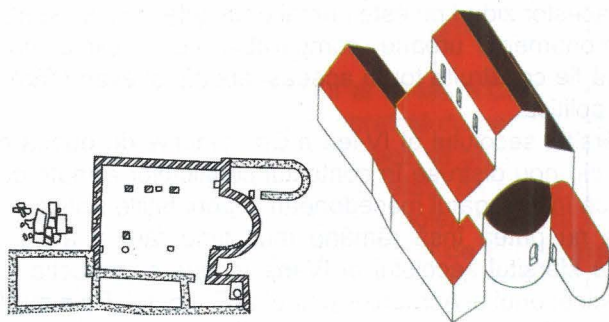
Rolul acestor ziduri nu este numai unul defensiv, ele sunt, în același timp, mari monumente urbane, comparabile cu templele monumentale care încep să fie construite tot în aceeași epocă, și având fără îndoială o semnificație politică.

La sfârșitul secolului al IV-lea a.Chr. zidurile de epocă clasică ale Histriei sunt din nou distruse în contextul conflictelor armate ce au loc în această epocă între regatul macedonean și populațiile scitice.

Histria nu putea însă rămâne mult timp fără a avea un sistem defensiv și la sfârșitul secolului al IV-lea începe construcția zidurilor de incintă elenistice: unul al Acropolei și unul al Platoului. Pe suprafața cetății apărată de zidul Platoului casele și edificiile publice încep să fie construite pe „fundații olbiene” (straturi alternante de cenușă și argilă), care asigură o mai mare stabilitate în condițiile de sol umed (vezi Suzana Dimitriu, *Despre temeliile olbiene de la Histria*, SCIV, 17, 1966, 3, p. 473–489; Alexandra Wasowicz, *Les fondation en terre d'Olbia et Histria*, Archeologia, 20, 1969, p. 39–61), se construiesc sanctuare (ca de exemplu cel din sectorul „X” de pe latura de nord), iar fortificația este întărită cu turnuri realizate din mici blocuri de calcar, cum sunt cele care au fost descoperite în colțul de sud-vest al Platoului. Pe latura de sud, săpăturile au pus în evidență suprapunerea traseelor zidului de incintă al platoului. Aici, peste zidul arhaic construit din chirpic pe un pat de blocuri de șist, și placat cu calcar la exterior, este construit în aceeași manieră zidul elenistic. Existența unei porți flancate de turnuri este, de asemenea, demonstrată pentru ambele epoci, și în acest caz suprapunerea fiind perfectă. Strada care pornește de la această poartă către nord, spre interiorul Platoului, utilizată permanent din epoca arhaică până în cea elenistică dovedește, de asemenea, continuitatea programului urbanistic în epoca greacă.

Sistemul de duble incinte al Histriei este atestat în toată lumea greacă. El reflectă, pe de o parte, preocuparea și efortul urbanistic al coloniștilor, iar pe de altă parte, puterea economică a orașului care și-a putut permite punerea în practică a unui astfel de sistem defensiv și refacerea lui după fiecare distrugere determinată de evenimentele istorice care i-au marcat existența.

10. BASILICA EXTRA MUROS

Monumentul care a dat sigla sectorului pe care urmează să îl prezentăm a fost unul din primele cercetate încă de V. Pârvan. Astfel, în anul 1915 (ACMI, 1915, p. 118-119; JDAI, 1915, col. 256-269), V. Pârvan face unele sumare referiri la respectiva biserică, ceea ce înseamnă că ea a fost parțial cercetată încă din primul an de săpături la Histria, adică din 1914. Ulterior, în timpul ocupației Dobrogei de către trupele germano-bulgare din vremea primului război mondial, arhitectul german J. Jacobs efectuează noi săpături, ale căror rezultate sunt comunicate arhiepiscopului R. Netzhammer, care le publică în lucrarea sa despre antichitățile creștine din Dobrogea (*Die christlichen Altertümer der Dobrudscha*, București, 1918, p. 159-161). Săpăturile din acest sector sunt reluate mai târziu de V. Canarache, cu ocazia cercetării incintei elenistice (vezi capitolul anterior), care dă publicității primele date despre necropola târzie din această zonă (V. Canarache, SCIV, 4, 1953, 1-2, p. 112-113; 5, 12, 1954, p. 77). Între anii 1955-1956, Em. Popescu reia cercetarea bisericii, aducând corectări planului publicat de R. Netzhammer, deoarece fuseseră dezvelite până la acea dată numai absida și zidurile care mărgineau navele către nord, sud și vest. Basilica se întindea mai departe către sud și sud-vest, unde au mai fost dezvelite de către autorul menționat alte trei încăperi (anexe), precum și o alta, spre nord-vest. Cu același prilej, Em. Popescu mai descoperă încă 13 morminte din secolele IV-V p.Chr. (Em. Popescu, Materiale, 4, 1957, p. 16-24; 5, 1959, p. 291-296; vezi și recenta sa sinteză, *Christianitas Daco-Romana. Florilegium studiorum*, București, 1994, p. 306-312). Cele mai

ample cercetări asupra monumentului în discuție au fost întreprinse de Nubar Hamparțumian (= H. Nubar), care are meritul de a fi stabilit definitiv stratigrafia acestui sector, începând cu perioada elenistică târzie și apoi cu cea romană timpurie, pentru a continua cu prima necropolă (secolele IV-V p.Chr.) și apoi, după construcția basilicii care se încadrează într-un întins cartier extra-muran, cu cea de-a doua necropolă, din secolele VI-VII p.Chr. (H. Nubar, *Materiale*, 9, 1970, p. 193-201; *SCIV*, 22, 2, 1971, p. 199-214; *Dacia*, NS, 15, 1971, p. 335-347). Completă pentru cele două necropole, documentația lăsată de N. Hamparțumian pentru celelalte niveluri a fost socotită incompletă de conducerea șantierului, astfel încât în anul 2001 aceasta ne-a încredințat sarcina trasării unei noi secțiuni, paralelă și amplasată la circa 50 m nord de cea efectuată între anii 1961–1964 de sus-menționatul arheolog. Această secțiune urmează să traverseze și valurile pentru a face joncțiunea cu sectorul din fața incintei romane târzii, cercetat de colegii noștri de la Muzeul Național de Istorie a României.

Precizând de la bun început că cercetările noastre, consemnate anual în *Cronica cercetărilor arheologice din România* (2001, p. 168-172; 2002, p. 164-165; 2003, p. 156-158), confirmă pe deplin concluziile la care ajunsese N. Hamparțumian, ca de altfel și pe cele care au rezultat din cercetarea Termelor II, trecem în continuare la prezentarea descoperirilor din acest sector în ordinea lor cronologică. Astfel, cel mai vechi nivel identificat în secțiunea efectuată între anii 1961–1964 a fost datat de descoperitor în perioada elenistică târzie. Cercetarea nu a mai putut continua din pricina pânzei de apă freatică, ceea ce înseamnă că practic nu știm care vor fi fost cele mai vechi vestigii din zonă. În secțiunea noastră, cercetarea nu a ajuns decât până la nivelul secolului I p.Chr., în care s-au descoperit urmele unor cuptoare de prelucrare a metalelor și oaselor, instalații specifice zonelor extra-murane, așa cum va fi fost și a noastră în raport cu vechea incintă elenistică.

Marea reorganizare urbanistică de la începutul secolului al II-lea p.Chr. este pe deplin confirmată de descoperirile din acest sector. Reamintind că acum se construiește noua incintă a orașului (vezi capitolul dedicat incintei romane timpurii), precum și edificiul Terme II, ceea ce înseamnă că zona cercetată de noi a devenit acum intra-murană, menționăm printre construcțiile aparținând acestui moment impunătoarea clădire care suprapune incinta elenistică, precum și fragmentul de zid din interiorul viitoarei basilici, ambele aliniate perfect unui tronson de stradă a cărei prelungire a putut fi surprinsă în nordul Termelor II. Din secțiunea noastră suntem în măsură să adăugăm celor

două edificii alte două, unul către vest, ale cărui ziduri sunt construite în *opus Graecum*, altul către est, decorat cu o superbă tencuială pictată. Fără a impieta asupra concluziilor pe care vom fi în măsură să le formulăm după încheierea săpăturii noastre, împreună cu cea efectuată lângă incintă, credem că putem confirma încă de pe acum ipoteza lui Al.S. Ștefan (RMM.MIA, 43, 1974, 2, p. 40–44), potrivit căreia în noul cartier adăugat cetății la începutul secolului al II-lea p.Chr. s-a aplicat modelul hippodamic *per strigas*. Masivitatea și eleganța construcțiilor din acest moment, care încep la est măcar din imediata vecinătate a incintei romane târzii și care continuă spre vest până la Terme II, este în măsură să confirme amploarea cartierului oficial al orașului care va fi trăit la începutul secolului al II-lea p.Chr. o „a doua înființare” și care-și va permite mai târziu, în epoca Severilor, să se intituleze „*prea strălucita cetate a Histrienilor*”.

„*Prea strălucita cetate a histrienilor*” avea însă să suporte efectele catastrofei de la mijlocul secolului al III-lea p.Chr., eveniment pe deplin ilustrat de situațiile întâlnite în săpăturile noastre. Astfel, atât clădirile din sud (cercetate de N. Hamparțumian), cât și cele descoperite de noi la nord, sunt acum distruse parțial, ele fiind completate sau reparate printr-o serie de ziduri din șisturi legate cu pământ. Sub această formă, mult mai modestă decât precedenta, locuirea continuă în acest cartier—devenit din nou extra-muran prin raport la incinta romană târzie—, până în al treilea sfert al secolului al IV-lea p.Chr. De abia din acest moment—de pus foarte probabil în legătură cu grava înfrângere a armatei romane în bătălia de la Hadrianopol din 9 august 378—, întreg cartierul, de la incinta romană timpurie și până în dreptul celor două șanțuri, identificate în săpătura lui N. Hamparțumian, este abandonat necropolei. În săpătura noastră, din această necropolă nu a apărut decât un singur mormânt deranjat, astfel încât vom continua să-l urmărim pe cercetătorul amintit, potrivit căruia în această primă necropolă, datând din ultimul sfert al secolului al IV-lea p.Chr. și până la sfârșitul celui următor, s-a putut surprinde o puternică componentă goto-alanică, componentă care s-ar putea explica prin prezența unei trupe de *foederati* goți și alani, aduși, cum se știe, de împărații Theodosius cel Mare și mai apoi de Marcian, pentru paza orașelor din interiorul provinciei.

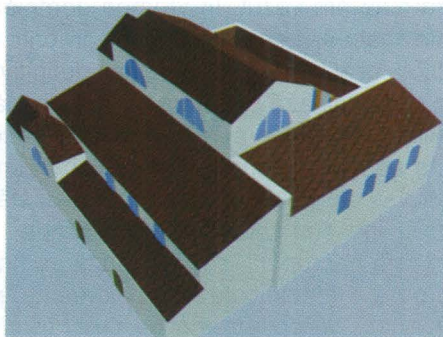
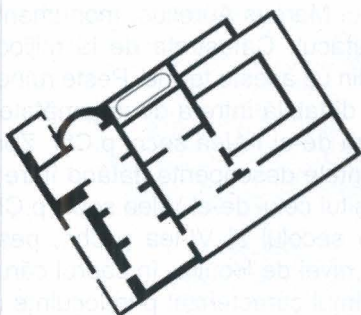
Chiar și după încheierea cercetărilor lui N. Hamparțumian, *basilica extra muros*, era considerată singurul monument care suprapunea vechea necropolă (unul din mormintele acesteia este tăiat de zidul basilicii), astfel încât ea a continuat să fie considerată de la

bun început ca o *basilica coemeterialis*. Spre această încheiere ducea de altfel și descoperirea mormântului unei principese goto-alane, cu un bogat inventar de aur, aflat la exterior, în chiar axul absidei, mormânt databil în primele decenii ale secolului al VI-lea p.Chr. Numai că între timp situația de la Terme II, unde au fost descoperite locuințe din secolul al VI-lea p.Chr., a fost confirmată și de cercetarea noastră, care a pus în evidență resturile unor masive construcții din același secol, ceea ce ne îngăduie să postulăm instalarea unui întreg cartier de locuințe peste vechea necropolă din secolele IV–V p.Chr. Este deci posibil ca inițial basilica să fi fost parohială (singurul spațiu funerar fiind constituit de curtea de la est de basilică), pentru ca ulterior, de la sfârșitul secolului al VI-lea și în prima jumătate a celui următor, adică până la sfârșitul cetății, ea să fie înconjurată de mormintele ultimilor locuitori ai vechii ctitorii milesiene.

În forma vizibilă azi, basilica măsoară 21 x 14 m, anexa din colțul de nord-est măsurând circa 7 m. Ea este construită din piatră de șist legată cu pământ și se compune de la vest la est dintr-o curte (*atrium*), un *naos* cu trei nave și o amplă absidă, în interiorul căreia a putut fi recunoscută urma unui *synthronos* semicircular. Monumentul este flancat de o serie de anexe, dintre care trei pe latura sudică și o alta în colțul de nord-est. Aceasta din urmă este singura care are absidă. Din studiile care i s-au consacrat anterior acestei basilici (I. Barnea, Dacia, 11–12, 1945–1947, p. 222–223; *Idem*, Dacia, NS, 4, 1960, p. 369–370; *Idem*, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, Città del Vaticano, 1977, p. 141; Em. Popescu, *Christianitas Daco-Romana...*, p. 308–313) rezultă că unei prime faze, reprezentate de corpul central, i s-au adăugat ulterior anexele de la sud și nord, cea mai târzie fiind anexa din colțul de nord-est. Reluarea cercetărilor din anul 2001 ne-a evidențiat însă o fază și mai veche a acestei basilici, astfel încât astăzi putem postula existența a trei momente constructive ale respectivului monument. În acel an, colegii K. von der Lohe (de a cărei colaborare am putut beneficia, din păcate, doar o singură campanie de cercetări arheologice) și Al. Bădescu au realizat cel mai detaliat relevu al basilicii, cea mai importantă noutate fiind descoperirea celor două abside ale navelor laterale (pentru analogii vezi Anne Michel, *Les églises d'époque byzantine et ummayyade de la Jordanie (V^e–VIIIe siècles)*. *Typologie architecturale et aménagements liturgiques*, Turnhout, 2001, p. 30–33, basilici databile în prima jumătate a secolului al VI-lea p.Chr.). Astfel stând lucrurile, putem presupune că unei prime

faze cu trei abside, databile în prima jumătate a secolului al VI-lea p.Chr., i-a urmat o a doua, din a doua jumătate a aceluiași secol, care, asemenea basilicii episcopale, a marcat și o amplificare a sa, pentru ca ultima fază să fie reprezentată de anexa—și ea absidată—din colțul de nord-est, devenită poate o simplă capelă funerară.

11. TERME II

Cercetarea edificiului denumit convențional Terme II, descoperit accidental în iarna dintre anii 1963--1964, s-a desfășurat între anii 1964-1973. Rezultatele acestora au fost publicate în volumul monografic dedicat termelor romane de la Histria, mai sus citat (*Histria VI. Les thermes romains*, București-Paris, 1982).

Înainte de a ne referi la monumentul propriu-zis, la rolul lui, dar mai cu seamă la excepționala sa importanță pentru reorganizarea urbanistică de la începutul secolului al II-lea p.Chr., să precizăm complicata stratigrafie a zonei ocupate de acest monument. El a fost construit pe un teren nisipos, relativ recent depus peste o porțiune spălată cândva de apele mării, fapt demonstrat de inexistența oricăror dovezi de locuire anterioară. Așa cum a înțeles-o mai de mult arh. D. Theodorescu (RA, 1970, p. 29-48), alegerea locului nu a fost întâmplătoare. Ca și Terme I, și acest al doilea monument termal a fost amplasat la malul mării, în care se puteau deversa mai lesne apele reziduale provenite de la cele două terme. Odată admis acest raționament, de corelat cu constatarea (obținută din cercetările magnetometrice efectuate în anul 1967 de către o echipă condusă de ing. Gh. Merckler) că spre sud stânca pe care este așezată cetatea are o cădere accentuată, s-ar părea că undeva, în porțiunea dintre cele două terme, să fi existat și portul cetății, aflat acum mai la sud față de cel inițial, postulat încă de V. Pârvan (JDAI, 30, 1915, col. 235-270) și confirmat recent de echipa condusă de O. Höckmann (Dacia, NS, 40-42, 1996-1998, p. 55-102). Pe plaja recent recuperată, așadar, din apele mării, terenul a fost consolidat cu două rânduri de tasări de cioburi, peste

care se instalează prima fază a monumentului nostru, datat precis printr-o monedă din vremea împăratului Hadrian, descoperită în mortarul unuia din canalele acestor terme. La o dată ce trebuie căutată, ca în toată cetatea, așa cum am văzut, în vremea domniei lui Marcus Aurelius, monumentul este distrus, pentru a fi apoi grabnic refăcut. Catastrofa de la mijlocul secolului al III-lea p.Chr. scoate definitiv din uz aceste terme. Peste ruinele lor se instalează o locuire sărăcăcioasă, databilă între a doua jumătate a secolului al III-lea și al treilea sfert al celui de-al IV-lea secol p.Chr. Zona este apoi abandonată necropolei, mormintele descoperite datând între al patrulea sfert al secolului al IV-lea și sfârșitul celui de-al V-lea secol p.Chr. Ca și în zona basilicii extra-murane, în secolul al VI-lea p.Chr., peste această necropolă, se instalează un nou nivel de locuire, în cadrul căruia au putut fi identificate două momente, primul caracterizat prin locuințe de suprafață, al doilea prin bordeie. În sfârșit, peste acest nivel de locuire au putut fi identificate morminte din secolul al VII-lea p.Chr., aparținând ultimilor locuitori ai Histriei.

Revenind la monumentul termal (Fig. 15-16) construit la începutul secolului al II-lea p.Chr., vom începe prin a menționa că el ocupa o suprafață de circa 1 000 m². În cadrul lui au putut fi identificate de la nord la sud trei rânduri de încăperi, dovadă că de la bun început acest edificiu a beneficiat de un spațiu mai generos decât cel ocupat de edificiul Terme I. Astfel, de la strada din nord, asupra căreia vom reveni, în măsura în care ea se integrează noii organizări spațiale a zonei dintre vechea incintă elenistică și noua incintă romană timpurie, se acceda într-o curte relativ spațioasă, în mijlocul căreia se afla o construcție rectangulară, reprezentând fie un spațiu deschis (lateralele fiind acoperite, ceea ce ar duce la ideea clasică a unui portic), fie, mai curând, închis, dat fiind că el este acoperit de un covor de mozaic, ipoteză pentru care există unele analogii. Rândul de încăperi de la sud prezintă sensibile asemănări cu edificiul Terme I, de la vest la est putând enumera bazinul de apă rece, apoi încăperea propriu-zisă a *frigidarium*-ului, *apodyterium*-ul și, în fine o spațioasă *palaestra*, orientată însă, spre deosebire de cea de la Terme I, nord-sud. În fine, al treilea rând de încăperi este absolut asemănător cu cel de la Terme I, dovadă că la ambele edificii s-a aplicat același program termal. Astfel, de la vest la est, notăm existența unui *tepidarium* cu absida la vest, a unui *caldarium*, a unui *laconicum* și, în sfârșit, a unui al doilea *tepidarium*. La sud de această serie de încăperi se află, conform celor mai severe principii vitruviene, o suită de *praefurnia*.

Existența a două edificii termale în una și aceeași cetate poate

Fig. 15. Terme II. Vedere de ansamblu

Fig. 16. Terme II. Camerele cu hypocaust

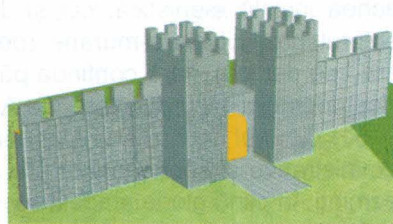
suscita o discuție interesantă. În cea mai normală dintre ipoteze, o populație de cifrat la circa 10–15 000 de locuitori va fi avut nevoie de aceste două edificii, știut fiind că cetățenii mai înstăriți ai vremii își petreceau cea mai mare parte a timpului la terme. Există însă și o altă ipoteză, pornind de la faimoasa indicație din seria de biografii imperiale, cunoscută sub numele de *Historia Augusta*, potrivit căreia Hadrian ar fi despărțit, pentru prima oară, termele pentru bărbați de cele pentru femei (*Vita Hadriani*, 17: *lavacra pro sexibus separavit*). Deși tentantă, această ipoteză nu pare a fi certificată de descoperirile de la Terme II, acolo unde ar fi mai normal să presupunem existența termelor pentru femei. În schimb, ipoteza ca unul din cele două edificii să joace rolul de gimnasiu, pare a fi cea mai acceptabilă. Atestată și epigrafic (ISM, I, 181), existența unui gimnasiu, reparat, după cum rezultă din amintita inscripție, la cumpăna dintre veacurile al II-lea și al III-lea p.Chr.—ceea ce ar putea coincide cu restaurarea generală a cetății după distrugerile din vremea lui Marcus Aurelius—, ne apare obligatoriu pentru un oraș care, acum, în vremea Severilor se autointitula „*preastrălucita cetate a histrienilor*”. Pentru amplasarea acestei instituții vitale pentru orice cetate greacă, aceea în care se modelau fizic și intelectual viitorii cetățeni ai orașului (vezi, în acest sens lucrarea mai sus citată a lui J. Delorme), în edificiul Terme II par să pledeze atât excepționala eleganță a acestuia, atât în secolul II cât, mai cu seamă, în prima jumătate a celui de-al III-lea p.Chr. (n-ar fi decât să evocăm superba decorație de marmură care îi placa pereții), cât și posibilitatea ca împrejurul lui să poată fi amplasate anexele gimnice, indispensabile oricărui gimnasiu, pentru a nu mai vorbi de posibila existență, tot pe aici, a amfiteatrului.

Existența acestuia, certificată, cum se reține, de băncile încastrate în zidul de incintă în perioada romană târzie, n-a fost încă dovedită de cercetările de la Histria, ceea ce nu înseamnă că în viitor, urmașii noștri nu vor trebui să-l identifice, poate, o dată cu anexele gimnasiului, amplasat încă ipotetic în edificiul Terme II.

Așa cum spuneam, marea importanță a edificiului Terme II rezida în temeiul pe care îl conferă reorganizării urbanistice a Histriei de la începutul secolului al II-lea p.Chr. Am văzut că în interiorul vechii incinte elenistice există o serie de edificii de mari dimensiuni, desigur publice, din secolele II–III p.Chr., pe care le cercetează în prezent colegii noștri (P. Damian și Adela Băltăc) de la Muzeul Național de Istorie a României. Orientarea acestora o respectă încă pe cea din vechea cetate greacă, pentru ca începând din zona basilicii *extra muros* noile clădiri să aibă o orientare ușor diferită, dar care este respectată în toată porțiunea cuprinsă

Între incinta menționată și cea romană timpurie. Este vorba, așadar, de un nou program urbanistic—demonstrat atât de edificiul care suprapune vechea incintă elenistică, cât și de cel nou identificat în săpăturile din sectorul basilicii extra-murane (pentru care vezi mai sus considerațiile care i se dedică), care continuă până la edificiul Terme II—, program care a fost identificat, cu dreptate, de Al.S. Ștefan (RMM.MIA, 43, 1974, 2, p. 39–51) cu unul de tradiție hippodamică. Încadrată pe deplin în structurile administrative și socio-economice ale Imperiului Roman, Histria nu-și va dezminți, în plină glorie a acestuia, originea, atitudine prin care nu va face decât să contribuie la cristalizarea și, de ce nu, la strălucirea conceptului de romanitate orientală.

12. INCINTA ROMANĂ TIMPURIE

Cunoscut încă din vremea cercetărilor lui V. Pârvan, pentru a fi apoi degajat la exterior, pe cea mai mare parte a traseului său, de către Sc. Lambrino, monumentul care reprezintă incinta cetății din secolele II-III p.Chr. a fost cercetat exhaustiv și publicat, pentru prima oară, de către Gr. Florescu și Gh. Cantacuzino în primul volum al seriei monografice *Histria* (*Histria I*, București, 1954, p. 285-293). Considerațiile ulterioare acestei publicații despre respectivul monument, aparținând fie Gabrielei Bordenache (*Rendiconti dell'Accademia di Archeologia, Lettere e Belle Arti*, Napoli, NS, 34, 1959-1960, p. 177-196), fie lui Em. Condurachi (*Histria*, București, 1960, p. 16), nu au reușit să modifice esențial concluziile editorilor lui. Mai mult chiar, o cercetare ulterioară, efectuată de Maria Coja într-un extrem de interesant complex de lângă această incintă (cercetare aflată, cum spuneam, în curs de publicare postumă), a adus un important argument în favoarea datei de construcție a respectivului monument, propusă de editorii lui.

Vom reveni asupra problemelor de cronologie, în măsura în care, cum am văzut, de acestea se leagă nu numai mult disputata chestiune a "celeia de-a doua înființări a cetății", dar și problematica mai generală a urbanismului histrian în secolele II-III p.Chr. Să notăm până atunci că respectiva incintă a fost surprinsă pe o lungime de 350 m, orientarea ei, nord-sud, fiind paralelă cu cea a celorlalte incinte (clasică, elenistică și chiar romană târzie). Faptul că nu i s-a identificat decât frontul de vest, desigur cel mai expus atacurilor terestre, a generat ipoteza că ea nu ar fi reprezentat decât un simplu baraj, care nu împrejmuia întreaga cetate. În realitate, atât construcția submersă din nord-estul Zonei sacre grecești, cât și unele elemente, încă în curs de cercetare, de pe latura de sud a incintei romane târzii ne dau voie să respingem această ipoteză, cu atât mai absurdă cu cât ar fi și greu de imaginat că o construcție atât de îngrijită pe

frontul de vest ar fi putut lăsa descoperite celelalte trei fronturi ale cetății.

Revenind, așadar, la frontul vestic al incintei romane timpurii trebuie notat faptul că ea avea o temelie adâncă de 2,10 m, grosimea ei fiind cu câte 20 cm pe ambele fețe mai mare decât cea a elevației, care avea o grosime de circa 1,90 m. Pe întreg acest parcurs au fost identificate opt bastioane și două porți, a treia (cea de la nord) fiind presupusă de Al.S. Ștefan (RMM.MIA, 43, 1974, 2, p. 39-51) pe baza fotografiei aeriene, una din arterele rutiere de pe platou conducând la această poartă, astăzi pierdută. Cele două porți păstrate sunt flancate de câte două turnuri (6,23 x 5,87 m). În dreptul lor, la interior, câte două rânduri de scări asigurau accesul în turnuri. Întreaga incintă a fost construită din blochete foarte îngrijite de calcar (0,15/0,30 x 0,10 m), sistem constructiv identificat de editori cu așa-numitul *opus caementicium* (în general, pentru sistemele constructive romane, vezi monumentală lucrare a lui G. Lugli, *La tecnica edilizia romana con particolare riguardo a Roma e Lazio*, Roma, 1957). La o dată asupra căreia vom reveni, anumite porțiuni din această incintă au fost reparate, blochetele de calcar fiind înlocuite cu piatră de șist local. De notat că în afara incintei au fost surprinse două șanțuri, late fiecare de câte 7,50 m, berma fiind lată de 4 m.

Cu toate că săpătura efectuată la această incintă a fost incorectă din punct de vedere metodologic (dezgolirea feței exterioare a acesteia, începută în vremea lui Sc. Lambrino, a fost continuată de Gh. Cantacuzino și la interior), editorii (și, în aceste condiții, este limpede că îl avem în vedere în primul rând pe incomparabilul cunoscător al sistemelor constructive romane, Gr. Florescu) au precizat corect cronologia acestei incinte. Astfel, pornind doar de la tehnica constructivă, ei propun ca dată de construcție sfârșitul secolului I-începutul secolului al II-lea p.Chr., optând, ipotetic, pentru perioada domniei lui Domitian (datare care va fi îmbrățișată de Gabriella Bordenache, *op. cit.*). În realitate, descoperirea, de către Maria Coja, a unei monede din vremea lui Hadrian la plinta zidului, plasează corect construcția acestei incinte în vremea respectivului împărat, în concordanță cu datarea monumentului denumit convențional Terme II (vezi mai sus, capitolul dedicat acestuia). De asemenea, este corectă data propusă de editori pentru reparația acestei incinte, și anume în vremea războaielor marcomanice (170-171) câtă vreme am văzut că majoritatea monumentelor histriene au fost distruse atunci pentru a fi apoi reparate, situație confirmată și de documentele epigrafice. În sfârșit, este de presupus că o dată cu ridicarea noului zid de incintă—cel din perioada romană târzie—, incinta romană timpurie va fi încetat să funcționeze în

deplinătatea angrenajului poliorcetic pe care îl implica un asemenea monument. Istoria sa, așa cum a rezultat din cercetarea arheologică, confirmă pe deplin cronologia generală a cetății, așa cum a fost ea prezentată în scurtul istoric al acesteia. Construită, așadar, la începutul secolului al II-lea p.Chr. și închizând o suprafață de trei ori mai mare decât incinta de piatră elenistică, suprafață în care am văzut că se articulează un nou cartier de locuințe—unele dintre acestea publice—, această incintă pare să justifice, mai mult decât toate argumentele aduse până acum, faptul că histrienii au considerat că acum are loc „*a doua înființare a cetății*”. Iar dacă reparația sa se încadrează perfect în stratigrafia generală a cetății, așa cum am văzut, scoaterea sa din funcție confirmă, o dată în plus, catastrofa care va fi avut loc la Histria la mijlocul secolului al III-lea p.Chr. Un asemenea *excidium*—indiferent dacă va fi fost provocat de dușmani sau de cauze naturale—nu va fi putut lăsa în picioare un monument care trebuie să fi avut oricum o înălțime considerabilă.

Istoria ulterioară scoaterii din uz a acestei incinte apare mai puțin clară în unele publicații. Editorii lasă deschisă posibilitatea repunerii ei în funcție „*în ultima fază a istoriei Histriei*” (*op. cit.*, p. 293), posibilitate ușor suprasolicitată de Em. Condurachi (*loc. cit.*), în sensul că ar putea fi vorba chiar de o reparație masivă a acesteia. În realitate, cercetările întreprinse în ultimele decenii au dus la concluzii diferite față de cele mai sus enunțate. Astfel, chiar și scoasă din uz, această incintă a continuat să marcheze limita dintre necropola de la vest și modestul cartier care se instalează în afara noii incinte până către ultimul sfert al secolului al IV-lea p.Chr. De abia din acel moment necropola avansează lent către noul zid de incintă, existând morminte chiar în imediata sa vecinătate, ceea ce înseamnă că vechea incintă romană timpurie încetase să mai reprezinte o limită între necropolă și așezare. Am văzut însă că, în secolul al VI-lea p.Chr., peste necropola din secolele IV–V p.Chr. se instalează, pe cât de surprinzător, pe atât de spectaculos, un nou cartier de locuințe extra-murane, cartier care va fi avut, poate, nevoie de o repunere în funcție a vechii incinte romane timpurii, cel mult sub forma unui val. În sfârșit, mai trebuie notat că în primele decenii ale secolului al VII-lea p.Chr. când apar din nou morminte în jurul basilicii *extra muros*, devenită abia acum *coemeterialis*, este plauzibil ca ea să fi încetat din nou, și pentru ultima oară, să mai joace rolul de limită între așezare și necropolă.

13. MUZEUL

Înainte de a pătrunde în parcul arheologic propriu-zis, vizitatorul ce poposește la Histria va fi întâmpinat de muzeul care adăpostește unele dintre cele mai importante descoperiri din cetate și din teritoriul său (Fig. 18).

Colecția este alcătuită din vase ceramice și de piatră, obiecte de uz personal și casnic, sculpturi, piese de arhitectură, inscripții. Ele sunt repartizate pe epoci (greacă și romană, romană târzie), urmărindu-se succesiunea lor în timp. Astfel, sălile de la parter sunt destinate Histriei arhaice, clasice și elenistice, iar cele de la etaj Histriei romane și romane târzii.

La intrare, o mare hartă a Dobrogei indică principalele localități în care s-au făcut descoperiri arheologice, datând din paleolitic până în epoca de sfârșit a Imperiului Roman.

Lângă ea poate fi admirată o frumoasă friză de marmură, aparținând unui monument histrian de la sfârșitul secolului al II-lea—începutul secolului I a.Chr. (Fig. 23). Ea a fost identificată în umplutura unei gropi din imediata vecinătate a basilicii civile, aflate pe latura de sud a străzii ce pornește de la poarta principală a cetății, spre est. Realizat în stilul neoatic, relieful are reprezentate pe fața anterioară imaginile lui Apollo, Hephaistos, Poseidon, Eros, Aphrodita, Athena, Zeus, Hermes și Hera (?), iar pe cele laterale figura lui Apollo în ipostaza de Helios.

În prima sală (în formă de L), după o vitrină în care sunt expuse principalele publicații referitoare la Histria, urmează alte cinci ce cuprind fragmente ceramice aparținând culturilor Hamangia (eneoliticul timpuriu, cca. 5000–4500 a.Chr.) și Babadag (secolele XI–VII a.Chr.) (vezi harta). Între ele o statuie menhir, descoperită la Hamangia (Baia) într-un tumul ce datează de la începutul epocii bronzului (începutul mileniului al III-lea a.Chr.).

În continuare sunt prezentate descoperirile din teritoriul agricol și de influență al cetății (*chora*), și anume cele din așezările de la Cogeaalac (ceramică elenistică), Histria-Pod (ceramică atică din secolul al IV-lea a.Chr.), Nuntași II (ceramică atică și locală, precum și o parte din inventarul unui sanctuar datând din secolul al III-lea a.Chr.—începutul secolului al II-lea a.Chr.; se remarcă statuetele de teracotă ce o reprezintă pe zeița Cybele și un efeb, precum și plăcuța votivă cu imaginea zeiței Nike), Sarinasuf (secolele VI–V a.Chr.), Tariverde (ceramică arhaică greco-orientală și atică) și din necropola de la Corbu de Sus (ceramică locală lucrată cu mâna, greutăți pentru războiul de țesut).

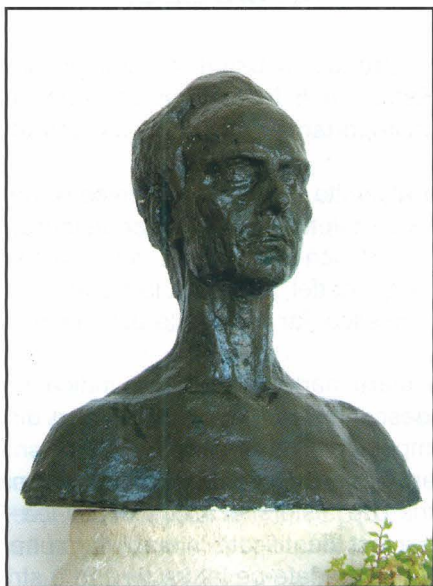

Fig. 17. Vasile Pârvan (1882–1927)

Fig. 18. Muzeul nou

Urmează o serie de vitrine ce cuprind ceramică arhaică (sfârșitul secolului al VII-lea–secolul al VI-lea a.Chr.): greco-orientală (boluri, amfore de Clazomene), corintică, atică cu figuri negre, fragmente de vase de piatră, statuete votive de teracotă, un pond de malahit (Fig. 19–20).

Din aceeași epocă datează și cada de baie, refolosită ca sarcofag în necropola identificată în satul Istria, precum și elementele constitutive ale acoperișurilor templelor din zona sacră. Este vorba de teracote arhitectonice pictate (acroteră, fragmente de syma), de țigle și olane aparținând templului Aphroditei, una dintre acestea purtând chiar o dedicație zgâriată în pasta crudă (*cutare... a închinat Aphroditei ofranda din...*).

Nu putem trece în sala următoare fără a atrage atenția asupra fragmentului de *kuros* (marmură, 560–550 a.Chr., probabil stil milesian) și a unui foarte frumos capitel de antă, datând din prima jumătate a secolului al V-lea a.Chr.

Alături de acest impozant capitel, alte fragmente arhitectonice din marmură, aparținând decorației aceluiași edificiu sau altor temple, întregesc imaginea excepționalei dezvoltări a cetății în secolele al V-lea și al IV-lea a.Chr. (Fig. 21–22).

Cu nimic inferioare acestor dovezi ale geniului artistic grecesc se dovedesc a fi artele minore, dintre care cea mai bine reprezentată la Histria este ceramica. Vizitatorul muzeului are astfel posibilitatea să ia contact cu cele mai rafinate produse ale ceramicii atice, începând cu cele două cupe aparținând școlii așa-numiților „mici maeștri” (Fig. 24–25), și continuând cu vase sau fragmente ceramice pe care apar figuri negre pe fond roșu sau figuri roșii pe fond negru (secolele VI–IV a.Chr.). În secolele următoare (III–I a.Chr.) dispar vasele pictate, iar calitatea firnisului (glazura)—cândva excepțională (continuă încă studiile pentru identificarea procedeele tehnice de producere a acestuia)—, decade evident. Acest fenomen se explică, desigur, prin larga difuziune a elementelor de civilizație greacă în tot bazinul mediteranean și, după campania lui Alexandru cel Mare, în toată Asia, până la hotarul cu India. Nu ar fi exclus ca o parte a acestei ceramici din perioada elenistică să fi fost produsă chiar la Histria, câtă vreme studii aprofundate (Maria Coja, P. Dupont, *Histria V. Ateliers céramiques*, București–Paris, 1979) au demonstrat existența indiscutabilă a unei producții ceramice locale, ipoteză susținută de descoperirea unor impresionante cuptoare. Aceiași ceramiști locali vor fi fost însă chemați să împlinească și necesitățile artistico-religioase ale societății histriene, așa cum o dovedesc tiparele pentru producerea unor figurine din teracotă, care redau la scară redusă marile modele statuare din lumea greacă. Acestei ample producții locale i se adaugă o intensă activitate comercială,

explicabilă prin existența portului cetății—încă neidentificat în teren, dar asigurat de menționarea lui într-o inscripție din secolul al II-lea p.Chr. (ISM, I, 178, 179), ca și de două monede din secolul al III-lea p.Chr.—, așa cum rezultă din numeroasele importuri. Din rândul acestora, vizitatorul are posibilitatea să vadă impresionanta serie de amfore prin care ajungeau la Histria rafinatele produse ale însoțitului spațiu egeo-mediteranean (vinuri, uleiuri) provenind din Thasos, Sinope, Rhodos, precum și din alte cetăți (Fig. 27). Un loc aparte îl ocupă vasul din faianță de certă producție egipteană din secolul al III-lea a.Chr. (Fig. 26).

Toată această debordantă activitate economică va fi conferit Histriei elenistice—măcar până în pragul secolului I a.Chr.—, o remarcabilă strălucire, așa cum poate fi ea constatată din numeroasele fragmente din decorația de marmură a diferitelor edificii sau simple monumente de cult (frizele cu bucranii—cranii de bou—, înălțuite de ghirlande) sau din cele două stele funerare, una înfățișându-l pe un profesor împreună cu elevul său (Fig. 28), cealaltă pe un conducător (*gymnasiarch*) al celebrei instituții educaționale din lumea greacă, gimnaziul.

După tulburile vremuri din cursul secolelor I a.Chr.—I p.Chr.—când Histria se va vedea rând pe rând înglobată în marea uniune anti-romană a lui Mithridates al VI-lea, regele Pontului, apoi în cea a lui Burebista, pentru a sfârși prin a fi inclusă în hotarele Republicii și apoi ale Imperiului Roman—, vechea colonie milesiană trăiește la începutul secolului al II-lea p.Chr. un eveniment de o importanță capitală și anume „*a doua înființare a cetății*”. Formularea respectivă apare în lista binefăcătorilor (*euergetai*) tribului *Boreis*, „*de după a doua înființare a cetății*” (ISM, I, 191) și își găsește o bună analogie în lista onorabililor (*filoteimoi*) asociației bătrânilor (*gerusia*), din anul 138 p.Chr. „*după a doua înființare*” (ISM, I, 193), inscripție aflată în sala centrală a muzeului. La o dată care este, așadar, de căutat în primele decenii ale secolului al II-lea p.Chr.—foarte probabil în vremea împăratului „*jubitor al grecilor*” (*philellen*), Hadrian—histrienii vor fi considerat că cetatea lor, „*refondată*” acum, a intrat într-o nouă eră, de o remarcabilă prosperitate. Ultimele exponate de la acest etaj intermediar dau vizitatorului caracteristicile principale ale acestei noi ere, pe de o parte prin apariția a numeroase asociații ale adoratorilor lui Dionysos, împreună cu toate manifestările legate de acest cult (concursuri sacre, coruri, ierarhii sacerdotale etc.) sau a așa-numitului „*Cavaler trac*”, iar pe de alta prin apariția militarilor romani, așa cum rezultă din stela funerară a unui soldat de legiune (ISM, I, 288), militari prezenți în vechea colonie milesiană fie în calitate de veterani, fie, mai târziu, chiar în activitate, atunci când atacurile venite pe calea mării vor impune necesitatea amplasării aici a unor garnizoane romane.

Părăsind sălile de la parter, vizitatorul poate admira o serie de

Fig. 19. Ceramică arhaică greco-orientală

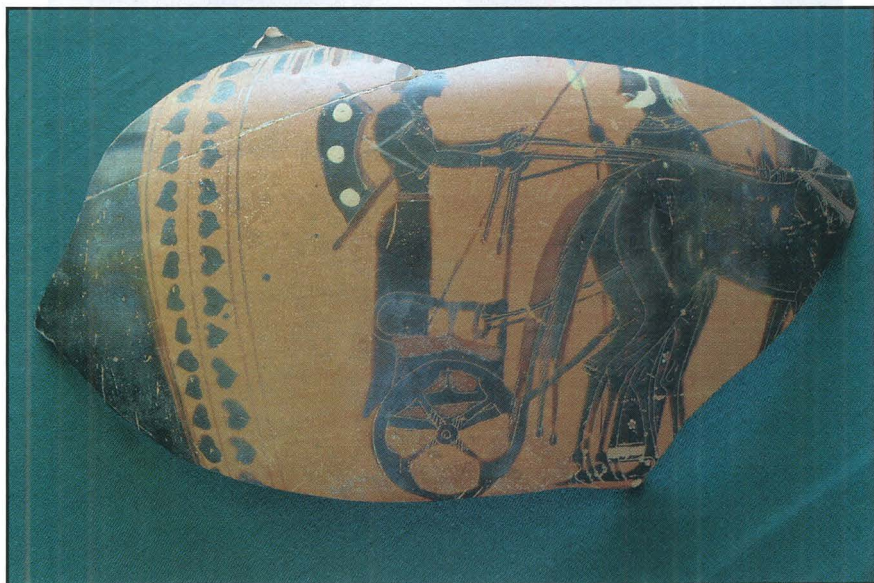

Fig. 20. Fragment de amforă panathenaică

Fig. 21. Teracote arhitectonice arhaice

Fig. 22. Capitel ionic arhaic

Fig. 23. Friză elenistică cu divinități

Fig. 24. Cupă în stilul „Micilor Maeștri”

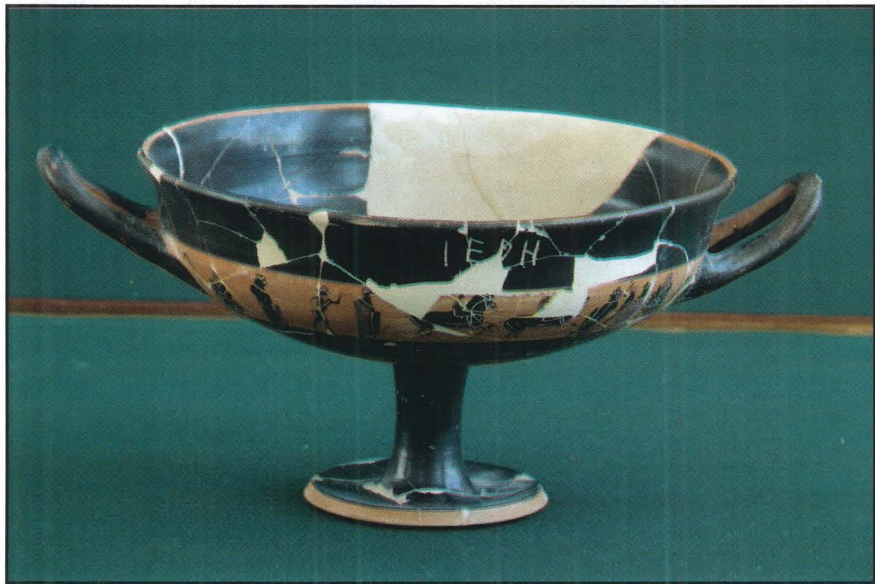

Fig. 25. Cupă cu graffito în stilul „Micilor Maeștri”

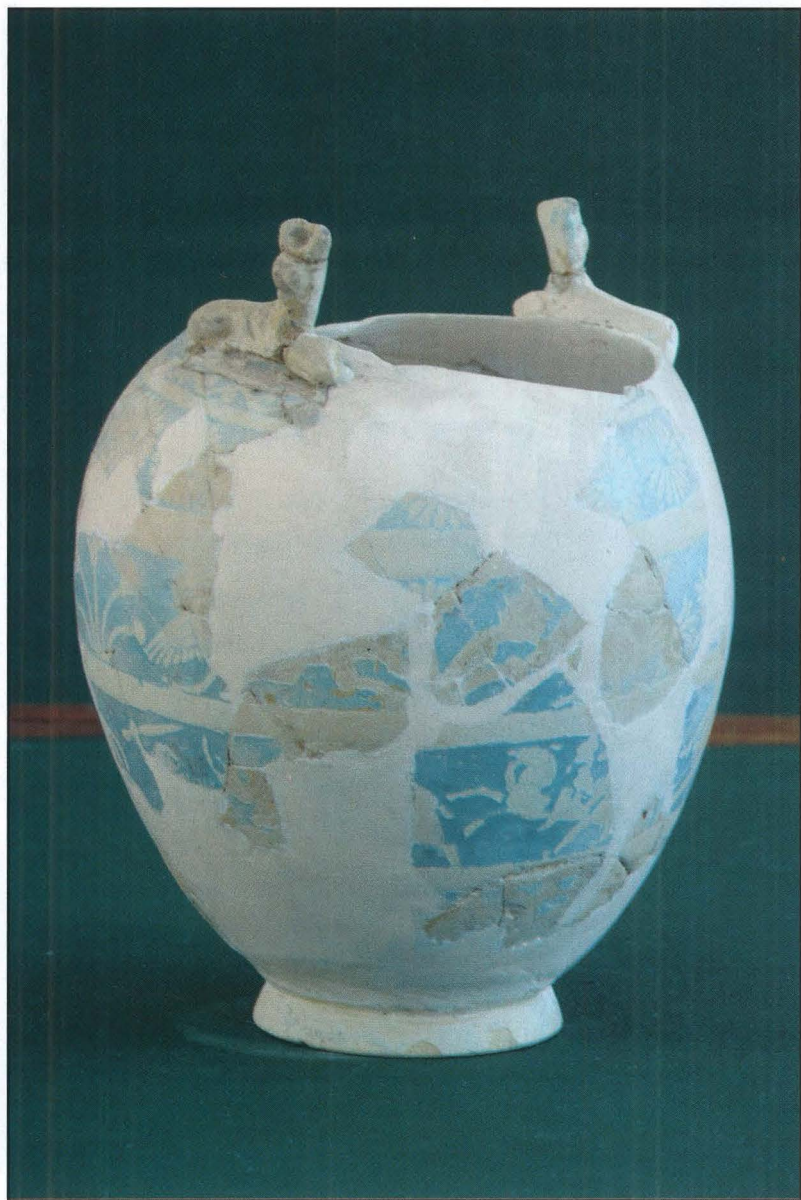

Fig. 26. Vas de faianță egiptean din perioada elenistică

Fig. 27. Amfore grecești din Lesbos Chios, Thasos, Sinope și Rhodos,

Fig. 28. Stelă funerară elenistică

altare, stele și alte sculpturi cu caracter votiv sau funerar. Amintim doar altarul închinat lui Asklepios, în care este amintită originea cultului acestui zeu: orașul Pergam. Pe partea dreaptă sunt expuse și unele piese arhitectonice: capiteli ionic, ionic cu impostă (paleocreștine), precum și un capitel corintic de epocă romană târzie.

Un sector special este dedicat descoperirilor arheologice făcute în cele două edificii termale cercetate la Histria. Pe lângă obiectele de uz comun (ceramică, opaițe) sau cele de port și de podoabă, pot fi văzute eșantioane din placajele de marmură ale pereților, fragmente de tencuială și de mozaic, tuburi ceramice aparținând sistemului de aducțiune a apei și de încălzire.

Spațiul unei vitrine este dedicat unui lot de statuete de teracotă, produse într-un atelier local, descoperite într-un depozit de la marginea orașului.

În continuare, pot fi văzute o serie de vitrine în care sunt expuse diverse obiecte datând din epoca romană timpurie (secolele II–III p.Chr.): ceramică de diverse forme, obiecte de podoabă, strigilii din fier, obiecte din os, ponduri (greutăți pentru cântar), greutăți pentru plasa de pescuit, opaițe din lut, vase din sticlă. Se adaugă numeroasele fragmente sculpturale aparținând acestei epoci, dedicate unor divinități ca Dionysos, Cybele, Minerva, Thanatos, Mithras, Cavalerul Trac.

O altă vitrină ilustrează așezarea rurală de la Fântânele, situată în teritoriul agricol al Histriei, de unde provine un interesant relief sculptural cu reprezentarea zeului Sabazios. Elocventă pentru interferența dintre coloniștii romani și populația getică băștinașă este prezența ceramicii de factură romană alături de ceramica indigenă lucrată cu mâna.

Recipiente de mare capacitate, fragmente arhitectonice (colonete, bază de colană) și tuburi din piatră, folosite în unele sectoare ale apeductelor care alimentau orașul, completează imaginea epocii romane timpurii la Histria.

Ultima parte a traseului de vizitare din muzeul Histria este rezervată epocii romane târzii (bizantine) și celei medievale. Astfel, după ce vizitatorul a avut ocazia să afle informații utile și să se familiarizeze cu perioada romană timpurie (vezi *supra*) el este condus pe firul cronologic al exponatelor spre ultimele perioade de locuire de la Histria. Pot fi admirate unele fragmente ceramice cu decor șampilat, datând din secolele V–VI p.Chr. (*terra sigillata*), ce prezintă motive creștine (cruci, delfini, porumbei), precum și ceramică târzie de uz comun (platouri, câni, amfore și amforete, ulcioare, rășnițe).

Această secțiune a expoziției permanente a muzeului histrian ilustrează, în egală măsură, și orașul creștin. Fragmente arhitectonice reprezentative, provenind din edificiile de cult ale cetății, își găsesc locul lor printre exponate: un capitel de marmură cu cruce și frunze de acant, pilaștri și plăci de *cancelli*, colonete, două capiteluri de colonetă, *mensae sacrae* fragmentare.

În continuare, vizitatorul mai poate vedea amfore cu striuri de epocă romano-bizantină (secolele V–VI p.Chr.) și medievale (secolele IX–X p.Chr.). Viața spirituală este ilustrată prin expunerea unor reliefuri reprezentându-i pe Hercules și pe Dionysos, iar cea materială prin ceramică de uz comun (oale și amforete), *mortaria*, opaițe, obiecte din os (ace de cusut, ace de păr și piepteni) și din bronz (catarama și elemente decorative).

Partea medievală este reprezentată de ceramică lucrată cu mâna și la roată, din necropola birituală de la Istria-Capul Viilor (secolele IX–X p.Chr.). De asemenea, mai pot fi văzute diverse vase ceramice românești descoperite la Năvodari (secolele XIV–XV p.Chr.), precum și o inscripție în limba greacă în cinstea victoriei lui Mircea cel Bătrân asupra turcilor, în anii 1407–1409. De o atenție specială trebuie să se bucure în ochii vizitatorilor reconstituirea a trei morminte de incinerare de la Istria-Capul Viilor.

Spre sfârșit, mai pot fi văzute câteva vitrine în care sunt expuse greutatea de năvod și de război de țesut, fusaiole, diverse obiecte de bronz, capace din marmură pentru vase ceramice de mari dimensiuni, precum și câteva pietre de mormânt otomane, provenind însă de la Vadu, o localitate aflată nu departe de Histria.

Odată coborât în sala centrală a muzeului, vizitatorul va avea posibilitatea să admire cele mai frumoase și, în același timp, expresive piese din multiseclara istorie a celui mai vechi oraș de pe teritoriul României de azi. Astfel, în ordinea cronologică a exponatelor, poate fi văzută baza statuii (astăzi pierdute), a divinității principale a cetății–Apollo Tămăduitorul (*Ietros*)–, pe care este gravată una din cele mai vechi inscripții de la Histria (începutul secolului al IV-lea a.Chr.) și care are următorul conținut: „*Theoxenos, fiul lui Hippolochos, a închinat această statuie lui Apollon Tămăduitorul, în anul sacerdoțiului lui Hippolochos, fiul lui Theodotos*” (ISM, I, 169 și la noi Fig. 29).

În stânga bazei lui Apollo se află expuse piesele componente ale uneia dintre cele mai spectaculoase descoperiri efectuate vreodată la Histria, și anume fragmentele fațadei unui templu de stil doric din prima jumătate a secolului al III-lea a.Chr. Din păcate, nici condițiile descoperirii

acestor piese (pentru care vezi capitolul dedicat Zonei sacre grecești), nici inscripția de pe epistilul acestuia (*Peisistratos, fiul lui Mnesistratos, din Thasos, dedică acest templu Marelui Zeu, în vremea eponimatului lui Xenochares, fiul lui Apollonios*”; ISM, I, 146; pentru sugestiile referitoare la Marele Zeu, vezi scurtul istoric al cetății) nu sunt de natură să înlăture misterul care continuă să învâluie această excepțională descoperire (Fig. 30–32).

În dreptul bazei lui Apollo se află expusă cea mai impozantă inscripție găsită vreodată la Histria. Ea a fost descoperită, așa cum se precizează în capitolul dedicat Incintei romane târzii, la poarta mare a acesteia, unde era folosită ca prag (pe fața nevăzută a inscripției pot fi recunoscute șanțurile săpate pentru circulația carelor). Inscripția datează din anul 138 p.Chr. și conține lista „*onorabililor gerusiei de după a doua înființare*” (ISM, I, 193). Frapanta asemănare dintre această ultimă formulare și cea menționată într-altă inscripție histriană (ISM, I, 191: „*binefăcătorii tribului Boreis de după a doua înființare a cetății*”) lasă deschisă posibilitatea ca „*a doua înființare a cetății*” să dateze—așa cum ne-o certifică și situația arheologică—, de la începutul secolului al II-lea p.Chr. Cât privește utilizarea ei ulterioară ca prag la poarta mare a incintei romane târzii, aceasta nu face decât să confirme catastrofa care s-a abătut asupra orașului la mijlocul secolului al III-lea p.Chr., după care, alături de această inscripție, sute de alte piese (inscripții, fragmente arhitectonice, fusuri de coloane, bănci de teatru) au fost folosite la construcția noii incinte.

În sfârșit, pe peretele din fața fragmentelor templului dedicat Marelui Zeu, vizitatorul poate lua contact cu ultima mare descoperire de la Histria, și anume, basilica episcopală din secolul al VI-lea p.Chr. Pe lângă planul și restituția ipotetică a acesteia, sunt expuse cele mai semnificative descoperiri cum ar fi: câteva capitelluri, fragmente de *cancelli*, precum și platoul de marmură conținând tripla invocare a divinității (*trisagion*). Pentru toate acestea, vizitatorul este îndemnat să consulte și capitolul dedicat Basilicii episcopale.

La ieșirea din muzeu sunt expuse fotografiile marilor noștri înaintași, conducători ai șantierului arheologic Histria, și anume V. Pârvan (1914–1926), Sc. Lambrino (1927–1942), Em. Condurachi (1949–1970) și D.M. Pippidi (1971–1982).

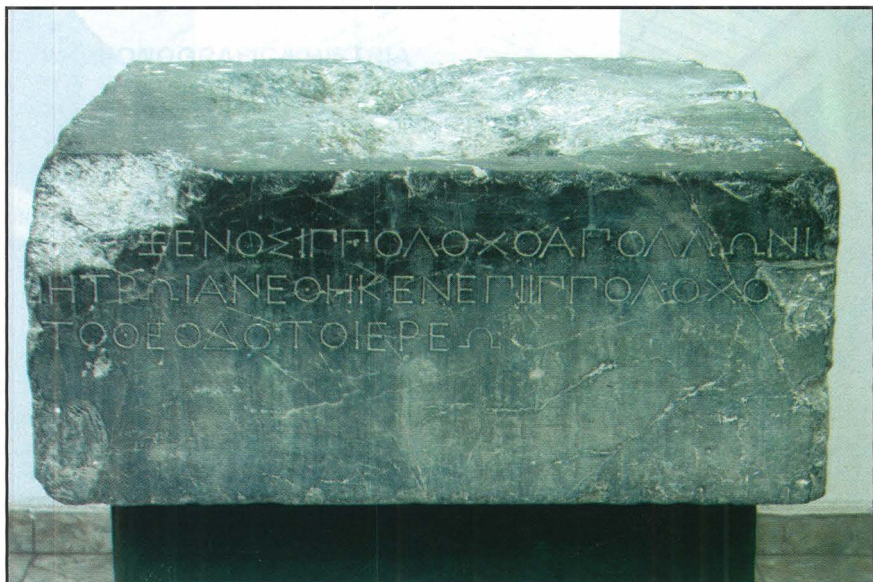

Fig. 29. Baza statuii lui Apollo Ietros

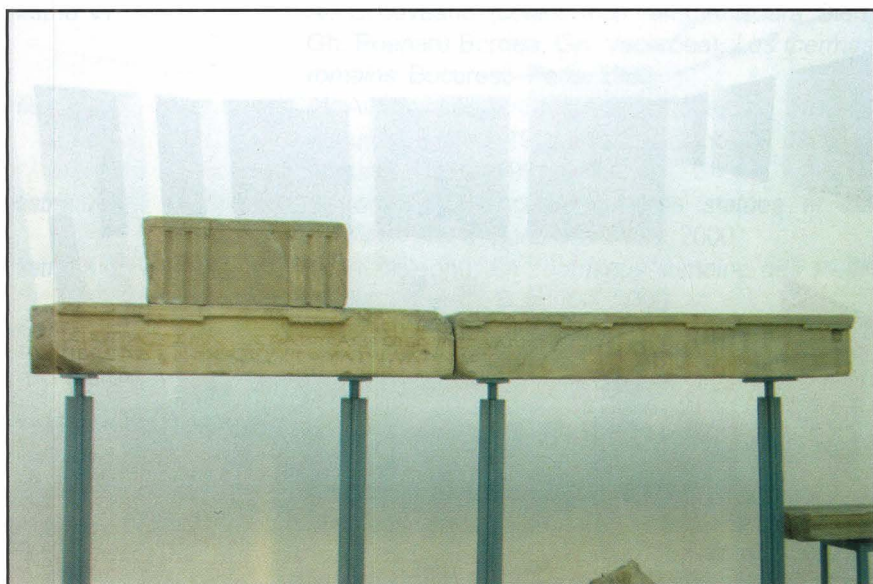

Fig. 30. Fragmente din fațada templului dedicat Marelui Zeu

Fig. 31. Muzeu, sala centrală. Vedere generală

Fig. 32. Muzeu, sala centrală

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

SERIA MONOGRAFICĂ HISTRIA

- Histria I* Em. Condurachi (coordonator); Gr. Florescu, V. Canarache, Suzana Dimitriu, D.M. Pippidi, Gh. Cantacuzino, I. Stoian, Vl. Zirra, București, 1954
- Histria II* Em. Condurachi (coordonator); Suzana Dimitriu, P. Alexandrescu, C. Preda, arh. A. Doicescu; (colaboratori: P.V. Coteț, T. Ionescu, C. Rîșcuția, D. Nicolăescu-Plopșor, Alexandra Bolomey), București, 1966
- Histria III* C. Preda, H. Nubar (= Nubar Hampartumian), *Descoperirile monetare 1914–1970*, București, 1973
- Histria IV* P. Alexandrescu (colaboratori: Suzana Dimitriu, Maria Coja), *La céramique d'époque archaïque et classique*, București–Paris, 1978
- Histria V* Maria Coja, P. Dupont, *Ateliers céramiques*, București–Paris, 1979
- Histria VI* Al. Suceveanu (colaboratori: arh. Anișoara Sion, Gh. Poenaru Bordea, Gh. Vecerdea), *Les thermes romains*, București–Paris, 1982
- Histria VIII* Al. Avram, *Les timbres amphoriques*. 1. *Thasos*, București–Paris, 1996; 2. N. Conovici, *Sinope*, București–Paris, 1998
- Histria IX* Maria Alexandrescu–Vianu, *Les statues et les reliefs en pierre*, București–Paris, 2000
- Histria X* Al. Suceveanu, *La céramique romaine des Ier–IIIe siècles ap. J.-C.*, București, 2000
- Histria XI* Catrinel Domăneanțu *Les bols hellénistiques à décor en relief*, București, 2000

LUCRĂRI GENERALE

- Alexandrescu, P., *L'aigle et le dauphin. Études d'archéologie pontique*, București–Paris, 1999
- Alexandrescu, P., Schuller, W., (ed.) *Histria. Eine Griechenstadt an der rumänischen*

- Aricescu, A.,
Avram, Al.,
Avram, Al.,
Babeș, M. (ed.)
- Schwartzmeerküste, Xenia. Konstanzer althistorische Vorträge und Forschungen*, 25, 1990
Armata în Dobrogea romană, București, 1977
Inscripțiile din Scythia Minor, III, București, 1999
Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à Petre Alexandrescu à son 70 anniversaire, București, 2000
- Avram, Al.,
Rădulescu, A.,
Barnea, I.,
- Istoria Românilor*, I, București, 2001
Les monuments paléochrétiens de Roumanie, Città del Vaticano, 1977
- *
- Bărbulescu, Maria,
- Arta creștină în România*, I, București, 1979
Viața rurală în Dobrogea romană (sec. I-III p. Chr.), Constanța, 2001
- Bengtson, H.,
- Griechische Geschichte. Von den Anfängen bis in die römische Kaiserzeit*, München, 1969⁴
- Bengtson, H.,
- Grundriss der römischen Geschichte mit Quellenkunde*, München, 1982³
- Boardmann, J.,
- The Greeks Overseas*, Londra, 1980³
- Bordenache, Gabriella,
- Sculture grece e romane nel Museo Nazionale di Antichità di Bucarest*, București, 1969
- Botzan, M.,
- Apele în viața poporului român*, București, 1984
- Bounegru, O.,
- Comerț și navigatori la Pontul Stâng și Dunărea de Jos*, Iași, 2002
- Buzoianu, Livia,
- Civilizația greacă în zona vest-pontică și impactul ei asupra lumii autohtone (sec. VII-IV a. Chr.)*, Constanța, 2001
- Canarache, V.,
- Importul amforelor ștampilate la Istria*, București, 1957
- Claude, D.,
- Die byzantinische Stadt im 6. Jh.*, München, 1969
- Condurachi, Em.,
- Pippidi, D.M.,
- Ștefan, Gh., Barnea, I.,
- Istoria României*, I, București, 1960
- Danov, Chr.M.,
- Pontos Euxeinos, în Real Encyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart, Supplementband IX, 1962, col. 866–1 175
- De Laet, S.J.,
- Portorium. Étude sur l'organisation douanière chez les Romains, surtout à l'époque du Haut-Empire*, Bruges, 1949

- Doruțiu–Boilă, Emilia,
Ehrhardt, N., *Inscripțiile din Scythia Minor*, V, București, 1980
Milet und seine Kolonien. Vergleichende Untersuchung der kultischen und politischen Einrichtungen, Frankfurt am Main–Berna–New York–Paris, 1988²
- Fitz, J., *Die Laufbahn der Statthalter in der römischen Provinz Moesia Inferior*, Weimar, 1966
- Hamparțumian, N., *Corpus cultus equitis Thracii. IV: Moesia Inferior (Romanian Section) and Dacia*, Leiden, 1979
- Jones, A.H.M., *The Later Roman Empire 284–602*, Oxford, 1964
- Lambrino, Marcelle, *Les vases archaïques d'Histria*, București, 1938
- Matei, H.C., *Enciclopedia antichității*, București, 1995
- Mc Ging, B.C., *The Foreign Policy of Mithridates VI Eupator, King of Pontus*, Leiden, 1986
- Meiggs, R., *The Athenian Empire*, Oxford, 1972
- Mihailov, G., *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, I–V, Sofia, 1957–1970
- Pârvan, V., *Histria IV*, AARMSI, II, 1915–1916, 38
* *Histria VII*, AARMSI, III, 1923–1924, 2
* *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, București, 1974²
- Petit, P., *La paix romaine*, Paris, 1967
- Pick, B., *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, I, Berlin, 1898
- Pippidi, D.M., *Epigraphische Beiträge zur Geschichte Histrias in hellenistischer und römischer Zeit*, Berlin, 1962
* *Contribuții la istoria veche a României*, București, 1967²
* *Studii de istorie a religiilor antice. Texte și interpretări*, București, 1969
* *I Greci nel Basso Danubio dall'età arcaica alla conquista romana*, Milano 1971
* *Scythica Minora. Recherches sur les colonies grecques du littoral roumain de la Mer Noire*, București–Amsterdam, 1975
* *Inscripțiile din Scythia Minor*, I, București, 1983
* *Parerga. Ecrits de philologie, d'épigraphie et*

d'histoire ancienne, București–Paris, 1984

- Pippidi, D.M.,
Berciu, D.,
Popescu, Em.,
*
Rémondon, R.,
Rostovtsev, M.I.,
*
Ruscu, Ligia,
Sâmpetru, M.,
Stati, S.,
Stein, A.,
Stoian, I.,
*
Suceveanu, Al.,
Suceveanu, Al.,
(Poenaru Bordea, Gh.,
Angelescu, M.V.)
Suceveanu, Al.,
Barnea, Al.,
*
Ștefan, Gh., Iliescu, Vl.,
Hîncu, R., Popescu, V.,
Mihăescu, H., (ed.)
Teleagă, Em.,
Zirra, Vl.,
- Din istoria Dobrogei*, I, București, 1964
Inscripțiile grecești și latine din secolele IV–XIII descoperite în România, București, 1976
Christianitas Daco-Romana. Florilegium Studiorum, București, 1994
La crise de l'Empire romain de Marc-Aurèle à Anastase, Paris, 1964
The Social and Economic History of the Hellenistic World, Oxford, 1941
The Social and Economic History of the Roman Empire, Oxford, 1971²
Relațiile externe ale orașelor grecești de pe litoralul românesc al Mării Negre, Cluj-Napoca, 2002
Orașe și cetăți romane târzii la Dunărea de Jos, București, 1984
Limba latină în inscripțiile din Dacia și Scythia Minor, București, 1961
Die Legaten von Moesien, Budapest, 1940
Études histriennes, Bruxelles, 1972
Inscripțiile din Scythia Minor, II, București, 1987
Viața economică în Dobrogea romană. Secolele I–III e.n., București, 1977
Fântânele. Contribuții la studiul vieții rurale în Dobrogea romană, București, 1998
La Dobroudja romaine, București, 1991
Istoria Românilor, II, București, 2001
Izvoare privind istoria României, I, București, 1964; II, 1970
Die Necropole des 6. –1. Jhr v.Chr. von Istria-Bent bei Histria, Rahden-West, 2003

- Vermaseren, M.J., *Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithriacae*, Haga, 1956–1960
- Vinogradov, J.G., *Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes*, Mainz, 1997
- Vulpe, R., *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București, 1938
- Vulpe, R., Barnea, I., *Din istoria Dobrogei*, II, București, 1968
- Weiss, J., *Die Dobrudscha im Altertum*, Sarajevo, 1911
- Will, E., *Histoire politique du monde hellénistique*, Nancy, 1979–1982
- Zimmermann, K., *Dachterrakotten griechischer Zeit aus Histria. Untersuchungen zur Typologie, Datierung und Verbreitung keramischer Bauelemente im Schwarzmeergebiet*, Diss. B. (= Habilitation), Berlin, 1983
- Zugravu, N., *Geneza creștinismului popular al românilor*, București, 1997

ARTICOLE

- Adameșteanu, D., *Nota sulle aree sacre d'età arcaica a Histria*, Societas Academica Daco-Romana, Acta Historica, I, Roma, 1959, p. 7–19
- Alekseev, V.P., *Semantika aversnogo tipa serebrjannyh istrijskih monet V–IV vv. do n.e.*, în Numizmatika antičnogo Pričernomor'ia, Kiew, 1982, p. 106–114
- Alexandrescu, P., *Autour de la date de la fondation d'Histria*, StCl, 4, 1962, p. 49–69
- * *Les rapports entre indigènes et Grecs à la lumière des fouilles de la nécropole d'Histria*, în *Le rayonnement des civilisations grecque et romaine sur les cultures périphériques*, Paris, 1965, p. 336–339
- * *Types de tombes de la nécropole tumulaire d'Histria*, Dacia, NS, 9, 1965, p. 163–184
- * *Colonisation grecque occidentale et colonisation pontique*, Kokalos, 14–15, 1968–1969, p. 88–90

- * *Deux types de sépultures à incinération sur la place de la tombe*, Dacia, NS, 15, 1971, p. 319–325
- * *Un groupe de céramique fabriquée à Istros*, Dacia, NS, 16, 1972, p. 113–131
- * *Les modèles grecs de la céramique thrace tournée*, Dacia, NS, 21, 1977, p. 113–138
- * *La céramique de la Grèce de l'Est et leur diffusion en Occident*, Paris–Napoli, 1978, p. 52–61
- * *Notes de topographie histrienne*, Dacia, NS, 22, 1978, p. 331–342
- * *Histria în epoca arhaică, I–II*, Pontica, 18, 1985, p. 41–54; 19, 1986, p. 19–32
- * *Aristotel despre constituția Histriei*, StCl, 24, 1986, p. 63–70
- * *Un vase ptolémaïque en faïence d'Istros*, în *Festschrift für Nikolaus Himmelmann*, Mainz, 1989, p. 305–309
- * *Histria in archaischer Zeit*, în Alexandrescu, P., Schuller, W., (ed.) *Histria. Eine Griechenstadt...*, p. 47–101
- * *La destruction d'Istros par les Gètes. I. Dossier archéologique*, Il Mar Nero, 1, 1994, p. 179–214
- * *Însemnări arheologice. Noi cercetări și ipoteze cu privire la topografia și urbanismul Histriei*, Pontica, 33–34, 2000–2001, p. 179–198

Alexandrescu, P.
Eftimie, Victoria,

Tombes thraces d'époque archaïque dans la nécropole tumulaire d'Histria, Dacia, NS, 3, 1959, p. 143–164

Alexandrescu-Vianu,
Maria,

Les sarcophages romains de Dobroudja, RESEE, 8, 1970, 2, p. 269–318 (+ Popescu, Em., *Commentaire épigraphique*, p. 319–328)

- * *Contributions à une classification des stèles funéraires de la Mésie Inférieure*, Dacia, NS, 17, 1973, p. 217–241
- * *Le banquet funéraire sur les stèles de la Mésie*

Inférieure: schémas et modèles, Dacia, NS, 21, 1977, p. 139–166

* *Sur la diffusion du culte de Cybèle dans le bassin de la Mer Noire à l'époque archaïque*, Dacia, NS, 24, 1980, p. 261–265

* *Les stèles funéraires de la Mésie Inférieure*, Dacia, NS, 29, 1985, p. 57–79

* *La sculpture en pierre à Istros, I. L'art d'Istros aux Ve et VIe siècles; II. IIIe–Ier siècles; III. Ier–IIIe siècles*, RESEE, 25, 1987, 1, p. 51–60; 2, p. 135–149; 3, p. 225–237

* *O nouă posibilă genealogie a familiei lui Hippolochos, fiul lui Theodotos, de la Histria*, SCIVA, 39, 1988, 3, p. 275–280

* *Die Steinskulptur von Histria*, în Alexandrescu, P., Schuller, W., (ed.) *Histria. Eine Griechenstadt...*, p. 179–232

* *Trois statuettes archaïques syro-pheniciennes à Histria*, Il Mar Nero, 1, 1994, p. 137–144

* *Aphrodites orientales dans le bassin du Pont Euxin*, BCH, 121, 1997, p. 15–32

* *Une alternative d'identification de la statue colossale d'Istros*, în Avram, Al., Babeș, M. (ed.), *Civilisation grecque...*, p. 274–281

* *Cronologia și tipologia teracotelor arhaice descoperite la Histria*, Pontica, 33–34, 2000–2001, p. 199–210

Angelescu, M.V., *Un problème controversé: L'expédition de Périclès dans le Pont Euxin*, Pontica, 25, 1992, p. 45–54

Angelescu, M.V., Bâltac Adela, *Sondajul "α" din basilica episcopală de la Histria*, Pontica, 35–36, 2002–2003, p. 85–122

Avram, Al., *Zur Entstehung der regio Histriae, Dacoromania. Jahrbuch für Östliche Latinität*, 6, 1981–1982 (1986), p. 113–120

* *Observații cu privire la autonomiile rurale din Dobrogea romană (secolele I–III e.n.)*, SCIVA, 35, 1984, 2, p. 158–169

- * *Zu den Handelsbeziehungen zwischen Histria und der Insel Thasos im Lichte der Amphorenstempel*, Klio, 70, 1988, 2, p. 404–411
 - * *Das histrianische Territorium in griechisch-römischer Zeit*, în Alexandrescu, P., Schuller, W., (ed.), *Histria. Eine Griechenstadt...*, p. 9–45
 - * *Beziehungen zwischen Griechen und Geten im archaischen Histria*, StCl, 27, 1991, p. 19–30
 - * *Poleis und Nicht-Poleis im ersten und zweiten attischen Seebund*, în *Studies in the Ancient Greek Polis*, Stuttgart, 1995, p. 191–200
 - * *Les cités grecques de la côte Ouest du Pont Euxin*, în *Introduction to an Inventory of Poleis*, Copenhagen, 1996, p. 288–316
 - * *Wohltäter des Volkes (Εὐεργεταί) in den pontischen Städten der späthellenistischen Zeit*, în *Festschrift für Wolfgang Schuller*, Konstanz, 2000, p. 151–170
 - * *Le plus ancien décret d'Istros octroyant la proxénie*, în Avram, Al., Babeș, M. (ed.), *Civilisation grecque...*, p. 235–238
 - * *Autour de quelques décrets d'Istros, Pontica*, 33–34, 2000–2001, p. 337–348
- Avram, Al.,
Nistor, V.Gh., *Apărarea teritoriului în cetățile grecești și problemele zonei pontice*, SCIVA, 33, 1982, 4, p. 365–376
- Avram, Al.,
Bounegru, O., *Noi contribuții la problema apeductelor Histriei*, SCIVA, 37, 1986, 3, p. 262–267
- Avram, Al.,
Bounegru, O., *Mithridates al VI-lea Eupator și coasta de vest a Pontului Euxin. În jurul unui decret inedit de la Histria*, Pontica, 30, 1997, p. 155–165
- Avram, Al.,
Bounegru, O.,
Chiriac, C.,
Alexandrescu, Em., *Cercetări periegetice în teritoriul Histriei, I–III*, Pontica, 18, 1985, p. 113–124; 19, 1986, p. 243–

- 252
- Barnea, I., *Contributions to Dobrudja History under Anastasius I, Dacia, NS, 4, 1960, p. 363–374*
- * *Les villes de la Scythia Minor au cours des Ve–VIe siècles, Bull AIESEE, 10, 1972, 2, p. 143–177*
- * *Le cripte delle basiliche paleocristiane della Scizia Minore, RESEE, 19, 3, 1981 = Mélanges offerts au XVIe Congrès International d'Études Byzantines, Vienne, octobre, 1981, p. 489–505*
- Băjenaru, C.,
Băltăc, Adela, *Depozitul de candelă din sticlă descoperit la basilica episcopală de la Histria, Pontica, 33–34, 2000–2001, p. 469–513*
- Bengtson, H., *Neues zur Geschichte des Hellenismus in Thrakien und in der Dobrudscha, Historia, 11, 1962, 1, p. 21–28 (= Kleine Schriften, München, 1974, p. 377–388*
- Bengtson, H., *Bemerkungen zu einer Ehreninschrift der Stadt Apollonia am Pontos, Historia, 12, 1963, 1, p. 96–104 (= Kleine Schriften, München, 1974, p. 389–397*
- Bordenache, Gabriella, *Histria alla luce del suo materiale scultureo, Dacia, NS, 5, 1961, p. 185–211*
- * *Temi e motivi della plastica funeraria di età romana nella Moesia Inferior, Dacia, NS, 9, 1965, p. 253–281*
- * *Nuovi documenti sui culti di Istros in epoca ellenistica, StCl, 9, 1967, p. 143–151*
- Bordenache, Gabriella,
Pippidi, D.M., *Le temple de Θεὸς μέγας à Istros, BCH, 83, 1959, p. 455–465*
- Botzan, M., *Considerații asupra alimentării cu apă a orașelor-cetăți Histria, Tomis și Callatis, Pontica, 13, 1980, p. 303–314*
- Bounegru, O., *Tipologia crampoanelor utilizate la monumentele sacre grecești de la Histria, SCIVA, 30, 1979, 4, p. 613–624*
- * *Über die cives romani von Skythia Minor, Münstersche Beiträge zur Antiken*

- * *Contributions stratigraphiques concernant la chronologie des édifices de Scythia Minor. La basilique chrétienne du IVe siècle d'Histria, în La politique éditiltaire, I, Cluj, 1993, p. 195–196*
- * *Date stratigrafice recente privind rețeaua stradală din cartierul "Domus" de la Histria, Pontica, 33–34, 2000–2001, p. 397–413*
- * *Le potier 'Αλε (...) d'Histria. Nouvelles données archéologiques concernant le phénomène du timbrage sur la céramique hellénistique, Pontica, 35–36, 2002–2003, p. 79–83*

Cimitirul din sec. VI-V î.e.n. de la Corbu, jud. Constanta, Pontica, 4, 1971, p. 41-56

O ipoteză nouă relativă la drahmele din Histria,
BSNR. 55-56. 1925, p. 40-45

Despre alimentarea Histriei cu apă de băut,
SCIV, 2, 1951, 2, p. 61-72

- * *Observații noi cu privire la topografia Histriei*,
SCIV, 7, 1956, 3-4, p. 289-318

- * *Sistemul ponderal și tipologia drahmelor istriene de argint*, Pontica, 1, 1968, p. 107–192

O inscripție de la Diocletian descoperită la Histria, SCIVA, 38, 1987, 3, p. 281–284

Alcuni aspetti della coroplastica ellenistica di Histria, Dacia, NS, 5, 1961, p. 213–232

- * *L'artisanat à Histria du VIe au Ier siècle av. n. è.*,
Dacia, NS, 6, 1962, p. 115—138

- * *Zidul de apărare al cetății Histria și împrejurările istorice ale distrugerii lui în secolul al IV-lea î.e.n.*, SCIV, 15, 1964, 3, p. 383–398

- * *La céramique grise d'Istria à l'époque grecque*,
Dacia, NS, 12, 1968, p. 305–329

- * *Les phases d'habitat du plateau ouest de la cité d'Histria à l'époque gréco-romaine*, Dacia, NS, 14, 1970, p. 99-117

- * Cercetări noi în așezarea de la Capul Dolojman-Argamum (?), BMI, 41, 1972, 3, p. 33–42

- * *Importuri italice la Histria. În legătură cu un mormânt de incinerație din epoca romană, SCIVA, 26, 1975, 4, p. 551–560*
 - * *Les centres de production amphorique identifiés à Istros pontique, în Recherches sur les amphores grecques., Athènes–Paris, 1986, p. 417–450*
 - * *Les fortifications grecques dans les colonies de la côte ouest du Pont Euxin, în La fortification dans l'histoire du monde grec, Leriche P. et Tréziny H. (éd.), Paris, 1986*
 - * *Greek Colonists and Native Populations în Dobruja (Moesia Inferior). The Archaeological Evidence, în Greek Colonists and Native Populations, Camberra–Oxford, 1990, p. 157–168*
- Condurachi, Em.,
- * *Frământări politice și sociale la Istros în preajma anului 400 î.e.n., BȘtAcad, 1, 1949, p. 117–126*
 - * *Cu privire la constituirea teritoriului "rural" al orașului Histria și funcția sa social-economică, BȘtAcad, 4, 1952, p. 59–69*
 - * *Burebista și orașele pontice. SCIV, 4, 1953, 3–4, p. 515–523*
 - * *Problèmes économiques et sociaux d'Histria à la lumière des dernières recherches, NEH, 1955, p. 71–84*
 - * *Der Beitrag der Münzfunde von Istros zur Kenntnis des Waren und Geldumlaufes an der unteren Donau im vorrömischen Zeitraum, Wissenschaftliche Annalen, 6, 1957, 5, p. 289–304*
 - * *Histria à l'époque du Bas-Empire d'après les dernières fouilles archéologiques, Dacia, NS, 1, 1957, p. 365–388*
 - * *Il periodo elenistico în Dobrugia alla luce degli scavi archeologici di Histria, Acme, 11, 1958–1960, 1–3, p. 7–28*
 - * *Les débuts de la cité pontique d'Histria à la lumière des dernières fouilles archéologiques, în Irmischer,*

J., Šelov, D.B. (ed.), *Griechische und einheimische Völker des Schwarzmeergebietes*, Berlin, 1961, p. 1–10

- * *Relations entre les Grecs et la population autochtone du Bas-Danube à la lumière des dernières découvertes archéologiques*, în *Die Kultur Südosteuropas, ihre Geschichte und ihre Ausdrucksformen*, München, 1964, p. 25–44
- * *Les villes pontiques et leur importance pour l'histoire ancienne du Sud-Est européen*, Bull AIESEE, 3, 1965, 1, p. 19–30
- * *Beiträge zur Frage der ländlichen Bevölkerung in der römischen Dobrudscha*, în *Corolla memoriae Erich Swoboda dedicata*, t. 5, Graz–Köln, 1966, p. 95–104
- * *Deux édifices publics d'Histria byzantine*, în *Charisterion eis Anastasiou K. Orlandos*, Athen, 1967, 4. T. , p. 161–168, fig. LII–LVII
- * *Problemi della πόλις et della χώρα nelle città greche del Ponto Sinistro*, în: *La città e il suo territorio. Atti del settimo Convegno di studi sulla Magna Graecia*, (Taranto, 1967), Napoli, 1968, p. 143–160

Condurachi, Em.
et alii

Cercetările arheologice efectuate în campania arheologică a anului 1950 la Histria, SCIV, 2, 1951, 1, p. 127–158

- * *Şantierul Histria*. SCIV, 4, 1953, 1–2, p. 90–152
- * *Şantierul arheologic Histria*, Materiale, 4, 1957, p. 9–88, 94–101
- * *Şantierul arheologic Histria*, Materiale, 6, 1959, p. 265–306
- * *Şantierul arheologic Histria*, Materiale, 7, 1960, p. 227–271
- * *Şantierul Histria*, Materiale, 8, 1962, p. 383–423, + suplimentul Coteţ, P., *Câteva date asupra evoluţiei paleogeografice cuaternare a regiunii litorale Istria*, p. 424–431
- * *Şantierul arheologic Histria*, Materiale, 9, 1970,

- Conovici, N., p. 177–233
Contribuții numismatice privind legăturile Histriei cu geții de la Dunăre în sec. VI–II î.e.n., SCIV, 30, 1979, 1, p. 87–94
- Conovici, N.,
 Avram, Al., *Le plus ancien dépôt de monnaies histriennes à la roue découvert à Histria, în Sur les traces des Argonautes, Besançon–Paris, 1996, p. 253–258*
- Dimitriu, Suzana, *O monedă divizionară de Cyzic la Histria, SCIV, 8, 1957, 1–4, p. 103–112*
- * *A Fikellura vase found at Histria, Dacia, NS, 6, 1962, p. 457–467*
- * *Événements du Pont Euxin de la fin du VIe siècle av. n.è. reflétés dans l'histoire d'Histria, Dacia, NS, 8, 1964, p. 133–144*
- * *Tot despre data întemeierii Histriei, SCIV, 15, 1964, 2, p. 251–257*
- * *Poziția Histriei arhaice în cadrul cronologiilor secolelor VII–VI î.e.n., SCIV, 16. 1965, 4, p. 663–674*
- * *Despre temeliiile olbiene de la Histria, SCIV, 17, 1966, 3, p. 473–489*
- * *Despre circulația unor categorii de ceramică curentă la Histria în perioada arhaică, SCIV, 18, 1967, 2, p. 223–235*
- * *Fizionomia cartierului de locuințe extra muros de la Histria în perioada arhaică, SCIV, 21, 1970, 2, p. 225–233*
- * *Discuții despre orașele pontice și teritoriile lor în perioada arhaică, pe marginea unor studii recente, SCIV, 23, 1972, 1, p. 111–120*
- * *Paläste und Hütten in der milesischen Kolonie Istros, în Palast und Hütte. Beiträge zum Bauen und Wohnen im Altertum von Archäologen, Vor- und Frühgeschichtlern, Mainz, 1982, p. 309–318*
- Dimitriu Suzana,
 Alexandrescu, P., *L'importation de la céramique attique dans les*

- colonies du Pont Euxin avant les guerres médiques, RA, 1973, 1, p. 23–38
- Dimitriu Suzana,
Coja, Maria, *La céramique archaïque et les débus de la cité pontique d'Histria*, Dacia, NS, 2, 1958, p. 69–92
- Dimitriu Suzana, Iliescu, O., Comănescu, S., *Poid archaïque découvert à Histria*, Dacia, NS, 18, 1974, p. 265–272
- Domăneanțu, Catrinel, *O amforă thasiană dublu șampilată*, SCIV, 25, 1974, 3, p. 435–441
- * *Monedă histriană de argint descoperită la Histria*, SCIVA, 26, 1975, 3, p. 405–407
- * *Rezultatele săpăturilor arheologice de la Nuntași*, Materiale, 14, 1980, p. 265–266
- * *Rezultatele săpăturilor arheologice de la Histria-Sector A*, Materiale, 15, 1981 (1983), p. 174–177
- * *Archaic Greek Faience Import in the Black Sea Area*, Dacia, NS, 32, 1988, p. 21–25
- * *Un sanctuaire hellénistique du site de Nuntași II (comm. d'Istria, dép. de Constanța)*, Dacia, NS, 37, 1993, p. 59–78
- * *Die spätrömische Festungsmauer von Histria*, în Alexandrescu, P., Schuller, W., (ed.), *Histria. Eine Griechenstadt...*, p. 265–283
- * *Importuri atice în bazinul Mării Negre în epoca arhaică. Grupul Lydos*, SCIVA, 45, 1994, 2, p. 171–178
- Domăneanțu, Catrinel,
Sion, Anișoara, *Incinta romană târzie de la Histria. Încercare de cronologie*, SCIVA, 33, 1982, 4, p. 377–394
- Doruțiu, Emilia, *Zur Frage der Zerstörung Histrias im 3.Jh.u.Z.*, StCl, 6, 1964, p. 247–259
- Doruțiu-Boilă, Emilia, *Observații aerofotografice în teritoriul rural al Histriei*, Peuce, 2, 1971, p. 37–46
- * *Excidium Histriae (H.A. Vita Maximi et Balbini, 16, 3)*, în *Actes XII Eirene*, p. 635–642
- * *Πύργοι-Turres*, SCIV, 26, 1975, 2, p. 219–224
- * *Excidium Histriae (zu ISM, I, 168)*, Dacia, NS,

- Dupont, P., 29, 1985, p. 133–134
Classification et détermination de provenance des céramiques grecques orientales archaïques d'Istros, Rapport préliminaire, Dacia, NS, 27, 1983, p. 19–43
- *
À propos d'un fragment d'amphore "ionienne" de la chora d'Istros, Bull. de Maison de la Société des Amis de la Bibliothèque Salomon Reinach, NS, 3, 1985, p. 3–8
- Ehrhardt, N., *Apollon Ietros. Ein verschollener Gott Ioniens ?*, Istanbul Mitteilungen, 39, 1989, p. 115–122
- Florescu, Gr., *Sisteme constructive romane la Histria*, SCIV, 4, 1953, 3–4, p. 597–607
- Florescu, R., *Des tremblements de terre et des invasions en Scythie Mineure pendant l'antiquité et l'antiquité tardive*, Pontica, 33–34, 2000–2001, p. 451–457
- Gerasimov, T., *Un trésor de drachmes de la cité d'Histria découvert en Bulgarie*, SCN, 5, 1971, p. 17–19
- Hind, J.G.F., *Istrian Faces and River Danube*, NC, 11, 1970, p. 7–17
- *
Greek and Barbarian Peoples on the Shores of the Black Sea, ARepLondon, 30, 1983–1984, p. 71–97 (Histria: p. 76–77)
- Höckmann, O.,
 Peschl, G.J.,
 Woehl Anja
Zur Lage des Hafens von Histria. Die Prospektionscampagne von 1996, Dacia, NS, 40–42, 1996–1998, p. 55–102
- Hommel, H., *Das Doppelgesicht auf den Münzen von Istros*, in *Beiträge zur Alten Geschichte (Festschrift für F. Altheim)*, Berlin, 1969, p. 261–272
- Iliescu, O., *Cel mai vechi sistem monetar adoptat pe teritoriul de azi al României*, Viața economică, 5, 1967, p. 180 (27 I)
- *
Le système monétaire et pondéral à Histria, Callatis et Tomis aux Ve–IIe siècles av.n.è., in *Actes du VIIIe Congrès International de Numismatique*, New York, 1976, p. 85–98
- Iliescu, Vl., *Cu privire la coloniile grecești din Dobrogea și*

- la data constituirii teritoriului lor rural*, Pontica, 3, 1970, p. 87–98
- * *Die aussenpolitische Krise der hellenischen Poleis Klein-Scythiens im 4.Jh.v. u.Z.*, în *Hellenische Poleis*, t. 2, Berlin 1974, p. 664–681
 - * *Agrarverhältnisse in Klein-Scythien im 4 Jh. v.Chr.*, Klio, 64, 1982, 1, p. 75–82
 - * *Histriae excidium ? Zu Historia Augusta*, Max. Balb., 16, 3, în G. Wirth–unter Mitwirkung von K.H. Schwarte și Joh. Heinrichs (ed.), *Romanitas-Christianitas. Untersuchungen zur Geschichte und Literatur der römischen Kaiserzeit. Johannes Straub zum 70. Geburtstag am 18. Oktober gewidmet*, Berlin–New-York, 1982, p. 335–348
- Irimia, M., *Observații privind arheologia secolelor VII–V î.e.n. în Dobrogea*, Pontica, 8, 1975, p. 89–114
- * *Date noi privind așezările getice din Dobrogea în a doua epocă a fierului*, Pontica, 13, 1980, p. 66–118
- Karyškovskij, P.O., *Istria i ee sosedy na rubeže III–II vv.do n.e.*, VDI, 1971, 2, p. 36–56
- * *Ob izobraženii orla i del'fina na monetah Sinopy, Istrii i Ol'vii*, Numizmatika antičnogo Pričernomor'ia Kiev, 1982, p. 80–98
- Lambrino, Marcelle, *La céramique d'Histria. Série rhodo-ionienne*, Dacia, 3–4, 1927–1932, p. 362–377
- Lambrino, Sc., *Fouilles d'Histria*, Dacia, 3–4, 1927–1932, p. 378–410
- * *Cetatea Histria*, Boabe de grâu, 1, 1930, 10, p. 575–591
 - * *Deux types monétaires d'Histria*, Aréthuse, 7, 1930, p. 101–108
 - * *Histria romaine à la lumière des fouilles*, REL, 9, 1931, p. 77–83
 - * *La destruction d'Histria et sa reconstruction du IIIe siècle ap. J.C.*, REL, 11, 1933, p. 457–463
 - * *Les tribus ioniennes d'Histria*, Istros, 1, 1934, p.

117–126

- * *La famille d'Apollon à Histria*, *AEphem.* 100, 1937, p. 352–362
- * *Arta greacă și romană în România*, *Arta și tehnica greacă*, 1938, 4–5, p. 3–17
- * *Le vicus Quintionis et le vicus Secundini de la Scythie Mineure*, în *Mélanges de philologie, de littérature et d'histoire ancienne offerts à J. Marouzeau*, Paris, 1948, p. 319–346
- * *Le décret en l'honneur de l'architecte Épicratès*, în *Miscelanea de filologia, literatura e história cultural a memoria de Francisco Adolfo Coelho*, Lisabona, 1949, t. 2, p. 169–177
- * *Décret d'Histria en l'honneur d'Agathoclès*, *Revue des Études Roumaines*, 5–6, 1960, p. 180–217

Lungu, V., Avram, Al.,
Bounegru, O.,

Așezarea rurală romană de la Istria-sat, punctul Ț, Pontica, 17, 1984, p. 85–100

Lungu, Vasilica.
Poenaru Bordea, Gh.,

Un trésor de monnaies d'Istros à Orgame, în Avram, Al., Babeș, M. (ed.), *Civilisation grecque...*, p. 283–300

Lungu, Vasilica,

Amphores West-Slope sur le littoral pontique, *Pontica*, 33–34, 2000–2001, p. 253–281

Marke, E.,

Anaskaphe sta Louloudia Kitrous, *AEMTh*, 7, 1993, p. 227, fig. 1, pl. 4

Mănucu-Adameșteanu,
Mihaela,

Sondajul efectuat în așezarea antică de la Vișina, comuna Jurilovca, jud. Tulcea, *Materiale*, 14, 1980, p. 157–160

- * *Cercetările din așezarea antică de la Vișina, com. Jurilovca, jud. Tulcea*, *Materiale*, 15, 1981 (1983), p. 174–177

- * *Le rôle de la colonie grecque Orgame dans la diffusion des éléments de civilisation hellénique*, în *Akten des XII. Internationalen Kongresses für Archäologie (Athen, 1983)*, t. 1, Atena, 1985, p. 169–175

- * *Tezaurul de semne premonetare în formă de vârf de săgeată de la Vișina (com. Jurilovca, jud. Tulcea), SCN, 8, 1984, p. 17–24*
 - * *Un'officina istriana per la produzione della ceramica à figure nere ?, Il Mar Nero, 2, 1995–1996, p. 103–111*
- Mărgineanu-Cârstoiu,
Monica,
- * *Plans de villes romaines en Mésie Inférieure, în Bauplanung und Bautheorie der Antike (Diskussionen zur archäologischen Bauforschung, 4), Berlin, 1983, p. 297–314*
 - * *Un chapiteau ionique classique grec à Histria. Quelques observations sur la composition et les unités de mesure, Dacia, NS, 28, 1984, p. 157–180*
 - * *Korinthische Kapitelle von Histria, Dacia, NS, 32, 1988, p. 37–52*
 - * *Der Theos Megas Tempel von Histria. Die Architektur, Dacia, NS, 33, 1989, p. 79–110*
 - * *Ionische Normalkapitelle der griechischen Epoche în Histria, în Alexandrescu, P., Schuller, W., (ed.), Histria. Eine Griechenstadt..., p. 103–154*
 - * *Bauelemente des Theos-Megas-Tempels von Histria, în Bautechnik der Antike, Mainz, 1991, p. 148–154*
 - * *Archaische Architekturbruchstücke aus Histria, Dacia, NS, 37, 1993, p. 39–58*
 - * *Ein spätarchaisches ionisches Kapitell von Histria. Bemerkungen zur geometrischen Komposition, în Avram, Al., Babeș, M. (ed.), Civilisation grecque..., p. 252–273*
- Mihailov, G.,
- Mitrea, B.,
- * *The Western Pontic Koinon, Epigraphica, 41, 1979, p. 8–42*
 - * *Descoperirile monetare și legăturile de schimb ale cetății Histria cu populațiile locale în secolele V–IV î.e.n., StCl, 7, 1965, p. 143–167*
 - * *Roata, simbol solar pe monedele histriene, Pontica, 15, 1982, p. 89–97*

- * *Etape cronologice în relațiile Histriei cu geto-dacii pe baza monedelor*, Thraco-Dacica, 5, 1984, 1–2, p. 111–122
- Mitrea, B.,
Buzdugan, C., *Un tezaur de monede istriene descoperit în Moldova*, SCN, 8, 1984, p. 25–36
- Moisil, C., *Cele mai vechi monete din Istros*, BSNR, 40, 1921, p. 110–112
- Moretti, L., *Su alcune iscrizioni greche di Histria*, StCl, 24, 1986, p. 71–75
- Muraru, A.,
Avram, Al., *Considerații preliminare asupra pietrei de construcție folosite la Histria*, Pontica, 16, 1983, p. 189–216
- Nawotka, K., *Benefactors of City Istros*, Antiquitas, 22, 1997, p. 123–137
- Netzhammer, R., *Der Sonnengott in Istros*, BSNR, 81–82, 1933–1934, p. 124–126
- Nicolăescu-Plopșor, D., *Données anthropologiques préliminaires sur les squelettes humains des tombes thraces d'Histria*, Dacia, NS, 3, 1959, p. 165–178
- Nubar, H., *Aspetti della circolazione monetaria di Histria nell'epoca romana*, Dacia, NS, 7, 1963, p. 241–256
- * *Contribuții la topografia cetății Histria în epoca romano-bizantină. Considerații generale asupra necropolei din sectorul basilicii "extra muros"*, SCIV, 22, 1971, 2, p. 199–215
- * *Ein gotisch-alanisches Grab in Histria*, Dacia, NS, 15, 1971, p. 335–347
- Nubar, H.,
Sion, Anișoara, *Incinta romano-bizantină de la Histria în lumina ultimelor cercetări*, RMM.MIA, 49, 1980, 1, p. 19–31
- Ocheșanu, R., *Cîteva considerații privind monedele de bronz cu roata și legenda IΣT*, BSNR, 67–69, 1973–1975, p. 45–48
- Oliver, J.H., *Textes A and B of the Horothesia dossier at Istros*, GrRomByzSt, 6, 1965, p. 143–156

- Panin, N., *Black Sea Coast Line in the Last 10 000 Years. A New Attempt in Identifying the Danube Mouths as Described by the Ancients*, Dacia, NS, 27, 1983, p. 175–184
- Papuc, Gh., *Histria-Aprovizionarea cu apă potabilă în perioada romană și romană târzie*, Pontica, 35–36, 2002–2003, p. 123–132
- Pârvan, V., *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, AARMSI, 35, 1913, p. 532–538
- * *Raportul provizoriu asupra primei campanii de săpături la Histria*, ACMI, 1915, p. 117–121
- * *Archäologische Funde im Jahre 1914: Rumänien*, JDAI, 30, 1915, p. 235–270
- * *Raportul general al Direcției Muzeului Național de Antichități asupra activității muzeului pe anul 1915*, ACMI, 1915 (1916), p. 179–218 (Histria: p. 190–199)
- * *La pénétration hellénique et hellénistique dans la vallée du Danube*, BSH, 10, 1923, p. 23–47
- * *Fouilles d'Histria. Inscriptions: troisième série, 1923–1925*, Dacia, 2, 1925, p. 198–248
- Peek, W., *Δία Ἀρετά. O epigramă greacă din Istria*, SCIV, 7, 1956, 1–2, p. 199–203
- Petolescu, Carmen Maria, *À propos de la datation des monnaies en bronze d'Istros*, în Avram, Al., Babeș, M. (ed.), *Civilisation grecque...*, p. 301–302
- Petre, A., *Quelques données archéologiques concernant la continuité de la population et de la culture romano-byzantines dans la Scythie Mineure aux VIe et VIIe siècles de notre ère*, Dacia, NS, 7, 1963, p. 317–353
- * *Fibulele "digitate" de la Histria, I–II*, SCIV, 16, 1965, 1, p. 67–91; 16, 1965, 2, p. 275–289
- Pippidi, D.M., *Histria și Callatis în sec. III–II î.e.n., cu prilejul unei inscripții inedite*, SCIV, 4, 1953, 3–4, p. 487–512
- * *Rectificări la unele inscripții histriene publicate de V.Pârvan*, SCIV, 4, 1953, 3–4, p. 796–801

- * *Nouvelles informations sur la constitution d'Histria préromaine*, NEH, 1955, p. 85–102
- * *O inscripție agonală din Histria*, SCIV, 6, 1955, 1–2, p. 61–74
- * *Die Herkunft des Beschlusses zu Ehren des Epikrates, Sohn des Nikoboulos (Syll.³, 707)*, ÖJb, 43, 1956, p. 63–76
- * *La date du décret histrien pour Aristagoras, fils d'Apatourios (Syll.³, 708)*, Dacia, NS, 1, 1957, p. 165–177
- * *Das Stadtgebiet von Histria in römischer Zeit auf Grund der 'Οροθεσία des Laberius Maximus*, SEG I, 329, Dacia, NS, 2, 1958, p. 227–247
- * *În jurul unei inscripții din MNA al Institutului de Arheologie*, SCIV, 9, 1958, 2, 357–371
- * *Dionysische Inschriften aus Histria aus dem 2. und 3. Jh.u.Z.*, Dacia, NS., 3, 1959, p. 391–413
- * *Ein Augustus-Tempel in der Dobrudscha*, ÖJh, 46, 1959, p. 229–238
- * *Sur les relations politiques des cités grecques de la côte occidentale de l'Euxin à l'époque hellénistique*, NEH, 2, 1960, p. 45–54
- * *Știri noi despre legăturile Histriei cu geții în epoca elenistică*, SCIV, 11, 1960, 1, p. 39–54
- * *Un nouveau document sur le Koinon pontique au IIe siècle*, BCH, 84, 1960, p. 434–458
- * *Die Agrarverhältnisse in den griechischen Städten der Dobrudscha in vorrömischer Zeit*, în Irmscher, J., Schelow, D.B., (ed.), *Griechische Städte und einheimische Völker des Schwarzmeergebietes*. Aufsatzsammlung, Berlin, 1961, p. 89–105
- * *Inscriptions d'Istros. Décret pour un prêtre des Dieux de Samothrace*, Dacia, NS, 5, 1961, p. 305–316
- * *Istros et les Gètes au IIIe siècle av. n.è.*, StCl, 3, 1961, p. 53–66
- * *Gli scavi nella zona sacra di Histria. Stadio attuale*, Dacia, NS, 6, 1962, p. 139–156
- * *Pour une histoire des cultes d'Istros. Documents*

d'époque hellénistique, StCl, 4, 1962, p. 125–142

- * *Despre organizarea militară a Histriei în epoca preromană*, SCIV, 13, 1962, p. 337–348
- * *Histria și geții în secolul al II-lea î.e.n.*, StCl, 5, 1963, p. 137–164
- * *La "seconde fondation" d'Istros à la lumière d'un document nouveau*, BCH, 88, 1964, p. 151–158
- * *Sur la diffusion des cultes égyptiens en Scythie Mineure*, StCl, 6, 1964, p. 103–118
- * *Les plus anciens monuments grecs de la Dobroudja: VIe et Ve siècles av. n.è.*, în *Le rayonnement des civilisations grecque et romaine sur les cultures périphériques*, Paris, 1965, p. 332–336
- * *Les villes grecques de Scythie Mineure à l'époque hellénistique*, Balkan Studies, 6, 1965, p. 99–118
- * *Pești și pescari la Istros și Odessos*, StCl, 7, 1965, p. 324–329
- * *Histrieni la Olbia în secolul al IV-lea î.e.n.*, StCl, 8, 1966, p. 242–244
- * *Inscription monumentale d'Istros*, în *Mélanges K. Michalowski*, Varșovia, 1966, p. 619–623
- * *În jurul gerusiilor din Istros și Callatis*, StCl, 8, 1966, p. 235–240
- * *Le rois gètes et les colonies grecques de Scythie Mineure*, în *Mélanges J. Carcopino*, Paris, 1966, p. 763–770
- * *Instalații portuare în Histria romană*, StCl, 9, 1967, p. 228–230
- * *Altă așezare uitată din Dobrogea antică*, StCl, 9, 1967, p. 230–232
- * *Despre pătrunderea stilului doric la Histria și despre unele vechi inscripții histriene*, StCl, 11, 1969, p. 238–243
- * *O familie de histrieni la Atena în secolul al IV-lea*, StCl, 11, 1969, p. 233–235
- * *Réflexions sur la pontarchie et les pontarques de*

Mésie, în *Mélanges à M. Renard*, t. 2, Bruxelles, 1969, p. 623–633

- * *Λαμπροτάτη πόλις*, StCl, 11, 1969, p. 243–245
- * *În jurul descoperirilor mitriace din Peștera Adam*, StCl, 13, 1971, p. 143–147
- * *Les premiers rapports de Rome avec les cités de l'Euxin*, *Rivista Storica dell'Antichità*, 2, 1972, p. 17–38
- * *Les villes de la côte ouest de la mer Noire d'Auguste à Dioclétien*, în *Akten des VI. Internationalen Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik*, München, 1973, p. 99–114
- * *Le problème de la main d'œuvre agricole dans les cités grecques de la Mer Noire*, în *Problèmes de la terre en Grèce ancienne*, Paris–La Haye, 1973, p. 63–82
- * *À propos des tribus d'Istros à l'époque romaine*, în *Le monde grec. Hommages à Claire Préaux*, Bruxelles, 1975, p. 464–469
- * *Histria aux Ier–IIIe siècles*, *Dacia*, NS, 19, 1975, p. 141–150
- * *Tibi commendo— À propos d'une inscription fragmentaire publiée par Pârvan*, *Rivista Storica dell'Antichità*, 6–7, 1976–1977, p. 37–44
- * *Les Macédoniens sur le Bas-Danube de Philippe II à Lysimaque*, 'Αρχαία Μακεδονία, t. 2, Thessaloniki, 1977, p. 381–396
- * *Les plus anciennes inscriptions d'Istros*, în *Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès d'Epigraphie Grecque et Latine (Constanța, 9–15 sept. 1977)*, București, 1977, p. 9–24
- * *À propos du culte d'Apollon à Istros*, în Στήλη. Τομος εις μνήμην Νικ. Κοντολέοντος, Athen, 1978, p. 40–43
- * *En marge d'un document mithraïque de Scythie Mineure*, în *Hommages à M.J. Vermaseren*, Leyden, 1978, t. 3, p. 967–973
- * *Gètes et Grecs dans l'histoire de la Scythie*

- Mineure à l'époque de Byrebistas*, Dacia, NS, 25, 1981, p. 255–262
- * *La redécouverte des colonies grecques de la mer Noire à l'époque moderne*, în *150 Jahre Deutsches Archäologisches Institut: 1829–1979*, Berlin, 1981, p. 193–203
- Pippidi, D.M. et alii *Raport asupra activității șantierului Histria în campania 1956*, Materiale, 5, 1959, p. 253–328
- Pippidi, D.M.,
Popescu, Em., *Les relations d'Istros et d'Apollonie du Pont à l'époque hellénistique. À propos d'une inscription inédite*, Dacia, NS, 3, 1959, p. 235–258
- Pleket, H.W., *Three Epigraphic Notes*, Mnemosyne, 10, 1957, p. 141–146
- Poenaru Bordea, Gh., *Monede recent descoperite la Histria și unele probleme de circulație monetară în Dobrogea antică*, Pontica, 4, 1971, p. 319–337
- * *Numismatica și distrugerea Histriei în sec. al III-lea e.n.*, SCN, 5, 1971, p. 91–113
- * *À propos du Pont occidental et du Bas-Danube à l'époque de Mithridate VI Eupator*, RBNS, 145, 1999, p. 155–164
- * *Atelierul monetar al cetății Istros în perioada autonomiei*, în *Simpozion de numismatică...*, București, 2001, p. 9–33
- Poenaru Bordea, Gh.,
Oberländer-Târnoveanu, E., *Contributions à l'étude des monnaies pointes de flèche à la lumière des trésors de Jurilovca, dép. de Tulcea*, în *Actes du IIe Congrès International de Thracologie (1976)*, t. 2, Bucarest, 1980, p. 141–150
- Popescu, Em., *The Histrian Decree for Aba (IInd Century of our Era)*, Dacia, NS, 4, 1960, p. 273–296
- * *Ceramică romană cu decor ștampilat descoperită la Histria*, SCIV, 16, 1965, 4, p. 695–724
- * *Zur Geschichte der Stadt in Kleinskythien. Ein epigraphischer Beitrag*, Dacia, NS, 19, 1975, p. 173–182
- Preda, C., *Ponduri antice de la Callatis și Histria*, SCN, 1,

1957, p. 297–306.

- * *Monedele histriene cu roata și legenda IΣT*, SCN, 3, 1960, p. 21–38
 - * *Aspects de la circulation des drachmes d'Histria dans la plaine gétique et la datation des premières imitations de type Philippe II (Trésor de Scărișoara)*, Dacia, NS, 10, 1966, p. 221–235
 - * *Tariverde-așezare băștinașă sau factorie histriană ?*, Pontica, 5, 1972, p. 77–88
 - * *Über die Silbermünzen der Stadt Istros*, Dacia, NS, 19, 1975, p. 77–85
 - * *Pond histrian descoperit în satul Istria (jud. Constanța)*, SCN, 7, 1980, p. 117–120
 - * *Unele considerații privind geții din Dobrogea în secolele VI–IV î.e.n.*, Thraco-Dacica, 3, 1982, p. 19–24
- Price, M.J., *Sylloge Nummorum Graecorum. IX. The British Museum, 1: The Black Sea*, Londra, 1993
- Radu, Carmen, *Pithos arhaic cu ornament în relief descoperit la Histria*, SCIV, 9, 1958, 2, p. 275–290
- Rădulescu, A., *Noi mărturii arheologice din epoca elenistică la Nuntași*, SCIV, 12, 1961, 2, p. 387–393
- Russu, I.I., *Despre populația istrieană în secolul al II-lea e.n. în legătură cu un "catalogus" fragmentar*, SCIV, 9, 1958, 1, p. 39–56
- * *Zoltes și Rhemaxos. Tracii, sciții și Histria în sec. III–II î.e.n.*, Apulum, 6, 1967, p. 123–144
- Sion, Anișoara, Suceveanu, Al., *Contribuții stratigrafice la urbanistica Histriei romane (secolele II–VI e.n.)*, RMM.MIA, 43, 1974, 1, p. 5–15
- Sodini, J.–P., *Les cryptes d'autel paléochrétiennes: essais de classification*, TravMém 8 = Hommage à P. Lemerle, Paris, 1981, p. 437–458
- Stoian, I., *În legătură cu vechimea teritoriului rural al Histriei*, SCIV, 8, 1957, 1–4, p. 183–204
- * *De nouveau sur la plainte des paysans du territoire d'Histria*, Dacia, NS, 3, 1959, p. 369–

390

- * *Sur la communauté des cités grecques du Pont Gauche*, Latomus, 24, 1965, 1, p. 70–89
- * *Des données nouvelles concernant les tribus histriennes d'après un nouveau fragment de décret*, în *Hommages à Marcel Renard*, Bruxelles, 1969, t. 2, p. 700–707
- * *Une nouvelle inscription agonistique d'Histria*, Dacia, NS, 14, 1970, p. 397–404
- Suceveanu, Al., *Câteva inscripții ceramice de la Histria*, StCl, 7, 1965, p. 273–286
- * *O ipoteză despre Zopyrion*, SCIV, 17, 1966, 4, p. 635–644
- * *Depozitul de statuete de teracotă de la Histria*, SCIV, 18, 1967, 2, p. 243–268
- * *Observations sur la stratigraphie des cités de la Dobrogea aux IIe–IVe siècles à la lumière des fouilles d'Histria*, Dacia, NS, 13, 1969, p. 329–365
- * *Din nou despre CIL III 14 447, Peuce*, 2, 1970, p. 155–166
- * *Unele probleme politico-economice din Dobrogea secolelor V–IV î.e.n.*, Pontica, 5, 1972, p. 89–101
- * *La défense du littoral de la Dobroudja à l'époque romaine (Ier–IIIe siècles de n.è.)*, RRH, 13, 1974, 2, p. 217–238
- * *Beiträge zur rechtlichen Struktur der landwirtschaftlichen Produktionsstätten in den westpontischen Städten (2.–3. Jh.u.Z.)*, Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1977, 2, p. 65–89
- * *Raport asupra cercetărilor de la Fântânele din anul 1978*, Materiale, 13, 1979, p. 255–256
- * *Sugli inizi della dominazione romana in Dobrugia. Punti di vista e controversie*, Quaderni Catanesi di St. Class. e Medievali, 2, 1980, 4, p. 469–499
- * *Piese de sculptură și arhitectură din așezarea rurală de epocă romană de la Fântânele*, SCIV, 31, 1980, 4, p. 559–584

- * *Encore sur la question de la défense du littoral en Dobroudja à l'époque romaine*, RRH, 20, 1981, 4, p. 605–614
- * *Contribuții la studiul ceramicii romano-bizantine de la Histria*, SCIVA, 33, 1982, 1, p. 79–107
- * *De nouveau autour de l'urbanisme d'Histria et de Tropaeum Traiani*, Dacia, NS, 29, 1985, p. 139–146
- * *Une nouvelle hypothèse de restitution de la 9e ligne du PAP*. GISS. 40, I, Dacia, NS, 34, 1990, p. 245–257
- * *Das römische Histria*, în Alexandrescu, P., Schuller, W., (ed.), *Histria. Eine Griechenstadt...*, p. 233–264.
- * *M. Arruntius Claudianus et l'annexion romaine de la Dobroudja*, Ancient Society, 22, 1991, p. 255–276
- * *Die römischen Verteidigungsanlagen an der Küste der Dobrudscha*, Bonner Jahrbücher, 192, 1992, p. 195–223
- * *80 de ani de cercetări arheologice la Histria. Bilanț și perspective*, SCIVA, 45, 1994, 2, p. 123–143
- * *Contributo alla storia del cristianesimo nella Scizia Minore*, în *Timpul Istoriei. I. În onorem emeritae Ligiae Bârză*, București, 1997, p. 167–178
- * *Două inscripții inedite de la Histria*, Pontica, 31, 1998, p. 109–117
- * *À propos d'une nouvelle contribution concernant l'organisation villageoise dans l'Empire Romain*, în *La politique éditiltaire*, III, Tulcea, 1998, p. 11–23
- * *Le "Grand Dieu" d'Histria*, Ktema, 24, 1999, p. 271–281
- * *Cercetări recente în Histria creștină*, în *Omagiul Virgil Cândea la 75 de ani*, București, 2002, p. 281–295
- * *În legătură cu organizarea administrativă a*

- Histriei în perioada Dominatului, în Studia historica et theologica. Omagiu profesorului Em. Popescu, Iași, 2003, p. 163–168*
- * *Trisaghionul din basilica episcopală de la Histria, în Arta Istoriei. Istoria Artei. Academicianul R. Theodorescu la 65 de ani, București, 2004, p. 17–26*
- Suceveanu, Al.,
Scorpan, C., *Stratigrafia Histriei romane târzii în lumina săpăturilor din 1969–1970 în sectorul central, Pontica, 4, 1971, p. 155–172*
- Suceveanu, Al.,
Angleescu, M.V., *Nouvelles données concernant Histria à l'époque romaine, Ktema, 19, 1994, p. 195–208*
- Ștefan, Alexandra, *Die Getreide-Krisen in den Städten an den westlichen und nördlichen Küsten des Pontos Euxinos in der hellenistischen Zeit, în Hellenische Poleis, t. 2, Berlin, 1974, p. 648–663*
- * *Rapports religieux entre les cités du Pont Euxin – Histria. Tomis. Callatis – et le monde oriental, în Actes XIV Eirene (Problemy antičnoj istorii i kul'tury), t. 1, Erevan, 1979, p. 266–279*
- * *Probleme ale strategiei Histriei și ale organizării teritoriului său rural în epocă preromană, SCIVA, 33, 1982, 2, p. 199–208*
- * *Les débuts de la domination romaine sur les cités de la côte ouest du Pont-Euxin: dates et circonstances, în Actes XII Eirene, p. 621–631*
- Ștefan, Al.S., *Cercetări aerofotografice privind topografia urbană a Histriei: I. Epoca romană (sec. I–III e.n.), RMM.MIA, 43, 1974, 2, p. 39–51; II. Epoca romană târzie (sec. III–IV e.n.), 44, 1975, 2, p. 51–62; III. Epoca romană târzie (sec. IV–VII e.n.), 45, 1976, 1, p. 43–51*
- * *Évolution de la côte dans la zone des bouches du Danube durant l'antiquité, în Colloques Internationaux C.N.R.S., Déplacements des lignes de rivage en Méditerranée, Paris, 1987,*

- Ștefan, Gh. *et alii* p. 191–209
Șantierul arheologic Histria (r. Histria, reg. Constanța), SCIV, 5, 1954, 1–2, p. 69–122
- Theodorescu, D.,
 * *O acroteră arhaică la Histria*, SCIV, 15, 1964, 3, p. 369–381
 * *Trois étapes dans l'évolution du chapiteau dorique grec à Histria*, Dacia, NS, 9, 1965, p. 147–161
 * *Remarques sur la composition et la chronologie du kymation ionique suscitées par quelques exemplaires découverts à Histria*, Dacia, NS, 11, 1967, p. 95–120
 * *Un chapiteau ionique de l'époque archaïque tardive et quelques problèmes concernant le style d'Histria*, Dacia, NS, 12, 1968, p. 261–303
 * *Notes histriennes*, RA, 1970, p. 29–48
- Veyne, P.,
Augustal de l'an I-Premier Pontarque, BCH, 90, 1966, p. 144–155
- Vulpe, Al.,
En marge du Ps.-Scymnos 766–770, în Premier âge du Fer aux bouches du Danube..., Tulcea, 1997, p. 181–185
- Vulpe, R.,
Histrum ingressi: Histriae excidium, StCl, 11, 1969, p. 157–172
 * *Le sanctuaire de Zeus Casios de Șeremet et le problème d'un Vicus Casianus, în Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès d'Epigraphie Grecque et Latine*, p. 113–130
 * *Sur Fabius Pompeianus de l'horothésie d'Histria, în Actes XII Eirene*, p. 671–678
- Wasowicz, Aleksandra,
Les fondation en terre d'Olbia et d'Histria, Archeologia, 20, 1969, p. 39–61
- Zah, Em.,
 Suceveanu, Al.,
Bessi consistentes, SCIV, 22, 1971, 4, p. 567–578
- Zimmermann, K.,
 * *Ausgrabungen in der Tempelzone von Histria*, EAZ, 22, 1981, 3, p. 453–467
 * *Zu den Dachterrakoten griechischer Zeit aus Histria*, în Alexandrescu, P., Schuller, W., (ed.),

Histria. Eine Griechenstadt..., p. 155–177

- * 'Αφροδίτη ἀνέθηκεν... *Zu einem Dachziegel mit Votivinschrift*, în Avram, Al., Babeş, M. (ed.), *Civilisation grecque...*, p. 239–251

Zimmermann, K.,
Alexandrescu, P.,

Steingeräte griechischer Zeit aus Histria, Dacia, NS, 24, 1980, p. 267–282

Zimmermann, K.,
Avram, Al.,

Raport preliminar asupra cercetărilor din punctul Histria Pod, 1980 şi 1981, Materiale, 16, 1982, 1986, p. 65–67

- * *Archäologische Ausgrabungen in Histria Pod, SR Rumänien. Zwischenbericht über die vorläufigen Ergebnisse der Kampagnen 1980–1985*, Klio, 69, 1987, 1, p. 6–27

LISTA ILUSTRĂȚIEI

Fig. 1. Incinta romană târzie.....	61
Fig. 2. Incinta romană târzie. Detaliu.....	61
Fig. 3. Poarta mare a incintei romane târzii. Vedere dinspre exterior	62
Fig. 4. Poarta mare a incintei romane târzii. Vedere dinspre interior	62
Fig. 5. Basilica creștină din piața mare. Vedere dinspre est.....	67
Fig. 6. Basilica creștină din piața mare. Vedere dinspre nord-est	68
Fig. 7. Turnul mare al incintei romane târzii. Vedere dinspre interiorul cetății.....	76
Fig. 8. Piațeta romană târzie	76
Fig. 9. Terme I. Vedere de ansamblu	79
Fig. 10. Terme I. Detaliu	79
Fig. 11. Basilica episcopală. Vedere generală.....	88
Fig. 12. Basilica episcopală. Zona transeptului	88
Fig. 13. Cartierul Domus. Vedere generală	96
Fig. 14. Cartierul Domus. Edificiul D2	96
Fig. 15. Terme II. Vedere de ansamblu	119
Fig. 16. Terme II. Camerele cu hypocaust.....	119
Fig. 17. Vasile Pârvan (1882–1927)	126
Fig. 18. Muzeul nou	126
Fig. 19. Ceramică arhaică greco-orientală	129
Fig. 20. Fragment de amforă panathenaică	129
Fig. 21. Teracote arhitectonice arhaice	130
Fig. 22. Capitel ionic arhaic	131
Fig. 23. Friză elenistică cu divinități.....	132
Fig. 24. Cupă cu graffito în stilul „Micilor Maeștri”	131
Fig. 25. Cupă în stilul „Micilor Maeștri”	132
Fig. 26. Vas de faianță egiptean din perioada elenistică	133
Fig. 27. Amfore grecești din Lesbos, Chios, Thasos, Sinope și Rhodos,	134
Fig. 28. Stelă funerară elenistică	135
Fig. 29. Baza statuii lui Apollo letros	139
Fig. 30. Fragmente din fațada templului dedicat Marelui Zeu	139
Fig. 31. Muzeu, sala centrală. Vedere generală.....	140
Fig. 32. Muzeu, sala centrală	140

Nu știu când se va încheia cercetarea Histriei. Probabil că niciodată, în timpul omenеște previzibil. Va exista mereu o taină a cutărui sau cutărui colț, la incinte, în spațiile extramurane, la necropole. Histria va rămâne și urmașilor noștri, inefabilă în frumusețea ei distantă și cuceritoare, un loc al explorării savante. Și chiar dacă nu-i vom ști niciodată, în detalii, devenirea istorică, fiecare generație are și va avea datoria să se adâncească în povestea adevărată a celui mai vechi oraș de pe pământul României.

Acad. Răzvan THEODORESCU

